

УНИВЕРЗИТЕТ „Св. КИРИЛ И МЕТОДИЈ“ – СКОПЈЕ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

ИНСТИТУТ ЗА СОЦИОЛОГИЈА

**КУЛТУРНАТА ТРАУМА КАКО ГЕНЕРАТОР НА КРИЗА:
ПРОБЛЕМОТ НА ОПШТЕСТВЕНА И КУЛТУРНА РЕПРОДУКЦИЈА**

– Докторска дисертација –

Кандидат:

м-р Марија Димитровска

Ментор:

проф. д-р Антоанела Петковска

Скопје, јануари 2021

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

*На моите родители,
за нивната несебична поддршка.*

Апстракт

Предмет на оваа докторска дисертација се теориите за општествена и културна траума и потенцијалот за трансгенерациска трансмисија на трауматскиот процес. Во рамки на трудот се истражува можноста за пренесување на симптомите на незавршениот трауматски процес од една на друга генерација, оневозможувајќи етаблирање на културен идентитет кој ќе доведе до нормализација на траумата. Истражувањето почива на анализа на главните теориски модели на културната / општествената траума, при што се прави обид за доелaborација на процесите на незавршени општествени трауми. Покрај анализата на позначајните теориски модели за културната траума, исходните тези од овој докторски труд почиваат и врз студија на културната траума на македонското општество иницирана од процесите на политички, економски, културни и општествени промени по напуштањето на СФР Југославија. Притоа, се прави обид за идентификување на фактори и состојби кои влијаат на пролонгирање на трауматскиот процес. Сознанијата стекнати во процесот на ова истражување имаат за цел да дадат придонес кон теориската база на сознанија за проблемот на културната траума; да го продлабочат разбирањето за врската помеѓу културната траума и колективната меморија и улогата на генерациите како специфични кохорти кои можат да го насочуваат трауматскиот процес.

Клучни зборови: *општествена траума, генерација, трансгенерациска трансмисија.*

Abstract

The focus of this doctoral dissertation are the theories of social and cultural trauma and the potential for transgenerational transmission of the traumatic process. The dissertation explores the possibility of transmission of the symptoms of an unfinished traumatic process from one generation to another, preventing the establishment of a cultural identity that would lead to the normalization of trauma. The research is based on the analysis of the main theoretical models of cultural / social trauma, where an attempt is made to further elaborate the processes of prolonged social traumas. Supplementing the analysis of the more significant theoretical models of cultural trauma, the key conclusions of this doctoral thesis are based on a study of the cultural trauma of Macedonian society initiated by the processes of political, economic, cultural and social change after leaving SFR Yugoslavia. In this context, an attempt is made to identify factors and conditions that affect the prolongation of the traumatic process. The knowledge gained in the process of this research aims to contribute to the general theoretical base on the problem of cultural trauma; to deepen the understanding of the link between cultural trauma and collective memory and the role of generations as specific cohorts that can guide the trauma process.

Keywords: *social trauma, a generation, transgenerational transmission.*

Содржина

Вовед	7
1. ПРЕДМЕТ И МЕТОДОЛОГИЈА НА ИСТРАЖУВАЊЕТО.....	12
1.1. Предмет на истражувањето	12
1.2. Хипотетска рамка	15
1.3. Методи и техники на истражувањето.....	16
2. ТРАУМАТА НА ПРОМЕНАТА ВО ТЕОРИИТЕ ЗА ОПШТЕСТВОТО.....	19
2.1. Вовед.....	19
2.2. Промената како криза во теориите за општеството	21
2.3. Теорија за аномија на Емил Диркем	25
2.4. Промената како револуција - Питирим Сорокин	28
2.5. Теорија за аномија на Роберт Мертон	29
2.6. Психоаналитичка теорија за траумата.....	31
2.7. Промената како морална паника.....	33
2.8. Каи Ериксон за колективната траума	35
3. КОН ФОРМУЛИРАЊЕ НА СОЦИОЛОШКА ТЕОРИЈА ЗА КОЛЕКТИВНА ТРАУМА	37
3.1. Теорија за културна траума на Џефри Александер.....	40
3.2. Теорија за општествена траума на Пјотр Штомпка	48
3.3. Кон ревидирана теорија за траумата	59
3.3.1. Придонесот на Александер и Штомпка за теоријата на колективната траума	59
3.3.2. Траумата како колективна меморија.....	63
3.3.3. Траумата како предмет на перформативност	67
3.3.4. Траумата како предмет на трансгенерациска трансмисија	73
3.4. Заклучок.....	78
4. ТРАНЗИЦИЈАТА КАКО ТРАУМА.....	82

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

4.1.	Постсоцијалистичка носталгија	89
4.2.	Вредносните ориентации како индикатор за трауматски процес	94
4.3.	Транзицијата во Македонија	102
4.3.1.	Преципитирачки фактори.....	104
4.3.2.	Манифестација на трауматски симптоми	128
4.3.3.	Заклучок	141
5.	РЕЗУЛТАТИ ОД ЕМПИРИСКО ИСТРАЖУВАЊЕ.....	143
	ЗАКЛУЧОК	166
	Користена литература.....	170
	Анекс 1 - Прашалник	182
	Анекс 2 – Резултати од емпириско истражување	199

ВОВЕД

Промената, како инхерентна константа на општественоста, станува очигледна и предизвикува реакција тогаш кога се појавува ненадејно, кога е драстична и сеопфатна. Не сите промени низ кои општествата постојано минуваат предизвикуваат општествена реакција, но одредени промени имаат потенцијал за разлишување на општествената стабилност. Ненадејноста на општествените промени човештвото на најпластичен начин ја доживеа со глобалната пандемија на Ковид-19, која забрзано се рашири низ светот кон крајот на 2019 и почетокот на 2020 година. Во период од неколку месеци економската активност речиси застана, а општествата започнаа процес на утврдување на правилата на „новата нормалност“ – дефинирање и регулирање на нови начини за одржување на општествената интеракција и согласно со тоа, нивната примена во различните сфери на секојдневниот живот на граѓаните. Во обид да го ограничат ширењето на вирусот, политичките елити и тела за управување со кризи ширум светот прибегнаа кон широк спектар на рестриктивни мерки. Голем дел од овие мерки длабоко задреа во основните човекови права, а најдрастичните вклучуваа и воведување вонредни/кризни состојби, целосни забрани за движење на населението низ подолги временски периоди и ограничувања на основните потреби и права на граѓаните. Траумата од „невидливиот непријател“, како што помпезно го именуваа проблемот одредени политички лидери на Балканот, започна како шок – настапи морална паника¹, а продолжи со масовно ширење на вчудоневидувачки теории на заговор и порекнување на постоењето на проблемот и нови концептуализации за светскиот поредок. Самосвеста на населението, на која сметаа повеќе развиени држави како фактор во напорите за сузбивање на епидемијата, потфрли значајно и државите, една по една, се натпреваруваа во обмислувањето на ограничувањата на движењето и контактите на граѓаните.

Се чини дека создавањето обемни механизми за справување со ризиците не успева да создаде услови за нивно минимизирање или успешно управување, при што динамичниот развој во совремието значајно ги зголемува можностите за промени кои имаат потенцијал

¹ Масовно снабдување со основни намирници – храна, дезинфициенси, заштитна опрема, антибиотици.

да ги нарушат општествените текови на глобално ниво. Во овие услови, осознавањето на механизмите и процесите на справување на поединците и колективите со промените може значајно да придонесе кон создавањето стратегии за успешно справување со кризите. Иако на почетокот на работата на овој докторски труд теориската димензија на проблемот беше двигател на идеите и мотивацијата, во новонастанатите услови неговата апликативна вредност стана подеднакво важна.

Една од главните цели на овој докторски труд е да придонесе кон подобро разбирање на последиците од радикалните општествени промени: начинот на кој овие промени влијаат врз нарушувањето на општествената кохезија, промените во обрасците на однесување и вредносните системи, како и стратегиите што индивидуите и групите ги преземаат за справување со последиците од промените. Водечки концепт на кој е заснован трудот е идејата за промената како општествена траума, која има потенцијал дезинтегративно да влијае на општествената кохезија.

Теоријата за општествената траума претставува релативно ново преобмислување на проблемот на општествената промена во рамки на дисциплините што се занимаваат со проучување на општеството. Сепак, проблемот кој се обидува да го расветли оваа теоретска рамка ни најмалку не е нов и, всушност, е поврзан со *raison d'être* на социологијата. Имено, социологијата како наука која настанала при обидот да објасни една „голема трансформација“ (Polanyi 1944) на традиционалните во модерни општества, неминовно е врзана за проблемот на промената. Општествената промена, според одредени автори (Boudon 1986), освен што го претставува јадрото и главната интрига на социолошката мисла, истовремено е и извор на кризата на оваа наука. Во рамки на овој амбивалентен однос кон промената, се чини дека социологијата не е ниту чекор поблиску до оформувањето на сеопфатна теорија за опстојувањето и трансформацијата на општествените ентитети.

Се разбира, определбата на општеството како ентитет кој е во постојано движење од една во друга состојба, подразбира и дека анализата на ефектите од една промена можат да придонесат кон подобро разбирање за идниот правец на неговото движење, односно, посредно можат да придонесат кон подобро разбирање за начинот на кој општествата се

менуваат. Формулирана кон крајот на минатиот век, теоријата за општествената траума, во овој поглед, црпи од богатството на концепти и сознанија на претставниците на класичната социолошка теорија и настојува да придонесе кон подобро разбирање на процесите на општествената промена, особено во поглед на последиците од ненадејните, радикални и сеопфатни општествени промени. Теоријата на општествена траума, во овој поглед, не се занимава директно со прашањето за генезата на општествените промени, туку со ефектите од радикалните промени и нивното влијание врз одржувањето на општествената кохезија. Во контекст на оваа теорија, промената (реална или имагинарна) претставува општествен факт (во Диркемовска смисла на зборот), а предмет на анализа е нејзиното влијание на одржувањето на општествената кохезија и управувањето со негативните последици од промената.

Во рамки на овој труд општествената промена како извор на општествена траума ќе биде третирана од аспект на теориите за општествена и културна траума, формулирани кон крајот на XX и почетокот на XXI век од страна на група теоретичари (Џефри Александер, Рон Ејерман, Бернард Гизен, Нил Смелсер и Пјотр Штомпка), меѓу кои проминентно место земаат теориите на Џефри Александер и Пјотр Штомпка. Истражувачките напори на оваа група, иако здружени, исходуваат со различни теориски концепти. Меѓу нив, посебно внимание во трудот ќе биде посветено на теоријата за културна траума на Џефри Александер и теоријата за општествена промена на Пјотр Штомпка.

Основната премиса на која почива овој труд е дека и покрај несомнениот придонес на овие два теоретски концепти кон разбирањето на ефектите од радикалните и сеопфатни општествени промени, постои простор за доелаборација, особено во поглед на теоретското вградување на проблемот за и исходот од започнатиот трауматски процес. Во овој поглед, истражувањето се надоврзува на повеќе релевантни концепти од современата социолошка теорија, пред сè на работата на Роберт Мертон, Ентони Гиденс и Пјер Бурдје. Идејата зад истражувањето не е да се создаде *patchwork* концепт, со кој просто се припојуваат идеи кои припаѓаат на различни школи во социолошката теорија. Овој пристап почива на идејата за неискористениот потенцијал на интегрирање на идеи кои во многу случаи се само номинално поделени во различни, навидум антагонистички социолошки школи.

Обидот да се формулира една развиена теорија на општествената траума подразбира и постоење на релевантен предмет на емпириско истражување, кое треба да ги докаже или потврди истражувачките хипотези. Во овој случај, теоријата за општествена траума е тестирана на примерот на транзицијата на македонското општество. Македонија, која на почетокот на 1990-тите, како самостојна држава, го започна преминот кон пазарно ориентирана економија и политички плурализам се соочи со низа процеси чии ефекти со право можат да се наречат трауматогени. За земјата која својата државност за прв пат ја стекна во рамките на социјалистичка Југославија, со кривка политичка култура и без адекватна општествена и културна подлога за развојот на пазарно стопанство, процесот на транзиција беше проследен со серија настани и процеси, од кои дел директно влијаеа врз динамиката на општествената кохезија и аксио-нормативната рамка на македонското општество.

Транзицијата на македонското општество беше предмет на екстензивно проучување во рамките на економијата и политичката наука. Транзицијата претставуваше плодно тло за анализи на социолозите, кои се најдоа во улогата на хроничари на „добата на крајности“ која ја претставуваше нивната реалност. Во контекст на истражувачкото прашање за овој труд, транзицијата на македонското општество е адекватен пример за анализа не само поради неопходната временска дистанца која на општествениот истражувач му олеснува да се оддалечи од времето и просторот на кој му припаѓа, туку и поради фактот што таа претставува соодветен пример за илустрирање на основната поента на овој труд – тезата за репродукција на симптомите на трауматскиот процес.

Идејата за трансгенерациска трансмисија на траумата не е нова и досега екстензивно е проучувана во рамките на психологијата и психоанализата. Она што овој труд настојува да го одговори е – дали пролонгираното траење на трауматската секвенца може да исходува со обрасци на колективни поведенија кои можат да го спречат натамошното решавање на траумата низ ревидиран културен идентитет.

Овде се поставува прашањето – зошто евентуалното репродуцирање на симптомите од трауматскиот процес е релевантно за анализа и каде е неговата применливост надвор од тесните кругови на школите на социолошка мисла? Освен што овие сознанија можат да

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

придонесат кон развивање на посеопфатна теорија за општествената траума во контекст на општествената промена на теориско ниво, на практично ниво можат подобро да ја расветлат улогата на општествените агенти (поединци, групи и институции) во процесот на општествена промена. Конечно, сознанијата добиени низ ова истражување можат да придонесат кон развивање стратегии за олеснето надминување на дезинтегративните ефекти на трауматогените општествени промени.

Овој докторски труд е поделен на четири дела. Во рамки на првиот дел презентирана е методолошката рамка на истражувањето. Вториот дел ја елаборира генезата на теоријата за општествената и културната траума, почнувајќи од првите теории за промената во рамки на социологијата и теориите за траумата во рамки на психологијата, студиите на меморијата и втемелувањето на колективната траума како релевантен концепт во социологијата. Во рамки на третиот дел се анализираат двата клучни теориски концепти на Александер и Штомпка и се елаборирани основните теориски премиси на кои почива ова истражување.

Четвртиот дел од трудот ја тестира теоријата за општествена траума на примерот на транзицијата на македонското општество. Консултирана е релевантна литература на оваа тема од повеќе дисциплини (економијата, правото и политичките науки и социологијата), како и резултати од истражувања кои биле реализирани во периодот што се анализира. Сознанијата се дополнети со примарни податоци преку спроведен анкетен прашалник на 495 учесници, презентирани во рамки на петтото поглавје од овој труд. Во рамките на овој дел се коментирани резултатите од истражувањето и се иницираат прашања кои би можеле да бидат предмет на нови истражувања во оваа област.

1. ПРЕДМЕТ И МЕТОДОЛОГИЈА НА ИСТРАЖУВАЊЕТО

1.1. Предмет на истражувањето

Предметот на ова истражување е проблемот на пренесување на симптомите на незавршениот трауматскиот процес од една на друга генерација, оневозможувајќи етаблирање на културен идентитет кој ќе доведе до нормализација на траумата. Во рамки на психологијата овој процес на пренос е именуван како *трансгенерациска трансмисија*; во рамки на студиите на меморијата се зборува за *трансгенерациска* или *секундарна траума*. Социологијата располага со мноштво термини за означување на процесот на интернализација на вредностите, ставовите, нормите на културата (социјализација, енкултурација); за потребите на истражувачкиот проблем за најсоодветни се земени *општествената и културната репродукција*¹. Имено, основната претпоставка е дека симптомите на трауматскиот процес кој пролонгирано егзистира на еден културен простор имаат потенцијал да станат инкорпорирани во рамки на реформираниот културен идентитет и дел од генерацискиот идентитет на популацијата која немала директно (барем не свесно) искуство со трауматскиот процес.

Траумата, како релативно нов поим во социолошкиот речник, има потреба од афирмирање на сопствениот легитимитет во морето неологизми. Имено, доколку за референтна ја земеме нејзината поширока дефиниција, тогаш истражувачот може да биде во искушение секое тврдење за „повреда“ на одреден сегмент од општествениот колектив да го интерпретира како траума. Тоа не имплицира негирање на „болката“ на другите, но нужно не потпаѓа под дефиницијата на феноменот кој го анализираме на ниво на општествена целина. Имено, доколку постои дистинктивна социолошка перспектива на феноменот на општествената траума, тогаш таа се огледува во нејзиното утврдување како перцепција, поширок општествен консензус за ненадејна, неочекувана и длабока повреда на општественото *status quo*, која го доведува во прашање опстојувањето/егзистенцијата на еден колектив како кохерентна општествена и културна заедница.

¹ Се работи за поими подложени на диверзифицирани интерпретации. Во овој случај се користат како концепти развиени од Пјер Бурдје во неговите судии за влијанието на францускиот образовен систем врз репродукцијата на структурите на моќ и симболичките односи помеѓу класите, преку придонесот за репродукцијата на структурата на дистрибуција на културниот капитал помеѓу овие класи (Bourdieu, 1973).

За потребите на истражувањето за референтни се земени петте индикатори за општествената клима при трауматски процес, дадени од Пјотр Штомпка (2004), а тестирани во рамки на неговата студија за културната траума иницирана од процесите на транзиција на полското општество (морална паника, недоверба кон други луѓе и/или институции, фрагилност на колективниот идентитет, чувство на беспомошност, апатија и пасивност во однесувањето и песимистичка визија за иднината (Sztompka 2004). Целта е да се утврди местото и значењето на колективната меморија за проблемот на културната траума. Социолозите кои ги третираат прашањата за сеќавањата од траумата главно се фокусирани на анализата и значењето на комеморативните практики, но даваат маргинално место на проблемите на трансгенерациска трансмисија на меморијата, разбрана како свесно или несвесно вклучување на практики, норми и ставови во процесот на социјализација, а кои индивидуата ги усвоила во текот на трауматски процес.

Покрај анализата на позначајните теориски модели за културната траума, исходните тези од овој докторски труд ќе почиваат и врз студија на културната траума на македонското општество иницирана од процесите на политички, економски, културни и општествени промени по напуштањето на СФР Југославија. Студијата на случај за влијанието на колективната меморија на траумата од 1990-тите на македонското општество врз „пост-генерациската“, ќе настојува да покаже дека трауматскиот процес кој не успева да биде изнесен до крај има потенцијал да ги репродуцира симптомите на траумата на новите генерации, оневозможувајќи етаблирање на културен идентитет кој на задоволувачки начин ќе воспостави адекватни корелации помеѓу културно пропишаните цели/вредности и нормативно легитимните средства.

Имено, промените кои го зафатија македонското општество на почетокот на 1990-тите години, со прогласувањето на самостојноста на Република Македонија и напуштањето на СФР Југославија, преориентирањето кон пазарна економија и политички плурализам, отворија простор за низа потенцијално трауматогени ситуации и процеси. Промените беа нагли, драстични, сеопфатни и во извесна мера неочекувани, соодветно вклопувајќи се во моделот на Штомпка. Доколку препознавањето на постоењето на културна траума изискува поширок општествен консензус, македонскиот се огледуваше во сè погласната јавна реторика за „транзицијата која никако да заврши“, во аномијата како „дијагноза“ за

моралниот, нормативен и институционален хаос на реформираното македонско општество, во кризата на националниот идентитет кој изнедри нови облици на национализам и шовинизам, бизарни форми на „реинвенција на традицијата“ (концепт присутен во делата на Hobsbawm и Ranger 1993; Гиденс 2003) итн. Масовноста на „посткомунистичката носталгија“ (Todorova & Gille 2010) беше индикатор за потребата од ескапизам од „аномијата на успехот“ (Диркем) и дополнителен симптом за културната траума (Sztompka, 2004). Во зборовите на Рајнер Грис (Rainer Gries): „Што изразува носталгијата? Елементи на разочарување, општествена исцрпеност, економска рекатегоризација, генерациски замор и потрага по достоинство, но исто така и активна критика на сегашноста користејќи го минатото како огледало и иронија ...“ (Gries според Todorova & Gille 2010:7).

Генерацијата чии формативни години беа обележани со овој бран промени кои длабоко го нарушија аксионормативниот модел на македонската култура, инкорпорираше дел од симптомите на културната траума во својот генерациски идентитет. Овие, пак, во форма на стравови, искуства или анксиозност стануваат дел од културната содржина на процесот на трансгенерациска трансмисија (социјализација/културализација). Колку повеќе одредени групи беа погодени од негативните ефекти на траумата, дотолку посилно се зацврстува нивната врска со обрасците на старата култура.

Сознанијата стекнати во процесот на ова истражување имаат за цел да дадат придонес кон теориската база на сознанија за проблемот на културната траума; да го продлабочат разбирањето за врската помеѓу културната траума и колективната меморија и улогата на генерациите како специфични кохорти кои можат да го насочуваат трауматскиот процес. Во текот на истражувањето покрај наведените модели на Џефри Александер и Пјотр Штомпка беа земени предвид и студии на културна траума од повеќе дисциплини (историја, психологија итн.), а дадените модели беа подложени на анализа во контекст на премисите на други социолошки школи. Особено внимание ќе биде посветено на Гиденсовиот концепт за *agency*, како инхерентна способност за автотрансценденција на актерите, елаборирана во неговата теорија за структурација (Giddens 1986), како и Бурдјевите концепти за хабитус, хексис и поле (Bourdieu & Wacquant 1992), Манхајмовиот концепт за генерацијата (Mannheim 1952) како потенцијални формативни елементи на генерациските групи. Дополнително, презентирани се и резултатите од крос-националната студија на Инглхарт и

соработниците (Abramson и Inglehart 1995; Inglehart и Welzel 2005) во поглед на вредносните ориентации во пост-социјалистичките општества.

1.2. Хипотетска рамка

Во согласност со предметот и целите на истражувањето, формулирани се три општи хипотези, секоја поткрепена со по две посебни хипотези.

3.1 Првата општа хипотеза гласи:

Постои тенденција симптомите на културната траума од незавршен трауматски процес да се инкорпорираат во рамки на колективниот идентитет на заедницата.

1.1.1 Првата посебна хипотеза гласи:

Трауматскиот процес кој не резултира со детектирање на изворот на траумата, жртвите, нејзиното значење за поширокото општество и превземање на одговорност е недовршен.

1.1.2 Втората посебна хипотеза гласи:

Постои тенденција за хабитуалност во репродуцирањето на ставовите и обрасците на однесување усвоени во трауматскиот процес.

1.2 Втората општа хипотеза гласи:

Промените кои го зафатија македонското општество од последната деценија на минатиот век резултираа со незавршен трауматски процес.

1.2.1 Првата посебна хипотеза гласи:

Процесот на транзиција во Македонија иницираше појава на случаи на морална паника, зголемена недоверба во други луѓе и/или институции, криза на колективниот идентитет, чувство на беспомошност, апатија и пасивност во однесувањето на граѓаните и песимистичка визија за иднината.

1.2.2 Втората посебна хипотеза гласи:

Симптомите на културната траума во македонскиот случај станаа дел од колективниот идентитет.

1.3 Третата општа хипотеза гласи:

Постојат услови за формирање на посебна генерацииска група која ги интернализира симптомите на траумата.

1.3.1 Првата посебна хипотеза гласи:

Постои веројатност манифестациите на траумата да станат дел од процесот на трансгенерациска трансмисија.

1.3.2 Втората посебна хипотеза гласи:

Постои веројатност возрасната кохорта која е дел од ист трауматски процес, при што е подложна на исти влијанија и „стратификација“ на искуствата, да формира Генерација.

Првата и третата општа хипотеза произлегуваат од теоретските модели за културната траума, додека втората хипотеза е врзана за студијата на случај на процесите на транзиција во македонското општество. Овој докторски труд не претендира да нуди номотетски објаснувања, туку настојува да даде придонес кон теориската база на сознанија за феноменот на културната траума и моделите на општествена промена; емпирискиот дел, односно студијата на македонскиот случај, има за цел да ја „тестира“ применливоста на предложените модели и да утврди постоечки тенденции и карактеристики специфични (а со тоа и ограничувачки) за општествените процеси на даден социокултурен простор во конкретна временска рамка.

1.3. Методи и техники на истражувањето

Истражувањето на културната траума, како комплексен проблем кој бара мултидимензионален пристап, наметнува примена на повеќе истражувачки методи и техники. Иако некои од споменатите теоретски парадигми произлегуваат од фундаментално спротивставени епистемолошки и онтолошки позиции, нивното поврзување нема за цел креирање на *bricolage* модел на културна траума, туку произлегува од потребата да се интегрираат теоретски перспективи кои квалитативно би го збогатиле истражувачкиот процес, но истовремено и да отворат простор за преиспитување на извесни „непомирливи“ позиции. Користената литература, исто така, има за цел да интегрира знаења од повеќе области: социологијата, историјата, психологијата, психоанализата, студиите на меморијата, студиите на животни циклуси, со цел да се продлабочи разбирањето на различните аспекти на истражуваниот феномен.

Студијата на културната траума на македонското општество ќе се фокусира на периодот од 1991 година, од прогласувањето на независноста на државата, до 2001 година

(кога сметаме дека со меѓуетничкиот конфликт настапува нова трауматска секвенца). Сепак, за тестирање на хипотезата за незавршен трауматски процес ќе бидат анализирани податоци и процеси од следните децении. Добиените сознанија ќе бидат предмет на компарација со слични студии спроведени во земјите од поранешниот Источен блок и Југославија.

Покрај општите научни методи (анализа и синтеза), за потребите на студијата на случај на Македонија беа употребени и неколку посебни и помошно-технички истражувачки методи: секундарна анализа на податоци, анализа на содржина на документи. Дел од податоците потребни за истражување на проблемот на интернализирање на симптомите на културната траума произлегуваат од анкетно истражување, спроведен на популација која во различни животни периоди била директно изложена на ефектите и вклучена во трауматскиот процес на македонското општество. Станува збор за примерок од 495 испитаници, на возраст над 18 години (во 2017 година), државјани на Република Македонија, групирани во три возрасни кохорти. Стратификуваниот примерок, поради низа објективни ограничувања спаѓа во категоријата на пригодни примероци. Се работи за популација која делумно директно, но и посредно, била под влијание на симптомите на трауматскиот процес во македонското општество. Прашалникот содржи блокови прашања врзани за маркерите на трауматската секвенца произлезени од моделот на Штомпка (Sztompka 2004), а добиените податоци беа подложени на компаративна анализа помеѓу возрасните кохорти.

Анкетниот прашалник содржи 46 прашања поделени во неколку блокови. Заради споредливост на резултатите, во прашалникот беа вклучени прашања кои се дел од крос-национални истражувања како *Европската студија на вредности* (European Value Survey) и *Светската студија на вредности* (World Value Study). Дел од прашањата беа специфично формулирани да обезбедат сознанија за ставовите и перцепциите на учесниците за различни периоди од развојот на државата. Во рамки на анкетниот прашалник вклучени беа следните блокови прашања:

- Прашања за самооценка на задоволството и контролата над сопствениот живот, животни приоритети, социјална дистанца кон одредени категории;

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

- Прашања за ориентираност кон приватна/јавна сфера и учество во јавната сфера;
- Прашања за доверба кон други луѓе и институции;
- Прашања за ставови и перцепции за демократијата и развојот на државата;
- Прашања за ставовите и перцепциите кон различни аспекти на животот низ повеќе периоди од развојот на државата;
- Прашања за перцепции и ставови кон процесот на транзицијата.

Податоците беа собрани по пат на интервјуа лице-в-лице во Скопскиот, Пелагонискиот и Североисточниот регион. Процесот на собирање податоци беше реализиран во периодот јули-август 2017 година. Реализацијата на емпириското истражување беше поддржана со грант од програмата Цивика мобилитас. Клучните резултати од анализата се презентирани и коментирани во главниот текст, додека целосен преглед на резултатите е даден во посебен анекс.

Секундарните податоци кои беа консултирани потекнуваат од: редовни статистички евиденции – Завод за статистика на Република Македонија, Европската статистичка агенција (Eurostat); повеќе локални и меѓународни лонгитудинални истражувања кои се фокусирани на широк спектар на ставови, практики и перцепции на учесниците – Европската студија на вредности, Европскиот социјален прашалник (European Social Survey), Светската студија на вредности; извештаите за економски напредок, сиромаштија и индексот на нееднаквост (Gini Index) на Светската банка (World Bank); индексот на аномија според студијата на Ликун Чао (Zhao & Cao 2010); истражувања реализирани со поддршка на Филозофскиот факултет – Скопје, Институтот за социолошки и политичко-правни истражувања; Извештаите за човечки развој (Human Development Reports) на Развојната програма на Обединетите нации (United Nations Development Programme).

Комплексноста на истражувачкиот предмет наметнува синтеза на сознанија од повеќе дисциплини – социологијата на културата, културната социологија (како дисциплина во зародиш), социологијата на генерациите, колективната меморија, социологијата на познанието, социјалната психологија, студиите на животни циклуси, студиите на меморијата.

2. ТРАУМАТА НА ПРОМЕНАТА ВО ТЕОРИИТЕ ЗА ОПШТЕСТВОТО

2.1. Вовед

Социолошкиот интерес за промената, како отелотворување на социјалната динамика, се наоѓал во јадрото на интересите од самите почетоци на социологијата. Впрочем, појавата на социологијата во втората половина на XIX век делумно претставувала резултат и на потребата да се изнедри експликација за новите форми на социјабилитет под налетот на Индустриската револуција. Поистоветувањето на промената со прогресот била карактеристика на првите теории на општествената промена. Идејата за прогресот како иницијално религиска била „приземјена“ од дискурсот на Реформацијата, а потполно световен карактер добила во периодот на Просветителството. Сепак, *fin de siècle* теоријата понижена со растечка интроспекција и песимизам за перспективите на прогресот наговестила и нов дискурс за промената – промената како криза. Роберт Холтон (Holton 1990) во својот есеј *Проблемите на кризата и нормалноста во современиот свет (Problems of Crisis and Normalcy in the Contemporary World)* констатира дека XX век бил обележан, не толку од идејата за промената како прогрес, туку од идејата за кризата како иманентна последица, како производ на општествената промена. Премисата на модерноста за промената како вредност по себе станала напуштена. Дискурсот за промената како криза изнедрил нова реторика за општествената динамика, за амбивалентниот карактер на промената и промената како потенцијална траума.

Траумата, како термин од медицинскиот речник, започнала да биде промислувана во термините на општествените колективитети релативно доцна. Октомвриската и Кинеската револуција, двете светски војни, Холокаустот, Студената војна, движењата за човекови права и контракултурата од 1960-тите, падот на Берлинскиот ѕид и социјализмот, во фокусот на научниот интерес ги вгнездиле прашањата за поширокото влијание на овие настани и процеси, кои иницирале или претставувале резултат на драматични промени, резултирајќи со дисрупции на колективната свест и културниот идентитет на цели колективитети и општества.

Втората половина на дваесеттиот век, „добата на крајности“ во зборовите на Хобсбаум (Hobsbawm 1994), донесе и интензивирање на интересот за колективната траума во рамките на повеќе дисциплини. Паралелно со интересот за траумата, студиите на меморијата го славеа своето „златно доба“ во 1980-тите. Социологијата, се чини, имаше задоцнета реакција и за двата проблеми. Така, во социолошките научни кругови, дури на почетокот на новиот милениум група социолози направија обид за формулирање на социолошко разбирање за трауматогената општествена промена. Овој обид настојуваше феноменот на општествената траума да го прикаже како емпириски, научен концепт, кој претпоставува постоење на каузални врски помеѓу претходно навидум неповрзани историски настани/феномени. Групата социолози, предводени од Џефри Александер (Jeffrey Alexander) и Пјотр Штомпка (Piotr Sztompka), беа носители на идејата за формулирање на теориски модел за процесот на општествената траума, модел кој би бил робустен, но и доволно отворен за да подлежи и опстои ревизија и реформулација. Заклучоците на оваа истражувачка група беа објавени во делото *Културна траума и колективен идентитет (Cultural Trauma and Collective Identity 2004)*.

Сознанијата на Александер и соработниците најдоа на широк интерес во рамки на социолошките научни кругови, па една деценија подоцна, компендиумот на социолошка литература посветена на општествената траума е побогат за дузина нови студии. Студиите на траумата се особено интригантни за истражувачите кои ги реализираат своите афинитети во доменот на постколонијалната критика и проблемите на општествата од Третиот свет. Сепак, напливот на студии на случаи на општествена траума од различни делови на светот, во основа интердисциплинарни по карактер, само во ретки моменти успева да изнедри експликации и заклучоци на повисоко ниво на општост, кои би можеле да помогнат во етаблирањето на поширок теоретски и специфично социолошки дискурс за траумата. Голем дел од овие квалитативни студии се задржуваат на наративно елаборирање на трауматските искуства, нивната симболичка реинтерпретација во различни периоди, како и прашањата за нивната трансмисија на другите полиња на општественото дејствување и идните генерации.

Иако во рамките на социологијата истражувањата на траумата сè уште се во зародиш, таа се покажа како навистина интригантен предмет на истражување за психолозите и историчарите, кои од дистинктивната перспектива на своите дисциплини

продуцираа значителен контингент на студии и теориски концепти. Третманот на колективната траума како феномен достоин за социолошка анализа беше дополнително поткопан од тезите дека воведувањето на траумата во социолошката терминологија претставува постмодернистички каприц на социолозите и ги оддалечува од занимавањето со фундаменталните проблеми на науката. По легитимацијата на индивидуалната траума како медицински и социјален проблем со воведувањето на PTSD (post-traumatic stress disorder/пост-трауматско стресно пореметување) во психијатриската терминологија во доцните 1970-ти и напливот на истражувања за неговото детектирање и третирање, децениите кои следеа беа обележани од „траума“, па не изненадува одговорот на некои истражувачи кои реагираа против, според нив, (пре)широката употреба и можна злоупотреба на терминот. Во таа насока го наведуваме ставот на историчарката Џоана Бурк (Joanna Bourke), која предупредува дека широкораспространетиот дискурс за траумата во западните општества може да доведе до одрекување од лична и политичка одговорност и појава на недиференцирана „култура на жртви“ (Bourke според Bell 2006).

Проблемот на колективната траума се наметнува како исклучително значаен за повеќе сфери на интерес во рамките на социологијата: теориите за општествената промена, социологијата на познанието, политичката социологија, економската социологија, студиите на општествените движења, културните студии, социологијата на културата, културната социологија итн. Следствено, стеснувањето и дисторзијата на нејзиното значење и место во студиите на современите општества оневозможува развивање на сеопфатно разбирање на кризите кои имаат порозно влијание врз културното единство на колективитетите.

2.2. Промената како криза во теориите за општеството

Во обидот да држи чекор со актуелните текови и проблеми на општествата од високата модерност, социологијата е во постојана потрага по нови концепти, формулации и експликации за општествените феномени, настојувајќи да ги открие и операционализира нивните (нови) својства, да го (ре)дефинира нивното место и значење за процесите, насоките и темпото на општествената промена, со цел (одново) да ја потврди својата научна легитимност во ерата на перпетуални кризи на општествените и хуманистичките науки. Концептот за културната траума е еден од најновите примери за оваа пракса. Во овој труд

нема да се прави обид да се истакне значењето и актуелноста на овој концепт (сродните поими низ историјата на социологијата се бројни), што произлегуваат од континуираните обиди на општествата да се справат со процесите, настаните, појавите кои порозно влијаат на социјалната кохезија и генерираат кризи. Иако дебатата околу овој феномен лесно може да прерасне во трактат за фундаменталните проблеми на социологијата, овој труд не претендира на такви амбиции, туку настојува да вложи мал придонес кон научното втемелување на проблемот на општествената и културната траума.

Повеќе критичари на социологијата воведувањето на концептот културна траума во социолошката терминологија (и како феномен кој заслужува засебно внимание) би го врзале за реториката која доби на интензитет во 1970-тите години, врзана за проблемот на *кризата или сиромаштијата на социологијата*. Доколку нивото на научна авторефлексивност треба да претставува индикатор за степенот на развој на една научна дисциплина, судејќи според критичката самосвест меѓу претставниците на социологијата, таа би била една од најразвиените општествени науки. Пјотр Штомпка го констатира ова на почетокот на своето дело *Социолошки дилеми: кон дијалектичка парадигма*:

„Најверојатно ниту една друга наука нема посветено толкаво внимание на сопствените недостатоци, ниту една наука нема потрошено толкав креативен потенцијал за автодеструктивни цели и ниту една наука нема изродено толку мазохисти кои го поистоветуваат/поништуваат сопствениот труд со „гатање“ (Andreski), „псевдо-наука“ (Kirk), или збирка „трендови и слабости“ (Sorokin)“ (Sztompka 1979:3).

Сепак, и самиот автор се согласува дека реториката за кризата на социологијата е суштински потребна, особено доколку е ставена во функција на критичко преиспитување на термилошкиот хаос/недостатокот од втемелена научна терминологија, фактот дека социологијата сè уште се наоѓа во пред-парадигматската фаза на развој (според Кун), суштинскиот и тешко премостлив јаз помеѓу социолошката теорија и емпиријата, компартиментализацијата на науката во школи кои одбиваат соработка итн. За последново Роберт Мертон во *Социологија на науката* ќе констатира:

„Консеквентната поларизација ја наведува секоја група социолози да одговара главно на стереотипизираните верзии на она што го прават другите. [...] Тие стануваат самопотврдувачки стереотипи со оградувањето на социолозите од искуствата од кои можат да бидат променети“ (Merton 1973:56).

Во овој контекст Холтон (Holton 1987) констатира дека кризата не може да биде перманентна состојба или состојба на нормалност. Го наведува примерот на криза како медицински феномен, кога болеста е достигната во фаза која е одлучувачка за иднината на пациентот. Разрешувањето на кризата ќе одлучи дали пациентот ќе почине или ќе преживее. Кризата не е постојана состојба. Токму оваа реторика за кризата може да биде корисна од неколку аспекти - прво да го предизвика *status quo*-то, ја преобмислува „нормалноста“, но и го нагласува дисконтинуитетниот карактер на промената.

Поради термилошката конфузија присутна во делата од областа на општествените науки, а особено во случајот на социологијата, истражувачот се сретнува со различни концепти кои реферираат на истиот проблем. Овие разлики може да се должат на различните пристапи/перспективи на истражувачите или на специфичните својства на феноменот кои се нагласуваат како суштински за негово разоткривање и интерпретирање (и кои се добар показател за промените во дискурсот за феноменот низ различни културно-историски околности), но, во многу случаи се работи за проста „промоција“ на нови термини во борбата за академски престиж.

Последиците од радикалните општествени промени, или девијациите од линеарните теории за еволуцијата на општествата имаат долга историја во рамки на социолошката теорија. Односно, иако теоријата за општествената/културната траума претставува релативно нова концептуална рамка за анализа на промената, социологијата долго пред воведувањето на поимот траума и неговото третирање во рамките на другите општествени и хуманистички науки ги проблематизирала истите општествени процеси и појави кои денес се сублимирани во терминот општествена/културна траума. Имено, станува збор за процесите на длабоки, коренити и револуционерни општествени промени, кои на манифестен начин успеваат да ги дестабилизираат тековите на (привидно) предвидливиот, стабилен општествен развој. За значењето на социологијата на општествената промена за целовитоста на разбирањето на принципите на општествениот живот, структура и организација, го потенцираме коментарот на Мартиндејл (Martindale 1962) дека потфрлањето на социологијата да обезбеди адекватна теоретска експликација за процесите на општествена промена претставува една од главните причини за нејзината криза денес. Дискурсот за промената, кој во различни фази од развојот на општествената мисла ја следел

развојноста на парадигмите за принципите на функционирање на општествата, во ерата на високата модерност е обележан од фокусот на дуалноста на нејзината природа. Следствено, разбирањето на амбивалентниот карактер на општествената промена генерира нова интрига – за прашањето на последиците од ваквите драматични промени. Дискурсот за потенцијалните разорни последици на промената не е нов – но релативно скоро започна да биде третиран како траума.

Поистоветувањето на општествената промена со прогресот, односно развој кон унапредена, подобра, похумана состојба, доминира меѓу првите генерации на социолози. Позитивистите Конт (Auguste Comte) и Диркем (Émile Durkheim), па и биоорганицистот Спенсер (Herbert Spencer), говорат за прогресивни фази во развојот на општествата, за општества на растечка рационализација, каде промената се поистоветува со напредок/прогрес. Сепак, во нивната визија за општество базирано на рационалноста не останале безгласни за појавите и процесите кои ги подриваат тезите за неповратното унапредување на човековата состојба, па во своите дела наговестуваат тези за дезинтегративното влијание на промената.

Ова поглавје ќе настојува да ја покаже легитимноста на концептот на општествената траума во рамките на социологијата. Навлегувањето на постмодернизмот во науката донесе море од неологизми, при што голем дел од нив релативно брзо ги изгубија својата функција и значење. Потребно е да се нагласи дека во рамки на социолошката теорија постојат мноштво концепти кои ги третираат истите проблеми на кои се посветени теориите за општествена и културна траума. Сепак, појдовната точка на ова истражување е дека општествената траума претставува концепт што, иако се надоврзува и „позајмува“ од тезите на социолозите од XIX и XX век, сепак претставува компактна целина и систем на интерпретации на човековата стварност која обезбедува нова вредност во разбирањето на општествената промена и последиците од неа. Во следните потпоглавја ќе бидат елаборирани клучните теориски концепти кои придонесуваат за втемелувањето на траумата во социолошката теорија и терминологија.

2.3. Теорија за аномија на Емил Диркем

Еден од првите концепти кој ги третира негативните последици од општествената промена во рамки на социологијата е концептот за аномија. Првата употреба на терминот аномија се припишува на еден од основоположниците на социолошката наука - Емил Диркем, во неговото дело *За поделбата на општествениот труд* (*De la division du travail social*) (Durkheim 1964), објавена во 1893 година. Емил Диркем е еден од првите социолози кој, иако творел под влијание на идеите за *Прогресот* (позитивизмот и Просветителството), во своите дела развивал тези за дезинтегративните влијанија на општествената промена. Сепак, според американскиот социолог Марко Ору (Marco Orru), првиот кој се зафатил со проблемот на аномијата бил францускиот филозоф Жан-Мари Гујо (Jean-Marie Guyau) кој го формулирал концептот во своите дела *Скици на моралноста без обврска или санкција* (*Esquisse d'une morale sans obligation ni sanction*) и *Не-религија на иднината: социолошка студија* (*L'Irréligion de l'avenir, étude sociologique*); всушност, првата средба на Диркем со поимот аномија била во рамки на рецензиите на книгите на Гујо. Сепак, Диркем овој концепт ќе го внесе во речникот на социолошката наука (Garfield 1987).

Диркемовите идеи на оваа тема најопсежно се елаборирани во неговата студија за самоубиството (Durkheim 1951), каде самоубиството како чин го поврзува со четири типови на општествена кохезија, меѓу кои еден се јавува како директна последица на радикалната општествена промена. Станува збор за аномијата, состојба која Диркем ја определува како „состојба на беззаконие“, што претставува јасен индикатор за препознавањето на последиците од наглите и сеопфатни општествени промени врз општествената кохезија.

Иако Диркемовата теорија за аномијата пошироко е елаборирана во делото *Самоубиство* (Durkheim 1951), таа за прв пат се спомнува во делото *За поделбата на општествениот труд*. Во *Поделбата...*, аномијата е „врамена“ во судирот меѓу механичката и органската солидарност, односно во процесот на промената. Аномијата, според Диркем, претставува последица на неправедната поделба на трудот во општеството. Диркем идентификува две главни причини за појава на аномијата, кои неминовно се врзани за модерноста: поделбата на трудот и брзата општествена промена. Интензификацијата на поделбата на трудот го ослабува чувството за идентификација со пошироката заедница и,

следствено, ги намалува индивидуалните ограничувања на човековото однесување. Овие состојби водат кон општествена дезинтеграција – прекршување на нормите, делегитимизирање и губење на довербата во општествените авторитети. Бидејќи општествената кохезија се одржува низ колективната свест, односно споделените идеи, вредности, норми, верувања меѓу членовите на општеството, периодите на аномија се нестабилни, хаотични и потенцијално конфликтни бидејќи општествената сила на нормите и вредностите кои ја обезбедуваат општествената стабилност е ослабена² (Durkheim 1964).

Подоцна, во неговата студија на самоубиството, Диркем ја поистоветува аномијата со недостигот на норми или постоењето на норми кои се премногу ригидни и не ги задоволуваат потребите на поединците. Но ваквиот недостиг од норми или нивна преголема ригидност е всушност симптом на состојбата, предизвикана од недостиг на адаптација. Отсуството на адаптација го оневозможува природното развивање на нормите по пат на саморегулација, развивањето норми за аспекти кои претходно не постоеле, или замената на нормите што станале ригидни и непотребни.

„Аномијата, во тој поглед, е регуларен и специфичен фактор за самоубиството во нашите модерни општества; еден од изворите за годишните статистики. Така, имаме нов вид кој се разликува од другите. Се разликува од нив по својата зависност, не според начинот на кој поединците се поврзани во општеството, туку како се регулирани од него. [...] Третиот вид самоубиство, чие постоење беше тукушто покажано, резултира од недостигот на регулација на активноста на човекот и неговото последователно страдање. Согласно со неговото потекло овој последен вид ќе го наречеме аномично самоубиство.“ (Durkheim 1951)

Аномијата Диркем ја лоцира во „големите центри и региони на цивилизација“, каде таа претставува акутна состојба. Аномијата станува општествена карактеристика во периодите на драматични промени, како економски кризи (но и периоди на економска експанзија – „аномија на успехот“).

„Во случајот на економските катастрофи, вистина, настапува нешто налик на декласификација и одеднаш ги втурнува поединците во полоша состојба од претходната. Тогаш тие мора да ги снижат своите барања, да ги зауздаат потребите, да се научат на поголема самоконтрола. Сите привилегии на

² Додека *anomie* ја опишува нестабилноста на општеството во рамки на кое општоприфатените цели и правила се отфрлаат, терминот *anomia* се однесува на личното чувство на немир, отуѓеност и несигурност што произлегуваат од отсуството на идеали или смисла. Во 1956 Срол (Strole) го прави првиот обид за емпириско проучување на аномијата.

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

општественото влијание се изгубени според нив; нивната морална наобразба мора одново да започне. Но, општеството не може наеднаш да ги прилагоди на овој нов живот и да ги научи да ја практикуваат зголемената само-репресија на која не се навикнати. Така, тие не се навикнати на состојбите кои им се наметнати, и соочувањето со нив е неподносливо; оттаму страдањето кое ги одвојува од редуцираното егзистирање пред и да се обидат.“ (Durkheim 1951)

Според Диркем, потребите на поединецот и нивното задоволување спаѓаат во доменот на регулација на општеството, или колективната свест. Кога овој систем на регулација е нарушен до степен на неподносливост, се создаваат условите за аномија. Растечките стапки на самоубиство не можат да бидат сопрени преку образование, стимулација или репресија. Тој предлага два начини за враќање на општествената контрола, присутни и во *Поделбата...*, преку повторното воспоставување на професионалните групи, како компактни доброволни асоцијации базирани на заеднички професионални интереси; во случај на брачната аномија (која според него е проблем од особено значење), решението го гледал во давањето поголема слобода и создавањето услови за еманципација на жената.

Теоријата за аномија на Диркем, како концепт кој се занимава со појавите и процесите кои произлегуваат од дисрупциите на општественото ткиво предизвикани од општествената промена, ќе биде инспирација за мнозина автори кои проблемите на општеството ќе ги анализираат низ призмата на невоедначената/радикалната промена. Во рамки на европската социолошка традиција, овие теми ќе се задржат во сферата на општествената структура, односно на релацијата општествена контрола – дејственост. Од друга страна, во рамки на северноамериканската социолошка традиција проблемите на општествената дезинтеграција во првите децении на XX век ќе бидат релевантна тема за социолозите кои промената ќе ја анализираат од аспект на меѓукултурните односи (работата на Томас И. Вилијам (Thomas I. William) и Знаниецки (Florian Znaniecki), претставниците на Чикашката школа, претставниците на конфликтните теории).

Овие две теориски традиции ќе извршат директно влијание врз творците на теориите за општествена и културна траума – европската врз теоријата на општествената траума на Пјотр Штомпка, додека северноамериканската во теоријата за културна траума на Џефри Александер.

2.4. Промената како револуција - Пителирм Сорокин

Руско-американскиот социолог Пителирм Сорокин (Pitirim Sorokin) своите искуства од Болшевичката револуција ги преточил во делото *Социологија на револуцијата* (*The Sociology of Revolution*, 1925). Револуционерната промена Сорокин ја гледа во уништувањето на деликатната рамнотежа помеѓу разумот и антисоцијалните инстинкти. Според Сорокин, насилните револуции се генератор на општествена деструкција, бидејќи се резултат на победата на човековите биолошки нагони наспроти разумот. Неговата главна цел не е да открие на кој начин нагоните го надвладуваат разумот, туку да го забележи патот на настаните во типичните револуции (Sorokin 1967).

Во *Кризата на нашето доба* (*The Crisis of Our Age*, 1941), Сорокин зборува за длабоката криза на современото општество, чија природа останува неодгатната за оние кои настојуваат да ја објаснат низ термини како демократија, слобода, тоталитаризам, комунизам (Sorokin 1941). Сорокин не го негира влијанието на овие фактори, но истите ги анализира како манифестации на подлабок проблем. Изворот на проблемот го лоцира во падот на сензантиот суперсистем и предвидува дека општествата минуваат низ неколку фази на опаѓање и ревитализација: криза, голгота, катарза, харизма и одново раѓање. Овие фази, во видоизменета форма, ќе најдат свое место во подоцнежните теории за културна траума.

Неговото дело *Општествена и културна динамика* (*Social and Cultural Dynamics*, 1937) прави обид да ги идентификува принципите на општествената промена во различни сфери на општествениот живот – уметност, филозофија, наука, право, етика, религија и психологија (Sorokin 1962). Сорокин особено внимание посветил на анализата на кризата на цивилизацијата, на падот на сензатната цивилизација, која ја очекува тежок период на транзиција. Иако долг период од својата кариера го поминал во проучување на, според него, деструктивните општествените промени, како револуциите и војните, подоцна работел на прашања за развивање на механизми за сузбивање на ваквите девијации. Резултат на овие интереси претставува Центарот за креативен алтруизам.

2.5. Теорија за аномија на Роберт Мертон

Инспириран од Диркем, неколку децении подоцна американскиот социолог Роберт Мертон (Merton 1938) развива сопствена теорија за аномијата. Задржувајќи ја Диркемовата определба на аномијата како општествена состојба каде вредностите и нормите не се во согласност со потребите на членовите на општеството, Мертон посебно се интересира за врската помеѓу аномијата и девијантноста. Имено, според Мертон, дисконтинуитетот помеѓу културата и општествената структура има дисфункционални последици кои водат кон општествени девијации.

Иако целите (определени од културата) и институционално дефинираните норми се во меѓусебен однос кој најчесто е во рамнотежа, според Мертон, постои широк спектар на поведенија што можат да ја дестабилизираат оваа спрега. Едниот екстрем се врзува за поведенија каде „сите и било кои средства што ветуваат остварување на универзално посакуваната цел се дозволени“ (Merton 1938:673). Вториот екстрем е присутен меѓу групи „во рамки на кои активностите кои некогаш биле конципирани како инструментални се претворени во цели сами по себе. Првичните цели се заборавени и ритуалистичкото придржување до институционално пропишаните поведенија станува буквално опсесивно“ (Merton 1938:673). Додека првиот екстрем претставува директна последица на општествена промена, во вториот случај станува збор за спротивното – за заедници карактеризирани од „неофобија“, страв од новото и отпор кон промени.

Мертон ја лоцира аномијата во ситуациите кои создаваат драстични дискрепанци меѓу општествено дефинираните цели и норми. Сепак, за разлика од Диркем, кој во поединците гледа главно пасивни субјекти чија судбина е детерминирана од степенот на општествена контрола, колективната свест и нејзината манифестација врз нивните животи, Мертон развива типологија на поведенија – стратегии за справување со ваквата општествена промена. Имено, клучната компонента во Мертоновата формулација на теоријата за аномијата претставува типологијата на индивидуални адаптации за справување со дисбалансот помеѓу културно пропишаните цели и легитимните средства за нивно остварување. Мертон ги карактеризира петте адаптивни однесувања и предупредува дека

категириите „се однесуваат за однесувања / улоги во специфични видови на ситуации и не се претставуваат на типологии на личноста“.

Неговата типологија е заснована врз односот на поединците и групите кон општествените цели и норми. Во тој поглед, Мертон (Merton 1938:676–78) разликува:

1. Конформизам, од кој зависи стабилноста и континуитетот на општествениот поредок. Актерите ги прифаќаат општествено детерминирани цели и норми. Во стабилните општества, Мертон забележува дека ова е најчестата адаптација.
2. Иновација, која настапува како резултат на несоодветна социјализација, каде конфликтот и фрустрацијата се елиминирани преку заобиколување на институционалните средства, со задржување на аспирациите кон целите.
3. Ритуализам, како екстремна форма на асимилација на институционалните барања, каде се отфрлаат целите како недостижни, но се задржува конформизмот кон постоечките стандарди на поведение. Ритуализмот претставува комбинација на напуштањето на културните цели со длабока врзаност за општествено одобрените начини за нивно остварување. Во пракса, ова значи дека поединците ги прилагодиле своите очекувања на едно реалистично ниво; истовремено тие продолжуваат „слепо“ да се придржуваат до правилата.
4. Повлекување, што според авторот е најмалку честа стратегија. Во овој случај, актерите се дел од општеството, но не припаѓаат кон него. Во рамки на оваа стратегија, актерите не ја споделуваат ниту рамката за ориентација, ниту нормите. Ова се случува поради фактот што културните цели и институционализираните процедури се интернализирани од актерите, но вторите не им се достапни.
5. Побуна, како резултат на еманципација од културните цели и институционалните средства, што води кон обид за создавање на „нов општествен поредок“. Побуната „претпоставува алиенација од владејачките цели и стандарди“ и настојува да воспостави „општествена структура во која

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

културните стандарди за успех би биле значајно модификувани, со поусогласен однос меѓу заслугата, трудот и наградата“.

Табела бр. 1. Модели на адаптација на аномична состојба според Мертон.

Модел на адаптација	Културно пропишани цели	Институционализирани средства
Конформизам	+	+
Иновација	+	-
Ритуализам	-	+
Повлекување	-	-
Побуна	+ -	+ -

Мертоновата теорија за аномијата и стратегиите за адаптација претставувале доминантна теориска парадигма во рамки на социологијата на општествените девијации во 1960-тите, особено во рамки на истражувањата на малолетничката делинквенција.

Надградената теорија за аномијата на Роберт Мертон ќе изврши значајно влијание врз формулирањето на теоријата за општествена траума на Штомпка, кој се осврнува на истите форми на адаптација во елаборирањето на стратегиите за справување со трауматскиот процес. Токму перцепцијата за општествената промена како извор на општествен дисбаланс и аномија има значаен придонес за формулирањето на двата главни теоретски концепти за траумата – Диркемовото влијание врз Александер и Мертоновото влијание врз Штомпка.

2.6. Психоаналитичка теорија за траумата

Додека во рамки на социологијата истражувањата на траумата сè уште се во зародиш, траумата се покажала како интригантен предмет на истражување за психолозите и историчарите, кои од дистинктивната перспектива на своите дисциплини изнедриле значителен контингент на студии и теориски концепти. Во 1950-тите во рамки на

психијатријата се воведува дијагнозата *масивна стресна реакција* – „нормална личност која се служи со воспоставени шеми за реакција за да се справи со огромен страв како одговор на состојба на голем стрес“ (American Psychiatric Association 1952:326). Речиси три децении подоцна, посттрауматското стресно пореметување (PTSD)³ ја легитимира индивидуалната траума како медицински и социјален проблем.

Психоаналитичките теории за траумата се врзуваат за модел на несвесни емоционални стравови и когнитивно дисторзирачки механизми за психолошка одбрана помеѓу трауматскиот настан и внатрешниот одговор на овој настан кај индивидуата. Наместо да предизвика директно спознание и рационално разбирање, трауматскиот настан се дисторзира во имагинацијата и сеќавањата на поединецот (Alexander *и други*, 2004:5). Обидите точно да се утврди одговорноста за трауматскиот настан и напорот за изнаоѓање на адекватен одговор се поткопани од оваа дисторзија. Трауматскиот процес, на овој начин, се одвива во рамки на потсвесното. Чувствата на трауматизираност, следствено, се појавуваат не само како резултат на доживеаната траума, туку и поради фактот што таа е поттисната. Трауматскиот процес има можност да биде разрешен само кога индивидуата се соочува со него преку сеќавањата.

Кати Карут (Cathy Caruth) е автор на една од најзначајните психоаналитички теории за траумата. Во својата работа, Карут се фокусира на комплексните пермутации што несвесните емоции ги наметнуваат на трауматските реакции. Според неа, „траумата не може да се лоцира во насилниот или оригинален настан од минатото на индивидуата, туку неговата многу неасимилирачка природа - начинот што не бил спознаен на почетокот - се враќа да ја прогонува жртвата подоцна“ (Caruth 1995:3–4). Имено, Карут смета дека траумата е нерешлив проблем на несвесното што ги отсликува инхерентните контрадикции меѓу искуството и јазикот. Значајно од аспект на теориите за колективна траума е што, во рамки на теоретскиот модел на Карут, културниот „базен“ на значења и означувања е референтен за трауматскиот процес. Односно, Карут го заклучува делото со констатацијата дека „траумата никогаш не е наша сопствена“ и дека „сите ние сме заемно имплицирани во

³ PTSD ќе стане синоним за повеќе дијагнози што низ историјата им се врзувале за војни ветерани: стрес синдром, ‘рбет како шина, носталгија, војничко срце, шел шок, замор од битка, борбена стресна реакција, трауматска воена невроза.

нашите трауми“, односно претпоставува модел на препознавање, означување и соочување со траумата кој е општествено / културно дефиниран.

Оваа теорија за траумата е значајна за социолошките концепти особено во поглед на значењето на меморијата во разрешувањето на трауматскиот процес и важноста на комеморативните практики за нормализирањето на траумата.

Главната критика што теоретичарите на траумата (пред сè Александер) ја упатуваат на оваа теорија е нејзината натуралистичка заблуда - идејата дека одредени настани се инхерентно трауматски. Имено, во с’ржта на социолошкото поимање на траумата е што таа претставува општествено посредувана атрибуција.

2.7. Промената како морална паника

Во втората половина на XX век, соочени со страдањата од невидени размери за време на Втората светска војна, траумата како термин од медицината започнува навлегува во општествените и хуманистичките науки. Под влијание на Фројд, првите современи теории за траумата се формулираат во доменот на психоанализата и студиите на меморијата. Во рамки на социологијата, еден од концептите кој се појавува во тој период, со недвосмислена блискост со општествената и културната траума е моралната паника. Нил Смелсер (Alexander и други 2004), во едно од првите дела посветено на проблемите на општествената и културната траума, ја дава најпрецизната определба на феноменот културна траума: „сеќавање кое е прифатено и јавно признаено од страна на релевантна членска група, кое евоцира настани или ситуации што се: а) оптоварени со негативен ефект; б) претставени како неизбришливи; и в) сметани за заканувачки за опстанокот на општеството или кои кршат една или повеќе од неговите фундаментални културни претпоставки“. Од друга страна, Стенли Коен, три децении пред Смелсеровата определба на културната траума, ја дава следната определба за морална паника:

„Општествата изгледа се подложни, од време на време, на периоди на морална паника. Состојба, епизода, личност или група луѓе започнува да биде дефинирана како закана за општествените вредности и интереси; нејзината природа е прикажана на стилизиран и типизиран начин од страна на масовните медиуми;

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

[...] Понекогаш паниката поминува и бидува заборавена, освен во фолклорот и колективната меморија; во други случаи таа има посериозни и подолгорочни последици и може да произведе такви промени ... во правната и општествената регулатива или дури и во начинот на кој општеството самото се определува.“
(Cohen 1972:1)

Ова е само еден пример кој илустрира една од можните замки во која може да западне истражувачот на културната траума. Историјата на социологијата бележи различни именувања за кризите иницирани од општествената промена – заедничко за сите е фокусираноста на проблемите на општествената дезинтеграција, распад на кохезијата/солидарноста, проблемот на довербата, како резултат на променливите услови на општественото егзистирање. Сепак, потребно е да се направи дистинкција помеѓу моралната паника и општествената и културната траума, со цел овие концепти да го добијат заслуженото место во поимно-категоријалниот апарат на социологијата. Ова е особено значајно во настојувањето да се избегне конфузијата преку нивно поистоветување, особено ако се има предвид дека Џефри Александер, во елаборацијата на теоријата за културна траума обемно „позајмува“ терминологија од студијата за морална паника на Кенет Томпсон (Thompson 1998).

Како што забележува и самиот Александер, концептот на морална паника првенствено се однесува на дисторзиран предмет на верување, фантазија, па токму овој елемент, според него, е клучната диференцирачка точка помеѓу двата концепти (Alexander 2012). Сепак, сметаме дека аргументот на Александер не е доволен за апсолутно разграничување на поимите – строго субјективната определба за идентификацијата на траумата во неговата теорија остава простор за присуство на истите дисторзирани верувања или фантазии. Всушност, аналитички гледано, концептот за културната траума опфаќа поширок спектар на процеси (идентификација на траумата, трауматски процес/секвенца, стратегии за справување, редефинирање на културниот идентитет), па во таа смисла, моралната паника може да се смета за еден од процесите во трауматската секвенца – индикатор за потенцијална траума или еден од наративите во процесот на репрезентацијата на траумата.

2.8. Каи Ериксон за колективната траума

Каи Ериксон (Kai T. Erikson) бил првиот социолог кој во 1970-тите разви теорија за траумата и нејзините општествени димензии; тој бил првиот кој го развил и опишал концептот на колективна траума. Во своето дело *Сè на својот пат: уништувањето на една заедница во поплавата во Бафало крик (Everything in Its Path: Destruction of Community in the Buffalo Creek Flood, 1976)* Ериксон детално ја опишува колективната траума на една индијанска заедница од Бафало Крик (Buffalo Creek) во Западна Вирџинија (West Virginia) по поплава настаната од излив на брана со отпадна вода во 1972 година (Erikson 1976).

„Под колективна траума [...] подразбирам удар на основните ткива на општествениот живот што ги оштетува врските што ги поврзуваат луѓето и го нарушува превалентното чувство за комуналност. Колективната траума полека и подмолно го гради својот пат во свеста на оние што страдаат од неа, така што го нема квалитетот на ненадејност вообичаен асоциран за „траумата“. Сепак, тоа е форма на шок, постепена реализација дека заедницата повеќе не постои како ефективен извор на поддршка и дека еден значаен дел од сопството исчезнал... „Јас“ продолжува да постои, иако оштетено или трајно изменето. „Ти/Вие“ продолжува да постои, иако далечно и тешко за поврзување. Но, „ние“ повеќе не постои како поврзани клетки во телото на заедницата“ (Erikson 1976:153–54).

Оваа дефиниција на Ериксон потоа ќе претставува основа за дефиницијата за културна траума на Нил Смелсер. Ериксон ќе продолжи да работи на студии на случаи на колективни трауми иницирани од човечки грешки, фокусирајќи се на она што ќе го нарече нов извор на проблеми. Прво, станува збор за несреќи предизвикани од човечки фактор (попуштање на брана, нуклеарни катастрофи, еколошки катастрофи, т.н. произведени ризици). За разлика од природните катастрофи, кои најчесто не можат да се предвидат и превенираат, оние иницирани од човечка рака можат да бидат спречени и затоа „секогаш постои приказна која треба да се раскаже за нив, секогаш има морална поука која треба да се извлече, секогаш постои вина која треба да биде преземена“ (Erikson 1994:142). Второ, разорната деструктивност на овие промени раѓа нов тип на страв и несигурност меѓу луѓето. Трето, овие промени го нарушуваат чувството на рамнотежа меѓу природата и општеството. Според Ериксон, овие катастрофи генерираат „епистемолошка конфузија и онтолошка несигурност“, создавајќи состојба на аномија која се протега не само во доменот на општественото, туку и во природата. Последица на ова е деморализацијата и уништувањето на комуналноста.

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

Иако Ериксонската теорија го трасира патот на социолошкото истражување на траумата, истата ќе стане предмет на критика од страна на Александер, кој ја вбројува во групата т.н. лаички теории за траумата. Она што Александер го гледа како главен недостаток на овој теориски пристап во изучувањето на траумата, не е манифестацијата на траумата врз заедницата, туку нејзиниот извор. Теоријата на Ериксон почива на идејата дека траумата настапува како резултат на процеси и настани кои имаат темел во реалноста. Александер заговара дека траумите „не се раѓаат, туку се создаваат“: ниту еден настан не е инхерентно трауматоген, туку колективната интерпретација на истиот.

3. КОН ФОРМУЛИРАЊЕ НА СОЦИОЛОШКА ТЕОРИЈА ЗА КОЛЕКТИВНА ТРАУМА

Современата теорија за траумата произлегува од конјункцијата на психоанализата, студиите на пост-трауматското стресно пореметување и студиите на меморијата. Сепак, промислувањето на траумата во тесни рамки, како психолошка состојба проширена во доменот на книжевните и медиумските текстови, е ограничувачки, бидејќи таа претставува легитимен дел од теориите за културата повеќе од еден век. Фројд е еден од првите мислители кој, на почетокот на дваесеттиот век, го елаборира концептот на траумата како проблем кој го надминува индивидуалното искуство и ги засега општествените колективи во делото *Тотем и табу* (*Totem und Tabu: Einige Übereinstimmungen im Seelenleben der Wilden und der Neurotiker*) (Freud 1919). Неколку децении подоцна, Бенјамин и Адорно ги преземале овие идеи во градењето на нивната критичка теорија во 1920-тите и 1930-тите (Meek 2010:2).

По Првата светска војна, класичната претпоставка за промената како вредност по себе се напушта, фетишот за промената како прогрес е поткопан. На ова се спротивставува хипотезата дека луѓето ја вреднуваат сигурноста, предвидливоста, континуитетот, рутините и ритуалите во нивниот *животен свет*². Најпарадоксалното согледување е дека дури и промените што се корисни и прифатени од луѓето, кои биле предмет на борба – можат да бидат болни (Sztompka 2000:7).

Стигнуваме до вистински социолошко ниво на анализа кога вниманието го свртуваме кон структурните трауми кои за цел ја имаат општествената организација: општествени мрежи, групни матрици, асоцијации, формални организации, хиерархии на стратификација, класни поделби и слично. Предводник на оваа перспектива е Фердинанд Тенис и неговото истражување на заедниците во распаѓање под влијание на индустријализацијата и урбанизацијата (Tonnie и Loomis 2002).

² Преведено од англискиот *lifeworld* (оригинално на германски: *lebenswelt*).

Во процесот на појмовна операционализација на културната траума и сродните концепти, неминовна е потребата да се направи дистинкција помеѓу поимите општествена и културна траума. Се работи за дистинкција за која не постои консензус ниту помеѓу истражувачите на овие феномени и има врска со повеќедецениската дебата на релација општество – култура. За разлика од општествената/структурната траума, која е насочена кон општествената организација: општествените мрежи, групи, асоцијации, формални организации, хиерархии на стратификација, класни поделби (пример, Тенисовата студија во *Заедница и општество* (Tonnie и Loomis 2002)), културната траума е врзана за аксио-нормативните и симболичките системи на вредности на општеството (Sztompka 2000). Се разбира, дистинкцијата е чисто методолошка, бидејќи во праксата овие два аспекти често се заемно условени.

Една од заложбите во овој труд е да се етаблираат принципите на методологијата на истражување на феноменот културна траума, како теорија од среден обем. Плуралноста на методолошките исходишта е иницирана од плуралноста на пристапите во промислувањето на културната траума. Имено, обидот да се направи споредба на главните приоди кон определбата и проучувањето на културната траума исходува со заклучокот дека овие, како и традициите кои ги градат и продолжуваат, се базирани на спротивставени онтолошки позиции, т.е. на суштински различни позиции во разбирањето на стварноста. Теориите за културната траума на Џефри Александер и Пјотр Штомпка ја потврдуваат оваа теза.

Анализата на третманот на траумата во рамки на општествената теорија покажа дека во рамките на социологијата овој концепт во својата заокружена форма е воведен кон крајот на XX и почетокот на XXI век (Sztompka 2000, 2008; Alexander *и други* 2004; Alexander 2011, 2012; Eyerman, Alexander и Butler Breese 2011). Имајќи предвид дека една од главните цели на овој труд е потенцијалот за репродукција на трауматскиот процес и трансгенерациската трансмисија, проблемот на општествената траума ќе се разгледува и во контекст на повеќе теориски пристапи кои посредно придонесуваат за подобро разбирање на траумата како наратив, извор на општествена пракса, колективна меморија и како таква, предмет на можна трансгенерациска трансмисија. Имено, основната претпоставка е дека културната траума, претставена како наратив од колективната меморија, е предмет на интернализација од страна на дејствениците, кои овој наратив го вградуваат во своите акции, при што настапува

процес на општествена репродукција. Во оваа насока, за појдовна точка при разгледувањето на проблемот на репродукцијата на трауматските симптоми се земени Гиденсовите концепти за *практична свест*, како одвоен агенс на човечка акција, наспроти *дискурзивната свест*, која се однесува на акциите кои индивидуата е во можност да ги артикулира (Giddens 1986). Оваа дихотомија претставува резултат на Гиденсовиот обид да ги надмине функционалистичките и структуралистичките имплицитни определби на индивидуата како пасивен субјект, кој потполно е условен од својата втемеленост во социо-културните и историските текови, обид кој резултирал со идејата за дејственост⁴, преку можноста за трансцендирање на рутинизираните секвенци на општествениот живот.

Во рамките на социологијата, теоријата за траумата како појава која се врзува за општествените колективи претставува релативно нов концепт. Разгледуван примарно низ призмата на процесите на општествена дезинтеграција, во социологијата се направи обид да се надмине класичното врзување на траумата за исклучителни епизоди на терор и насилство во човековата историја, што е сè уште доминантна тенденција помеѓу другите дисциплини (историјата, студии за меморијата, психоанализата) и да се направи методолошки исчекор во откривањето на општествените процеси и појави кои го раѓаат овој проблем. Сеопфатната анализа на навистина широкиот спектар на појави и процеси кои можат да се третираат како трауматогени, го наметна заклучокот дека е неопходна поширока рамка која би можела да ги опфати под еден методолошки „покрив“. Следствено, проблемот на културната траума беше префрлен на едно повисоко ниво на апстракција – во доменот на една од клучните дисциплини во социологијата – социологијата на промената.

Клучната дистинктивност на социолошкото проучување на траумата лежи во надминувањето на натуралистичките определби за траумата, како просторен и временски факт. Поточно, траумата се разгледува од аспект на „процеси на создавање значења и атрибуција, дијалектички процес во кој различни индивидуи и групи се борат да дефинираат ситуација и да пронајдат механизми за нејзина контрола“ (Eugeman 2013:43). Ова создава извесна опасност од преголема експлоатација на поимот и, консеквентно, негова научна дискредитација. На пример, радикалниот социјално-конструктивистички став, според кој

⁴ Анг. agency.

(во зависност од моќта да се наметне еден наратив за трауматичен), секој настан може да биде третиран како потенцијална траума, произлегува од нагласеното предизвикување на границите на тезата дека „траумите се создаваат а не се раѓаат“ (Eyerman 2013). Другиот екстрем, натуралистичката или лаичката теорија за траумата го третира проблемот од перспективата дека настаните сами по себе се трауматични, т.е. се директна причина за трауматскиот ефект.

3.1. Теорија за културна траума на Џефри Александер

Џефри Александер, во контекст на целите и принципите на неговата школа за културна социологија, кон проучувањето на културната траума пристапува земајќи ја (посредно) за референтна Томасовата теорема³: ако луѓето определуваат одредени ситуации како реални, тие се реални во своите последици⁴ (Thomas и Thomas 1928:528), максимата за која Роберт Мертон ќе изјави дека претставува „најверојатно најконсеквентната реченица која некогаш била изговорена од страна на американски социолог“ (Merton 1995). Како што забележува Мертон, проблемот со Томасовата теорема е што припаѓа на субјективистичкиот тип на теории (иако и Александер и Штомпка не се дел од класичната поделба во социологијата и, и двајцата прават обиди за надминување на старите дихотомии, сепак во поглед на прашањето за културната траума имаат суштински различни позиции).

Идејата за субјективната компонента на човечката акција има долга историја во социологијата и уште подолга историја пред социолозите да стапат на историската сцена. Дополнително, се работи за идеја што била формулирана во различни традиции на социолошката мисла: концептот *verstehen* (интуитивно разбирање) на Макс Вебер (и мнозина други под негово влијание), *динамичката процена* на Роберт Мекајвер (MacIver

³ Референцата за прв пат се појавува во делото *Детето во Америка (The Child in America)* на Вилијам Томас. Делото е создадено во ко-авторство со Дороти Свејн Томас (Dorothy Swaine Thomas), па занемарувањето на нејзиниот придонес при цитирањето на ова дело долго време е сметано за потврда на латентниот сексизам во социолошката наука. Сепак, В. И. Томас останува единствен автор на теоремата, што е потврдено од Дороти Томас (Merton 1995).

⁴ Оригинал: “If men define situations as real, they are real in their consequences” (Thomas и Thomas 1928).

1967), *хуманистичкиот коефициент*⁵ на Флоријан Знаниецки, Парсонсовата (Parsons 1937) *волунтаристичка теорија на акцијата* и *феноменолошката перспектива* на Шуц (Alfred Schutz).

„Една работа е да се тврди, со Вебер, Томас и другите гиганти на социологијата дека да се разбере човековото поведение значи систематски да се посвети внимание на неговата субјективна компонента: што луѓето доживуваат, чувствуваат, веруваат и сакаат. Но, сосема друга работа е да се претерува во ова настојување со тврдењето дека акцијата е чисто субјективна, таквата екстраваганција може да води кон социолошки берклијанизам. Таквиот потполен субјективизам ја промислува општествената стварност како единствено можна во општествените дефиниции, перцепции, етикети, верувања, претпоставки, или идеи...

[...] Преувеличувањето на оваа првобитна вистина произведува свој вид на грешка. Потполниот субјективизам, според кој единствено општествените дефиниции на ситуацијата (или други субјективни еквиваленти) го одредуваат карактерот на човечката акција и нејзините последици, всушност ја трансформираат Томасовата теорема во погрешната максима:

Ако луѓето не ги дефинираат ситуациите како реални, тогаш тие не се реални во своите последици.

[...] За да се исправи дисбалансот кој настапува со потполниот субјективизам и да се обноват објективните компоненти на општествените ситуации на нивното заслужено место, едноставно, потребен ни е овој придружник на Томасовата теорема:

А доколку луѓето не ги дефинираат стварните ситуации како реални, тие, и покрај тоа, се стварни во своите последици“ (Merton 1976:174–77).

Во елаборацијата на сопствената концепција за феноменот културна траума, Џефри Александер ги критикува претходните *просветителски* и *психоаналитички* пристапи во истражувањето на траумата како обележани од „натуралистичка заблуда“, т.е. нивната претпоставка дека траумата е базирана на извесен настан од стварноста. Тезата е дека чисто субјективистичкиот пристап во дефинирањето и објаснувањето на културната траума се

⁵ Хуманистичкиот коефициент претставува методолошка кованица на Флоријан Знаниецки која се однесува на техники на истражување засновани на анализата на практичните искуства на испитаниците (Znaniecki 1927).

соочува со т.н. субјективистички недостаток. Она што самиот Александер го констатира кон крајот на првото поглавје од *Траума: социјална теорија*⁶, може да даде одговор на оваа дилема. Имено, во елаборацијата на феноменот авторот се задржува првенствено на примери од Западот; во обидот да ѝ даде пошироко значење и апликбилност на својата теорија, на крајот од првото поглавје тој зборува за траумите од „периферијата“, наведувајќи го примерот за *масакрот од Нанкинг*⁷, именуван како „заборавениот Холокауст на Втората светска војна“ (Alexander 2012:30). Авторот се потпира на три посредни извори и врз нивна основа истапува со вредносни судови без да даде потврда за фактичкиот обид да се креира поширок консензус за постоење на траума од споменатиот настан.

Џефри Александер своите први тези за она што подоцна ќе биде систематизирано во теоријата за културна траума ги изнесува во 1980-тите, во есејот *Културата и политичката криза: „Вотергејт“ и Диркемијанската социологија (Culture and political crisis: “Watergate” and Durkheimian sociology 1988)*. Во есејот посветен на анализата на скандалот „Вотергејт“, како форма на криза на аксионормативниот модел на американската култура, Александер го поставува прашањето: „Што треба да се случи за едно општество да доживее фундаментална криза и обновување на ритуалите?“ Авторот наведува неколку фази од процесот (Alexander 1988), кои подоцна во речиси неизменета форма ќе бидат вградени во неговиот теориски модел за културната траума:

1. Постоење на доволен општествен консензус за еден настан да биде сметан за девијантен;
2. Постоење на релевантни општествени групи кои ја споделуваат интерпретацијата за настанот како девијантен и заканувачки за општеството;
3. Институционалната општествена контрола мора да биде вклучена;
4. Мобилизација на елитите и јавноста;
5. Ефективен процес на симболичка интерпретација (ритуали и процеси кои го зајакнуваат симболичкиот, „светиот“ центар на општеството).

⁶ Станува збор за самостојно дело на Александер, за разлика од неколку негови ко-авторски дела (Alexander, et al. 2004; Euerman, et al. 2011).

⁷ Се работи за настан од периодот на Втората светска војна, помеѓу јапонската окупаторска војска и кинеското цивилно население во градот Нанкинг. Настанот до денешни дни е предмет на диспути помеѓу историчарите, околу околностите кои довеле до погромот, бројот на жртви и одговорни (предложената литература ги потврдува овие недоречености: Yoshida 2006; Chang 1997; Fogel 2000 и други).

Наведените фази во појавата и разрешувањето на политичката криза, ќе бидат важна инспирација во подоцнежната работа на Александер (Alexander и други 2004; Eyerman, Alexander и Butler Breese 2011; Alexander 2012). Кон крајот на минатиот век, Александер во соработка со Пјотр Штомпка, Нил Смелсер (Neil Smelser), Рон Ејерман (Ron Eyerman) и Бернард Гизен (Bernard Giesen) го започнува проектот на истражувањето на траумата од социолошка перспектива, што ќе резултира со делото *Културна траума и колективен идентитет*⁵. И покрај колаборативната природа на овој потфат, во рамки на ова дело се издвојуваат/наметнуваат два дистинктивни пристапи во истражувањето на траумата – на Александер и на Штомпка, кои се предмет на посебно разгледување во рамките на овој труд. Разликите меѓу двата пристапи ќе бидат сумирани во следното поглавје.

Под влијание на неговата работа на полето на културната социологија⁶, Александер во елаборацијата на својата теорија тргнува од критиката на, според него, лаичките теории за културната траума, задржувајќи се, пред сè, на работата на Кети Карут и Ериксонската „просветителска теорија“. Основната негова забелешка, во овој поглед, се однесува на изворот на траумата, односно дека траумите претставуваат општествен конструкт *per se*. Нивната валидност не произлегува од историската втемеленост или моралниот суд за настани/процеси/појави, туку од интерпретацијата за нивното постоење и перцепцијата за нивното дезинтегративно влијание врз општеството.

⁵ Александер ќе продолжи да се занимава со проблемот на културната траума и подоцна, иако теоретската рамка на неговата теорија за културната траума ќе остане релативно непроменета. Во своите следни трудови – *Раскажување на траумата: за влијанието на колективното страдање (Narrating Trauma: On the Impact of Collective Suffering 2011)* и *Траума: општествена теорија (Trauma: A Social Theory 2012)* Александер ќе се задржи на илустрирање на трауматскиот процес на студии на случај од различни делови од светот. Притоа, неговиот главен фокус ќе останат проблемите како Холокаустот, консолидацијата на еврејскиот идентитет по Втората светска војна и други теми врзани за наративи кои се однесуваат на загрозувањето на физичкиот интегритет на одредена заедница.

⁶ Културната социологија (cultural sociology) е програма иницирана и развивана од Александер и неговите студенти и соработници на Универзитетот Јејл (Yale University) во САД. Основната идеја зад овој „културен пресврт“ во работата на Александер лежи во идејата за релативната автономија на културата во однос на општествената структура (идеите и симболичките процеси имаат независен ефект на општествените институции, на политичките процеси итн.), за разлика од социологијата на културата, која во културата гледа зависна варијабла, односно блиска поврзаност и меѓувлијание на културните, од една страна, и структурните и материјалните фактори, од друга страна (во периодот на етаблирање на програмата на Александер, за доминантен претставник на втората перспектива е сметан францускиот социолог Пјер Бурдје).

Теоријата на Александер е формулирана како теорија од среден обем. Идејата за концептот на културна траума кај Александер произлегува од потребата за „емпириски, научен концепт, кој ќе покаже нови значајни и каузални врски помеѓу претходно неповрзани настани, структури, перцепции и акции“ (Alexander *и други* 2004:1).

Според Александер, културната траума настапува кога „членовите на еден колектив чувствуваат дека биле подложени на ужасен настан кој оставил неизбришливи траги на нивната групна свест, обележувајќи ги нивните сеќавања засекогаш и менувајќи го нивниот иден идентитет на фундаментален и неотповикливи начини“ (Alexander *и други* 2004).

Теоријата на Александер траумата првенствено ја врзува за односите меѓу малцинските и мнозинските групи. Во тој поглед Александер е повеќе фокусиран на рефлексивноста и емпатијата за „страдањата на другите“. Александер тргнува од премисата за траумата како општествен конструкт („општествено посредувана атрибуција“) и ја критикува натуралистичката заблуда за настаните како инхерентно трауматични. Всушност, „трауматскиот статус се припишува на реални или замислени феномени, не поради нивната фактичка штетност или нивната објективна ненадејност, туку поради верувањето дека овие феномени ненадејно и штетно влијаат на колективниот идентитет“ (Alexander *и други* 2004:9–10).

„На ниво на општествен систем, општествата можат да доживеат огромни нарушувања кои не стануваат трауматични. Институциите може да не се функционални. Училиштата можат да не едуцираат, не успевајќи да обезбедат ниту базични вештини. Владите може да не бидат способни да обезбедат основна заштита и да подлегнат на опасни кризи на делегитимизација. Економските системи можат да станат длабоко нарушени, до степен каде нивната функција на алокација не успева да обезбеди основни добра. Овие проблеми се реални и фундаментални, но тие не се нужно трауматски за членовите на погодените колективитети, уште помалку на општеството. За траумите да се појават на ниво на колективитет, општествените кризи треба да станат културни кризи. Настаните се едно: репрезентациите за овие настани сосема друго. Траумата не е резултат на групата што искусува болка. Таа е резултат на акутната nelaгодност која навлегува во чувството на идентитет на колективот. Колективните актери „одлучуваат“ да ја претстават општествената болка како фундаментална закана за нивното чувство за тоа кои се, од каде доаѓаат и каде сакаат да одат“ (Alexander 2012:15).

Во овој поглед, Александер не ја определува траумата како нужна последица од општествена промена. Попрецизно, тој промената ја лоцира во појавата на наратив за

постоење на настан/процес/појава кој е погубен за колективната свест на заедницата. Траењето на траумата, односно фазите низ кои минува, се составен дел од промената која треба да исходува со ревидиран културен идентитет.

Јазот помеѓу настанот и репрезентацијата Александер го нарекува „трауматски процес/процес на траума“. Траумата не настапува сама по себе – потребно е создавање на наратив/конструкт кој предочува постоење на траума. Во тој поглед, културната конструкција на траумата е етаблирана меѓу извесни носечки групи во општеството (индивидуи или општествени групи: елити, генерациски групи, национални групи и сл.). Еднаш настанот тврдење за траумата ја има функцијата на „перформативен говорен акт“, кој ги поседува следните елементи: говорник, публика, ситуација (Alexander *и други* 2004).

За надминувањето на јазот помеѓу настанот и репрезентацијата Александер го користи концептот на Кенет Томпсон „спирала на сигнификација/означување“. Со цел пошироката јавност да биде убедена дека е трауматизирана, носечката група мора да го изнесе означувањето, во четири критични фази на репрезентација (Alexander *и други* 2004:13–15):

1. Природата на болката (што се случило);
2. Природата на жртвата (која група е погодена од траумата);
3. Односот помеѓу жртвата на траумата и пошироката публика/јавност (само ако жртвите се претставени во линија со вреднуваните квалитети споделени од поширокиот колективен идентитет, публиката ќе може симболички да учествува во искуството на новонастанатата траума);
4. Атрибуција/доделување одговорност (кој ја причинил траумата).

Приказ 1. Фази на трауматскиот процес според моделот на Џефри Александер.

Сепак, овој процес на означување не се одвива во транспарентно, туку минува низ неколку институционални арени (религиска, естетска, правна, научна, медиумска, бирократска) и стратификациски хиерархии, односно „ограничувањата наметнати од страна на институционалните арени се посредувани од нееднаквата дистрибуција на материјални ресурси и социјалните мрежи кои овозможуваат различен пристап до нив“ (Alexander и други 2004:21). Овие може да имаат клучно значење за обидот да се пренесе тврдењето за постоење на траума. Институционалните центри на моќ можат да имаат значајно влијание врз трауматскиот процес и во одредени случаи да заземат доминантна позиција над групите што се идентификуваат како жртви и да наметнуваат контранаративи за посочените виновници. Секој елемент од трауматскиот процес игра улога во општествената конструкција и деконструкција на трауматскиот настан. Александер наведува дека прашањето дали и колку овие структури ќе бидат вклучени е прашање на човековата дејственост и историското време. Овие фактори имаат значајно влијание врз тоа дали ќе биде постигнат консензус со што ќе се дозволи културната класификација на траумата.

Успешното „филтрирање“ на тврдењето за траумата низ институционалните арени и стратификациските хиерархии создава предуслови за градење на реконструиран колективен идентитет:

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

„Искусувањето на траумата може да биде разбрано како социолошки процес кој дефинира болна повреда на колективот, ја идентификува жртвата, доделува одговорност и ги дистрибуира идеалните и материјалните консеквенции. Сè додека траумите се доживевани на ваков начин, замислени и претставени, колективниот идентитет ќе биде значајно ревидиран. Оваа ревизија на идентитетот значи дека ќе пристапи кон пред-сеќавање на колективното минато, бидејќи меморијата не е само општествена и флуидна, туку и длабоко врзана за современото чувство за себе“ (Alexander и други 2004:22).

Штом колективниот идентитет е реконструиран започнува период на „смирување“. Како што вжештениот дискурс за траумата исчезнува, „лекциите“ од траумата биваат објектифицирани во споменици, музеи и колекции на историски артефакти. Во овој процес на рутинизација, трауматскиот процес станува предмет на техничкото внимание на специјалисти кои ги одвојуваат афектите од значењата: „не повеќе актуелен, реконструираниот колективен идентитет останува сепак како фундаментален ресурс за решавање на идните општествени проблеми и нарушувања на колективната свест“ (Alexander и други 2004:23).

Александер наведува дека е разочаран што многу трауми од незападниот свет не добиле свое место во колективната меморија на човештвото. Тој наведува дека:

„Неуспехот да се препознаат/признаат колективните трауми, уште помалку да се инкорпорираат нивните лекции во колективниот идентитет не резултираат од интринзичната природа на оригиналното страдање. Ова е натуралистичката заблуда која произлегува од лаичката теорија за траумата. Неуспехот произлегува од неможноста да се изнесе [...] трауматскиот процес. [...] Но, поради структурни и културни причини, носечките групи не располагаат со ресурсите, авторитетот или интерпретативната компетенција за моќно да ги дисеминираат овие тврдења за траума. Не биле создадени доволно убедливи наративи, или не биле доволно претставени пред пошироката публика. Поради овие неуспеси, сторителите на овие колективни страдања не биле принудени да преземат морална одговорност, а лекциите од овие општествени трауми не се запаметени ниту ритуализирани“ (Alexander и други 2004:27).

Тврдењата (или конструкциите како што ќе наведе во подоцнежните дела) на носечките групи имаат потенцијал да започнат ужасни групни конфликти, но исто така можат и да станат платформа за амелиорација и помирување (Alexander 2012:4).

„Неминовноста на процесот на рутинизација во никој случај не го неутрализира општественото значење на културните трауми. Нивното креирање и рутинизација, напротив, ги имаат најмоќните нормативни импликации за одвивањето на општествениот живот. Со дозволување на членовите на

пошироката јавност да учествуваат во болката на другите, културните трауми го прошируваат полето на општествено разбирање и сочувство и обезбедуваат моќни патишта за нови форми на општествено инкорпорирање“ (Alexander 2012:28).

Кон крајот на првото поглавје од своето последно дело експлицитно посветено на културната траума –*Траума: општествена теорија*, Александер се обидува да даде одговор на оваа дилема. Имено, во елаборацијата на феноменот авторот се задржува првенствено на примери од Западот; во обидот да ѝ даде пошироко значење и апликбилност на својата теорија, на крајот од првото поглавје тој зборува за траумите од „периферијата“, наведувајќи го примерот за масакрот од Нанкинг, именуван како „заборавениот Холокауст на Втората светска војна“ (Alexander 2012:30). Во овој труд, Александер не прави обид за ревидирање на своите почетни теориски позиции во поглед на теоријата за културна траума. Доминантната тема во ова дело пред сè се однесува на давањето глас, а со тоа и легитимизирањето на тврдењата за културни трауми врзани за поединечни примери на терор низ историјата на човештвото. Делото го завршува со дилемата околу влијанието на глобализацијата врз капацитетите на носечките групи за успешно изнесување на тврдењата за постоење на траума. Притоа, надеж гледа во создавањето на глобално, супранационално граѓанско општество како носечка група за морален универзализам.

3.2. Теорија за општествена траума на Пјотр Штомпка

Пјотр Штомпка својата теорија за општествената траума ја определува на пошироко рамниште, сместувајќи ја во полето на социологијата на промената, лоцирајќи ја траумата во рамките на ефектите/последниците од амбивалентниот карактер на општествените промени. Штомпка го проширува значењето на концептот на траумата од медицинскиот, психолошкиот и психијатрискиот домен до општествениот домен и на последниците од инхерентно негативните настани на индивидуално ниво, до порозните трауматични последици на фундаменталните и брзи промени, дури и ако истите се позитивни и посакувани. Во тој поглед, Штомпка (Sztompka 2008) се надоврзува на Диркем во своите анализи, зборувајќи за „траумата на успехот“ – кога промената иницирана од успехот ги

менува длабоко интернализираните навики, начини на живот, рефлексивни рутини, цврсти убедувања.

Штомпка, во контекст на европската традиција во чии рамки го градел својот научен хабитус, не ја пренагласува субјективистичката компонента во определувањето и експликацијата на феноменот културна траума. Тој ја дава следнава определба на траумата: „концептот траума, позајмен од медицината, сугерира дека промената *per se*, независно од нејзината содржина, сè додека е ненадејна, сеопфатна, фундаментална и неочекувана, може да предизвика болен шок за општественото и особено културното ткиво на општеството“ (Sztompka 2000:3). Според оваа определба на траумата (како колективен феномен), промената сама по себе нема задолжителни трауматични последици по колективитетите – постојат определени својства на општествените промени што ги прават потенцијално трауматогени. Според Штомпка, трауматогената промена се одликува со четири карактеристики:

- прво, промената е ненадејна и брза (постои можност остварувањето на промената да се одвива подолго, сè додека не се премине прагот на заситување, по што промената добива нов квалитет и се доживува како неподнослива; во првиот случај станува збор за ненадејни настани, во вториот за ненадејна свесност за промената).
- втората одлика на трауматогената промена е нејзиниот опфат – најчесто е сеопфатна и засега повеќе сфери на општеството.
- трето, трауматогената промена е проследена со одредени својства – таа е радикална, длабока, ги допира основните аспекти на општествениот живот.
- четврто, трауматогената промена најчесто се прима со неверување (Sztompka 2004:158–59).

За настапувањето на културната траума, како специфичен тип на општествена траума, важен е поширокиот општествен консензус околу постоењето на потенцијална траума, односно постоечки процес на културно означување (Ibid.). За појава на траума потребно е присуството на извесни преципитирачки фактори (кои варираат од култура во култура), чие постоење може да се лоцира надвор од сферата на симболичко претставување.

Во случајот на постсоцијалистичките општества, тоа се: невработеноста, инфлацијата, порастот на криминалот, зголемувањето на класниот јаз итн. (Ibid.). Некои од овие се универзални (ја опфаќаат целата популација), додека други партикуларни (се однесуваат на некои делови од популацијата). Но, пред ова да се случи, настапува процес на културно означување, врамување и редефинирање (Sztompka 2000). Овие фактори се социо-културно условени и согласно, контекстуално условени. Она што им е заедничко е нивната функција – да предизвикаат дисрупција во рутинизираните модуси на егзистенција на колективитетите. Културната траума претставува трауматско искуство кое на најсуштински начин влијае врз колективната свест, бидејќи според Штомпка, „културното ткиво е најмногу чувствително на трауматичните промени“, но, од друга, и дека „раните на културата најтешко се лечат“ (Sztompka 2004). Штомпка нагласува дека:

„Но, наследството кое е можеби најотпорно на промена, она кое се одликува со најголема инерција, се наоѓа во културно-менталната сфера, доменот на правилата, вредностите, нормите, споделените верувања, вкоренетите „навики на срцето“, потсвесни рефлекси“ (Sztompka 2008:137).

Она околу што и Штомпка и Александер се согласни е дека трауматизирачките услови или ситуации секогаш претставуваат културни конструкции, односно, независно од фактичките услови и настани, „нелагодноста“ која се јавува како иницијатор на трауматски процес неминовно е производ на претстава, интерпретација која вредносно го определува местото на настанот или процесот како разорен за колективниот идентитет. Ваквата интерпретација, се подразбира, е социо-културно и историски условена и нејзината важност е исклучиво контекстуална. Дополнително, културните матрици применети во дефинирањето на новите кризни ситуации најчесто потекнуваат од етаблираниот, „традиционален“ културен базен.

За разлика од Александер, траумата според Штомпка истовремено е објективна и субјективна: вообичаено е базирана на фактички случувања или феномени, но не постои сè додека не стане видлива и дефинирана на одреден начин. Дефинирањето се прави врз основа на претходно етаблиран корпус на означувања врзани за старата култура. Оттука, трауматизирачките состојби или ситуации се секогаш културни конструкции (Sztompka 2000). Според Штомпка, настани или ситуации со објективно силен трауматизирачки

потенцијал може да не исходуваат со општествена траума, бидејќи се рационализирани, реинтерпретирани на начин што ги прави невидливи, бенигни или полезни.

Покрај можните извори на траума во современото доба, Штомпка наведува и неколку обележја на „општествената клима“ со која е карактеризирана трауматската секвенца:

- појава или интензивирање на случаите на „морална паника“;
- зголемување на недовербата кон други луѓе и/или институции;
- дезориентираност во поглед на колективниот идентитет;
- апатија, пасивност, чувство на беспомошност; и,
- песимизам во поглед на иднината (Ibid.).

Штомпка ја тестира предложената теориска рамка на примерот на транзицијата на Полска. Неговата студија за културната траума иницирана од транзициските процеси на полското општество по падот на социјализмот е, според зборовите на авторот, пример за успешно завршена трауматска секвенца⁷. Иако во своите иницијални анализи ќе нагласи дека станува збор за успешно разрешена траума, во своите подоцнежни текстови (Sztompka 2008) ги продолжува анализите и зборува за „втора, трета и четврта трауматизација“ на полското општество. Сепак, неговата иницијална оценка дека транзицијата на полското општество претставува пример за успешно завршена трауматска секвенца (и покрај подоцнежните кризи) не е променета.

Според Штомпка, културните трауми генерирани од големи општествени промени се изразуваат како комплексни општествени расположенија, карактеризирани преку повеќе колективни емоции, ориентации, ставови. Прво, се јавува општа клима на анксиозност и несигурност кои се манифестираат низ феноменот на моралната паника. Второ, се јавува превалентен синдром на недоверба, како кон други луѓе, така и кон институции. Трето, се јавува дезориентираност во поглед на културниот идентитет. Четврто, се јавува сеприсутна

⁷ Културната траума на полското општество иницирана од падот на социјализмот и транзицијата кон пазарно стопанство и демократски политички систем, Штомпка ја определува како „траума на успехот“ (аналогија на аномијата на успехот на Диркем).

апатија, пасивност и чувство на беспомошност. Петто, се јавува песимизам во поглед на иднината, придружен со носталгична слика за минатото.

Во секоја трауматска секвенца постојат јадрени групи кои се најмногу засегнати од траумата и периферни групи за кои таа е нерелевантна или маргинална. Штомпка наведува неколку фактори за различната податливост кон траумата: пристапот кон различни ресурси, културниот, општествениот, но и економскиот и политичкиот капитал на индивидуите и групите. Штомпка наведува дека образованието претставува посебно важен фактор – колку е повисоко образовното ниво, толку индивидуите се почувствителни кон културните трауми, но истовремено и подобро подготвени да ја артикулираат траумата и да се борат против неа. Во овој поглед, особено значајно е широкото, диверзифицирано образование наместо тесна специјализација, бидејќи културните трауми често бараат основно учење, преквалификување и ресоцијализација (Alexander и други 2004).

Во справувањето со траумата, Штомпка ја поистоветува трауматската секвенца со концептот на аномија кај Роберт Мертон, и во овој поглед, ги позајмува Мертоновите стратегии за справување со аномичните општествени услови (при што го исклучува конформизмот како форма на адаптација): иновација, побуна, ритуализам и повлекување (Merton 1938). Иако Мертоновата теорија за моделите на адаптација при општествена аномија нашироко е применувана во рамки на општествената патологија и криминологијата, низ децениите повеќе научници се обидувале да ја потврдат или оспорат нејзината валидност; во рамки на теоријата за општествена / културна траума, таа станува особено релевантна во рамки на теорискиот модел на Штомпка. Оваа Мертонова типологија е заснована на социо-психолошки варијабли, најдобро операционализирани на индивидуално ниво. Според Бернард (Bernard според Menard 1995), еден од истражувачите на овој модел, „за одредени општества во одредени периоди аномијата претставува константа“. Ефектите на аномијата, од друга страна, се разликуваат од аспект на позиционираноста на индивидуите во рамки на општествената структура.

Мертон нагласува дека ефектите од аномијата посилно ги чувствуваат припадниците на пониските општествени слоеви (Merton според Menard 1995) кои ги имаат интернализирано културно пропишаните цели, отколку меѓу индивидуите кои: а) ги немаат

интернализирано овие цели или б) имаат, поради нивниот повисок општествен статус, поголем пристап до културно одобрените легитимни средства за остварување на културно пропишаните цели.

Според Мертон, поединците од пониските општествени слоеви ги чувствуваат последиците од состојбата на *anomie* како *anomia*. Во рамки на различните комбинации на прифаќање на целите и средствата, односно различните модели на адаптација, иновацијата има најголема веројатност да резултира со девијантно однесување. Спротивно на ова, ритуализмот, односно „отфрлањето на културно поставените цели, но придржувањето до културните норми“, според Мертон, води кон преголем конформизам и може да резултира со најниски стапки на девијантност меѓу петте модели (Merton според Menard 1995).

Разликите во адаптацијата, во најголем дел се должат на разликите во социјализацијата на поединците. Овие, според Мертон, исто така се врзуваат за класната припадност. Според Мертон, конформизмот како модел најчесто е прифатен од поединци со најстресни позиции; иновацијата најчесто се врзува за припадноста кон понизок општествен слој, додека ритуализмот за стратегија на средните класи. Повлекувањето како стратегија е најприсутно меѓу поединците кои се дел од најниските слоеви, на маргините на општеството. Мертон исто така нагласува дека овие стратегии не се постојани модели на однесување и можат да се менуваат со времето.

Повеќе обиди за модификување на Мертоновиот модел се фокусираат на прашањето за пристапот на поединците до легитимни средства за остварување на културно поставените цели. Менард (Menard 1995) потсетува дека пристапот е само еден фактор кој може да влијае на проблемот за прифаќање на културно легитимизираните норми.

Во согласност со стратегиите за справување со трауматскиот процес преземени од Мертон, Штомпка предлага шест фази на трауматската секвенца:

1. Иницирање на трауматогената промена. Општествената промена, за да има потенцијал да иницира трауматски процес, потребно е да биде ненадејна, релативно неочекувана (барем во поглед на последиците) и сеопфатна, односно да го наруши секојдневното одвивање на општествениот живот.

2. Дезорганизација на културата. Промената ја нарушува вредносно-нормативната рамка на општеството, исходувајќи со неадекватност на културно поставените цели и / или средствата за нивно остварување. Општеството е зафатено од аномија;
3. Трауматични ситуации или настани во сфери надвор од културата кои го погодуваат животниот свет на луѓето. Трауматскиот процес е навлезен во сите сфери на општествениот живот, што резултира со неможност да се одржи рутинизираното општествено функционирање;
4. Трауматска состојба изразена низ сет од трауматични симптоми (нови споделени начини на однесување). Ефектите од траумата започнуваат да бидат видливи: појава на епизоди на морална паника, апатија, зголемена недоверба во институции и други луѓе, несигурност во поглед на колективниот идентитет, песимизам во поглед на иднината;
5. Посттрауматски адаптации со примена на различни стратегии за справување со траумата. Започнува процесот на адаптација на трауматската секвенца, при што индивидуите и групите своето однесување го ориентираат во рамки на петте стратегии за справување со аномичната состојба, предложени од Мертон;
6. Надминување на траумата, со консолидација на нов културен идентитет. Ова е последната фаза, каде адаптацијата резултира со реформирана вредносно-нормативна рамка и културен идентитет. Неможноста заедницата успешно да го мине процесот на адаптација може да доведе до нови трауматски секвенци и / или потполна општествена дезинтеграција (Sztompka 2004).

Приказ 2. Фази на трауматската секвенца според моделот на Пјотр Штомпка.

Процесот не мора да биде линеарен, но Штомпка во своите први дела не наведува алтернативи на предложената трауматска секвенца. Според авторот, смената на генерациите има смирувачки ефект на траумата, односно тој во новите генерации гледа повисок потенцијал за адаптивност, кон надминување на траумата.

Алтернативното сценарио упатува на тоа дека мобилизацијата против траумата била премала и дека стратегиите за справување не биле ефективни. Во овој случај траумата започнува самозајакнувачки затворен круг на културна деструкција: трауматските симптоми се влошуваат, културната инкомпетенција и дезориентација се продлабочуваат, општествениот активизам е парализиран, се јавува сеприсутна недоверба, апатија, песимизам и резигнација што водат кон губење на културниот идентитет. На долг рок, ова е сигурен рецепт за распаѓање на културата и општеството – „можеби приказната за големите империи, или деградацијата на аборицинските заедници може да биде одново раскажана на линија на ова сценарио“ (Sztompka 2000:43).

Штомпка своите анализи ги тестира на примерот на транзицијата на полското општество, при што траумата на полската транзиција ја интерпретира како аномија на успехот. Во своите анализи на факторите за иницијација на трауматска секвенца, авторот прави профил на „источноевропскиот идентитет“, како културна матрица врз чија основа

се градат наративите за траумата во настанување. Елементите на овој културен идентитет се: несигурност во поглед на сопствената позиција и статус, детска зависност од патерналистичкиот авторитет, ксенофобија и отсуство на толеранција, комплекс на инфериорност во поглед на Западот придружено со некритичка идеализација на сè што е поврзано со Западот, како и комплекс на супериорност во поглед на Истокот (особено Советскиот Сојуз) (Sztompka 2008).

Почетокот на траумата е обележан од фазата која Штомпка ја именува како „иницијална траума“. Иницијалната траума настапува непосредно по појавата на првите манифестации на промената (преципитирачки фактори), во овој случај: реструктурирањето на сопственоста, укинувањето на институции од периодот на социјализмот, воведувањето на демократскиот политички систем. Оваа состојба се одликува со следните симптоми: дезориентираност, извесен нормативен хаос (или аномија) со недоволна јасност за тоа што е исправно, а што погрешно – и консеквентно, недостиг од јасни насоки за однесување. Оваа фаза ја карактеризираат силни чувства на несигурност, предизвикани од нарушувањето на рутината на секојдневниот живот.

Симптомите на секундарната траума се појавуваат многу брзо, меѓу кои три се особено значајни. Прво, се јавува драматичен пад во поглед на довербата, особено во поглед на т.н. „вертикална доверба“: кон институциите, владата, парламентот, претседателот, или кон апстрактната идеја за демократија. Второ, се јавува растечка политичка апатија, ниско учество во демократските процеси (на пример, ниска излезност на избори), повлекување од јавната сфера кон приватната (семејството, пријателите и професионалните мрежи). Трето, се шири носталгија за минатото, идеализација на некои аспекти на социјализмот, особено по прашањето на сигурноста на работното место, пензиите, државно обезбедените бесплатни јавни и образовни услуги (Sztompka 2008:142).

Третиот бран на траумата се карактеризира со кризата на политичките елити. Политичките елити, без оглед на нивната идеолошка афилијација (лева или десна), покажуваат недостаток од интелектуални и морални капацитети – ова се огледува не само во грешките при носењето одлуки, туку и низ сериозните злоупотреби на моралните и правните стандарди: кронизам, непотизам, корупција и слично. Последователно во јавноста

се појавува убедување дека политиката е корумпирана, дека ниту еден политичар не ги претставува обичните луѓе, туку се грижат единствено за сопствените интереси и дека никому повеќе не може да му се верува (Sztompka 2008:145).

Манипулацијата со трауматската секвенца може да донесе и четврта траума. Штомпка ја нарекува реактивна траума, која ја карактеризира одново појавување на класичните трауматични состојби. Прво, високите популистички изборни ветувања не можат да се остварат. Второ, власта, без големо мнозинство во парламентот не може да спроведува одлуки и минува долг период во градење коалиции, што во јавноста испраќа порака за безочна борба за моќ и напуштање на идејата за јавното добро. Трето, евентуалните коалиции со мали, маргинални политички партии со екстремни популистички и демагошки корени ја откриваат стратегијата на реалполитиката. За обичниот човек ова упатува порака на изгубени периоди од претходните трауми, стимулирајќи анксиозност и несигурност во поглед на иднината. Вертикалната недоверба станува хоризонтална – недоверба во други луѓе. Се интензивира процесот на емиграција, особено кај младите и образовани кадри. Анксиозноста и песимизмот се во пораст. Конечно, се јавува зголемена потреба за озборувања, нови политички шеги (кои биле популарна форма на изразување на незадоволство во периодот на социјализмот, но потоа го изгубиле своето значење); сите овие се појавуваат како замена за автентичната јавна дебата (Sztompka 2008). Сите последователни фази на трауматската секвенца (особено третата и четвртата траума) се контекстуални и не нужно припаѓаат на моделот на културна траума предложен од авторот.

Штомпка наведува неколку причини за успешната разрешница на културната траума на полското општество. Прво, предноста на Полска во однос на земјите од поранешна Југославија и Советскиот Сојуз лежи во фактот што општествената транзиција започнала како резултат на мирен трансфер на власта. Особено значајна улога во оваа фаза, според авторот, имале предводниците на движењето Солидарност (Solidarność), кои биле директно вклучени во трансформацијата на системот. Второ, овде спаѓа и полското културно наследство: силен патриотизам со силни врски со католичката црква за одржување на национално-религиското заедништво; врзаноста за идејата за суверенитетот, тестирана многу пати низ историјата, романтичарска подготвеност за колективна борба за национална

кауза, одредени демократски традиции со корени во XVIII век (Уставот од 3 Мај од 1791⁸), гордоста на кралското минато на Јагелонската династија, како и популарни народни херои од периодот по Втората светска војна. Особено значајно влијание за амортизација на ефектите на иницијалната траума имала интелектуалната, академската и уметничката елита, кои не биле инкапсулирани во синдромот *Homo Sovieticus* (Sztompka 2008). Овие елити прераснале во центри за дифузија на новата култура.

Конечно, меѓу факторите што придонеле за успешната разрешница на трауматската секвенца, според Штомпка, можат да се пронајдат и во одредени општи карактеристики на луѓето и општествата:

- луѓето се суштества кои учат и се прилагодуваат;
- смената на генерации, за време на која оние што биле „загадени“ од социјалистичкото искуство се поместуваат на маргините на општествениот живот, додека во системот навлегуваат новите генерации родени, социјализирани и образовани во новиот систем.

Во еден од своите последни текстови посветени на полската транзициска траума, Штомпка заклучува дека неговиот теориски модел отстапува од идејата за детерминиран, линеарен и неповратен процес на развој. Тој теоријата за културна траума ја сместува во пошироката перспектива на трансформативниот потенцијал на човечката дејственост во рамки на „теоријата за општествено постанување“⁹ (Sztompka 1991, 1993). Сепак, без оглед на различните фази и процеси низ кои минуваат општествата во транзиција (поради различни историски традиции и сеќавања, различни институции, различно социјалистичко минато, економски ресурси, различни нивоа на образовен, културен и цивилизациски капитал), според авторот транзициската промена претставува процес кој ги збогатува потенцијалите за општествен развој.

⁸ Уставот од 3 мај 1791 година претставува првиот устав што го регулирал правниот поредок на Полско-литванскиот комонвелт. Уставот од 3 мај бил втор во Европа и трет во светот, со кој бил направен обид за поефикасна уставна монархија и воведување политичка рамноправност помеѓу благородништвото и останатото население, предвидувајќи државна заштита за закрепостените селани.

⁹ Англ. Theory of social becoming.

3.3. Кон ревидирана теорија за траумата

3.3.1. Придонесот на Александер и Штомпка за теоријата на колективната траума

Врз кои основи, тогаш, треба да се постави проблемот на културната траума? Анализата на главните теориски концепции за проблемот на културната траума посочи заклучоци кои се огледуваат во нијансирани разлики. Сепак, овие разлики не се минорни, тие имаат суштински реперкусии врз истражуваниот феномен, особено ако се земат предвид големиот број научници што паралелно реферираат на двете теории (како дел од еден истражувачки проект), без притоа да ги препознаат и разберат овие разидувања.

Во поставувањето на методолошките принципи за истражувањето на културната траума настојувавме да ги интегрираме најзначајните аспекти на двете теории:

1. Барање на тврдење за постоење на траума

Колективниот консензус околу постоењето на повреда на културното ткиво претставува еден од клучните показатели за иницијацијата на потенцијален трауматски процес. Неговото лоцирање, како што е наведено во претходните потпоглавја, може да се бара во епизодите на морална паника (кои може, но и не мора директно да го лоцираат проблемот). Медиумите, како традиционалните, така и современите (исклучително интерактивни) средства за масовно комуницирање претставуваат еден од институционалните канали низ кои се раѓа и минува еден трауматски наратив. Тие може, но и не мора во сите случаи да ги документираат случаите на колективна реакција на членовите на општеството за извесен проблем – институционалните канали на општеството лоцирани во цивилното општество дополнително претставуваат извор на информации за можни „тврдења“ за постоење на траума.

2. Структурни индикатори на трауматски процес

Идејата за нормализирање на траумата преку утврдување на изворите на проблемот и прифаќањето на одговорност имплицира дека траумата не може да биде дефинирана исклучиво низ субјективна призма. Доделувањето одговорност, како што утврдивме,

подразбира постоење на објективни процеси надвор од субјективната определба на траумата, врз чија основа би се граделе наративите од трауматската секвенца потребни за нормализација на трауматскиот процес. Овде се подразбираат промените, кризите или порозните влијанија на општествената структура; промени во општествената структура; различни структурни индикатори итн.

3. Утврдување на влијанието на структурните дисфункции врз институционалните арени

Во теоријата на Џефри Александер, една од најзначајните фази од трауматскиот процес е процесирањето на репрезентациите/наративите за траумата низ повеќе институционални арени (религиски, естетски, правни, научни, масовни медиуми, државна бирократија). Овој процес е од суштинско значење за симболичката нормализација на траумата и можноста за создавање на ревидиран културен идентитет кој ќе оневозможи пролонгирање на трауматскиот процес или иницирање на нов. Во оваа смисла, потребна е анализа на влијанието на структурната криза врз потенцијалот на институционалните арени да ја исполнуваат оваа навистина значајна улога, дотолку повеќе што кризата на општествената структура може да го дисторзира или укине во потполност нивното функционирање. Следствено, потребно е да се утврди: дали сите наведени институционални арени се во можност да ја исполнуваат оваа улога; дали носечките групи имаат пристап до (сите, некои или ниедна) нив; дали се забележуваат промени во нивното функционирање за време на трауматскиот процес; и, бидејќи „победничкиот наратив е прашање на перформативна моќ“ (Alexander 2012:2), каков е нивниот однос со структурите на моќ во општеството.

4. Потенцијалот за дејственост

Концептот за дејственост, како инхерентна способност за автотрансценденција на актерите, зазема значајно место во анализите на општествената промена на Штомпка. Иако тој не го операционализира во потполност во теоријата за културна траума (базирајќи ја својата анализа првенствено на петте стратегии за справување со аномијата на Мертон), сметаме дека е од исклучително значење за трауматскиот процес. Според Штомпка:

„Овој потенцијал за самотрансформација сега се разгледува како резултат на повеќе линии на условување (различни ограничувачки и стимулирачки влијанија). Прво, условен е од постоечките структури (пр. норми, вредности, правила, улоги, институции, идеи, верувања, знаење, канали на комуникација, шеми на нееднаквост итн.). Второ, условен е од способностите на актерите (пр. нивните вештини, посветеност, имагинација, експертиза, способности итн.). И структурите и актерите се обликувани од акумулираното историско наследство; тие се кумулативен резултат на поранешните актуелизации на агенцијата преку праксисот. Така, третото условувачко влијание [...] може да се нарече „туркање од минатото“. Четвртото влијание може да се нарече „влечење од иднината“. [...] Конечно, петтото условувачко влијание (подеднакво ограничувачко и овозможувачко) доаѓа од природната околина во која оперира агенцијата“ (Sztompka 1990:253).

5. Нормализација на траумата и ревидираниот културен идентитет како извор на нови трауми

Со настапувањето на фазата на нормализација на траумата, потребно е да се утврдат точките на ревидираниот културен идентитет; да се процени нивното влијание врз потенцијалот за иницијација на нов трауматски процес.

Аналитички гледано, Александер и Штомпка оперираат со различни степени на апстракција во анализите на културната траума. Имено, Александер, особено во првите формулации на теоријата за културна траума, ја определува траумата на понизок степен на општост, врзувајќи ја за проблемот на односот помеѓу малцинските и мнозинските групи, секогаш низ субјективната определба за постоењето на трауматска повреда. Штомпка, од друга страна, проблемот го поставува поопшто – траумата претставува специфичен тип на закана за општествената солидарност, како нусефект на промената.

Ваквото разминување⁸ во формулациите на проблемот и, следствено, неговата експликација во анализите на двата автори, се разбира, е врзано за нивните пошироки позиции и интереси во доменот на социологијата. Би било погрешно ова сопоставување на нивните становишта да се интерпретира како класичен антагонизам на т.н. субјективистички и објективистички определби на стварноста и можностите и начините на

⁸ Не станува збор за случаен превид или незначителни разлики во теоретското постулирање на проблемот. Во предговорот на делото *Културна траума и колективен идентитет* (Alexander и остали 2004), Александер ја издвојува позицијата на Штомпка како суштински различна од онаа на другите соработници на проектот.

нејзиното спознавање. Двајцата автори се дел од генерацијата научници кои по 1970-тите години ја сфатија неопходноста од надминување на навидум непомирливите дихотомии и имаат дадено свој придонес кон оваа дебата⁹. Следствено, нема да се прават обиди за пренагласување на нивните позиции и создавање на антагонизми онаму каде што не постојат.

Она во што и двајцата автори „потфрлаат“ при изложувањето на теориите за културната траума е недостатокот од научна дистанцираност и објективност во интерпретирањето на трауматските процеси на поединечните студии на случаи врз кои ги применуваат своите концепции. Имено, ниту Александер во примерите низ кои ја објаснува теоријата за културна траума (и во наведениот пример за масакрот од Нанкинг), ниту Штомпка во студијата за културната траума на полското општество во процесот на транзиција, не успеваат да ја избегнат замката на прифаќање дискурси карактеристични за политичка и идеолошка реторика. Се разбира дека надминувањето на основната експликација и движењето кон антиципација на можните исходи од анализираните проблеми е една од суштинските задачи на социологијата. Социологот не оперира во вредносен вакуум – дотолку повеќе, неговата дистанцираност од приземните текови и баналностите на секојдневниот живот е од исклучителна методолошка значајност. Тој може да си дозволи да антиципира на кој начин извесни општествени политички, економски и културни тенденции можат да имаат влијание врз распадот/одржувањето/промената на општествената структура, но со апсолутна претпазливост треба да пристапува кон одбраната или критиката на конкретни политики и идеологии, поради опасноста од девалвирање на сопствената експертиза со (не)свесна пристрасност. Двајцата автори го прават тоа, градејќи ги теориските рамки врз посредни извори (терцијарни извори). Александер го задржува овој пристап и во своите подоцнежни дела, со што од аналитичар, како во анализата на Нанкинг, станува дејственик – дел од носечките групи кои креираат и

⁹ Штомпка своите теоретски позиции најшироко ги елаборира во делото *Социолошки дилеми: кон дијалектичка парадигма* (Sztompka 1979). Становиштата на Штомпка се во значајна мера врзани за помирување на дебатата дејственост-структура (под влијание на структурализмот во европската социологија). Александер, од друга страна, под влијание на доминацијата на функционализмот во американската социологија (и самиот бил претставник на неофункционализмот пред свртувањето кон културната социологија) прави обид за мултидимензионална социологија, и интегрирање на микро-макро пристапите како „нова теоретска логика“ за социологијата (Alexander 1982).

дисеминираат наратив за постоење на културна траума. Дотолку повеќе што траумата на Нанкинг е *пост фестум* – искусувана и артикулирана од групи кои имаат посредно искуство со настанот. Имајќи ги предвид политичките реперкусии од настанот, може да се констатира опасноста од манипулација што ја носат овие анализи.

Дополнително, во своите емпириски анализи, авторите свесно пренебрегнуваат одредени факти. Штомпка во анализата на полската транзиција свесно или несвесно ги занемарува надворешните фактори кои придонесоа за релативно брзата стабилизација на полското општество. Имено, полската транзиција се одвиваше и со силна меѓународна помош од западните земји¹⁰, пред сè САД и ЕУ. Полска започнува претпристапни преговори со Европската Унија уште во 1993 година, а во 2003 станува членка на Унијата.

Конечно, она што се јавува како недостаток на студиите за траумата презентирани од оваа група социолози (Александер, Штомпка, Смелсер, Гизен и Ејерман) е занемарувањето на можноста за пролонгирање на трауматскиот процес, при што не се генерира нов / ревидиран културен идентитет кој на адекватен начин ќе ги инкорпорира сите елементи на новата состојба, туку станува извор на нови трауматски секвенци. *Што се случува со неразрешените трауми?* Авторите наговестуваат дека општествата кои не поседуваат адекватни резистентни потенцијали можат да се соочат со општествена и културна дезинтеграција, но не навлегуваат подлабоко во експликацијата за исходиштата од можните дисрупции во трауматскиот процес/секвенца. Теоријата на Александер останува без одговор за проблемите во изнесувањето на процесот на траумата во култури со различен однос кон колективната меморија, политика на репрезентација, култури во кои тегобноста предизвикана од траумата се вградува во културното милје.

3.3.2 Траумата како колективна меморија

Определбата на траумата како „сеќавање кое е прифатено и јавно признаено од страна на релевантна членска група, кое евоцира настани или ситуации што се: а) оптоварени со негативен ефект; б) претставени како неизбришливи; и в) сметани за

¹⁰ Каква што впрочем имало и движењето *Солидарност* за времето на целото свое дејствување, како резултат на блиските врски со папата Јован Павле II и САД.

заканувачки за опстанокот на општеството или кои кршат една или повеќе од неговите фундаментални културни претпоставки“ (Alexander и други 2004) директно го врзува поимот за наративи од колективната меморија на заедницата. Оваа врска е сосема логична ако се има предвид фактот што за повеќето култури колективната меморија претставува „централна форма на социјалноста“ (Stepnisky 2005:1384). Идејата е дека еднаш дефиниран, наративот за постоењето на траума станува дел од колективната меморија на заедницата.

Покрај пионерските обиди на Морис Халбвакс (Halbwachs 1992) на полето на социолошкото проучување на меморијата (на кои се повикуваат автори од други дисциплини, како на пример студиите на меморијата), проблемот на колективната меморија не претставувал предмет на позначаен интерес од страна на социолозите, барем не во формата во која ја проучувал Халбвакс, како засебен предмет на научен интерес¹¹. Ова е дополнително интригантно ако се има предвид фактот што во текот на втората половина на дваесеттиот век меморијата стана предмет на значаен интерес во рамките на други научни дисциплини, но и во уметноста и филозофијата. Причината за ова особено внимание Једловски (Jedlowski 2001:29–30) ја лоцира во културните и општествените констелации на модерноста: од една страна, модерноста произведува постојана промена, во која традициите ја губат вредноста и се генерираат повторливи дисконтинуитети; од друга страна, таа нуди сè пософистицирани технички инструменти кои ја екстернализираат човечката способност за присеќавање и го преиспитуваат нејзиното значење. Гледано низ призмата на наративната теорија, колективните сеќавања се настани кои го добиваат своето значење во контекстот на „поголемите“ приказни. Во социолошката литература, терминот колективна меморија ретко се однесува на единствено сеќавање, туку коинцидира и е неодвоив од идејата за наратив. Во таа смисла, колективната меморија не е само претставување на настан од минатото туку и начин на гледање и живеење во релација со мноштво значајни настани, „кои биле создавани преку споделени приказни“ (Stepnisky 2005:1387).

¹¹ Халбваксовите истражувања на колективната меморија ќе бидат инспирација за втемелување на студиите на меморијата. Проблемот на колективната меморија во рамки на социологијата доминантно ќе биде третиран како дел од пошироки теориски концепти во рамки на, пред сè, политичката социологија и социологијата на културата.

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

Во рамките на социолошките теории за културната траума проблемот на колективната меморија главно е разгледуван од два аспекти: како проблем на репрезентација, врзан за структурите на општествена моќ; и, од друга, како колективна меморија што е предмет на комеморативни практики. За двата пристапи карактеристично е што траумата ја врзуваат за наратив за од колективната меморија кој го нарушува колективниот идентитет на групата и како таков претставува основа за одреден тип на акција.

Социолозите кои ги третираат прашањата за трауматичните колективни сеќавања главно се фокусирани на анализата и значењето на комеморативните практики, но даваат маргинално место на проблемите на трансгенерациска трансмисија на меморијата, разбрана како свесно или несвесно вклучување на практики, норми и ставови во процесот на социјализација, а кои индивидуата ги усвоила во текот на трауматски процес. Ова прашање е дотолку поинтригантно ако се земе предвид дека социјалната меморија како наративно сеќавање може да биде повеќе хабитуална и од хабитуалното однесување. Поточно, може да постои навика на сеќавање на одреден настан. Според Данкан Бел, зборовите „користени да се долови тој настан можат да прераснат во навика“ (Bell 2006:122). Всушност, проблемот не се состои во тоа да се биде осуден на оживување на минатото за да не се заборава – туку во тоа што „сеќавањето [може да] вклучува компулзивна врзаност со неослободена траума“ (Ibid.:154).

Доколку трауматскиот настан се карактеризира со дисрупција на востановениот начин на живот, наративот за траумата произлегува од потребата да се даде израз на, и дополнително да се дефинираат, контурите на трауматската ситуација. Во овој поглед, наративот има две функции: миметичка и катарзична (Stepnisky 2005). Како мимезис, наративот ги трансформира хаотичните, неартикулираните и нејасни импресии на постоењето во културни форми и симболи што дезинтегративно влијаат на колективниот идентитет. Како катарза, наративот служи за споделен издувен вентил за изразувањето емоции, генерирајќи споделени чувства и посветеност кон заедничката приказна.

Колективната меморија за траумата се разликува од индивидуалната меморија бидејќи првата постои надворешно од животите на директните преживевани, додека

секавањата се споделени меѓу членови на групата кои можат да бидат многу оддалечени (временски и просторно) од настаните. На овој начин, конструирањето на секавањето за овие минати настани може да има различна форма од генерација до генерација. Токму овој аспект може да доведе до креирање на „избрана“ динамика на траумата, каде се испреплетува врската помеѓу траумата, меморијата и онтолошката безбедност. Според Хиршбергер (Hirschberger 2018), овие трауми се концептуализирани како наративи кои нагласуваат дека „одењето преку крв“ е неопходно на патот кон слободата, независноста и групната безбедност. Во својот текст посветен на колективната траума и општествената конструкција на значењето, Хиршбергер истакнува дека колективната меморија на трауматичните настани претставува динамичен социо-психолошки процес кој примарно е посветен на создавањето значење. Создавањето и одржувањето на значењето создава чувство на автоконтинуитет. Теоријата за општествена репрезентација сугерира дека начинот на кој луѓето ги конструираат и објаснуваат историските настани може да има значајно влијание врз тоа каков став ќе имаат кон сегашноста и што очекуваат од иднината (Moscovici 1988; Liu and Hilton 2005 според Хиршбергер 2018).

За жртвите на колективна траума значењето се воспоставува преку:

1. пренесување на културни учења и традиции за заканата / траумата кои го промовираат одржувањето на групата;
2. овие традиции (и наративи) за постоење на закана ги зајакнуваат егзистенцијалистичките грижи и ја зголемуваат мотивацијата траумата да се вгради во симболичкиот систем на значења;
3. траумата го негува чувството на колективно сопство кое е трансгенерациско, промовирајќи чувство на смисла и надминувајќи ја егзистенцијалната закана;
4. чувството на историско, колективно сопство ја зголемува групната кохезија и групната идентификација чија функција е да создаваат значење и да ги отстранат егзистенцијалните грижи / закани;
5. длабокото чувство на значење што се раѓа од колективната траума го овековечува секавањето за траумата и неподготвеноста да се затвори вратата на минатото;

- б. со тек на време траумата станува епицентар на групниот идентитет, леките преку кои членовите на групата ја разбираат својата околина (Hirschberger 2018:2).

За членовите на групата која е виновник за траумата, колективната траума претставува закана за идентитетот, бидејќи создава тензија помеѓу желбата групата да биде перцепирана во позитивно светло и признавањето на значајни морални престапи во минатото.

Важно е да се напомене дека колективната траума не мора нужно да има негативно влијание на групниот идентитет и кохезија и често поттикнува афилицијација со групата преку поттикнување на чувство на споделена судбина - интеграција на трауматичното искуство во рамки на идентитетот. Централниот дел на репрезентацијата на историјата на една група е нејзината „повелба“, приказна за нејзиното потекло и историска мисија, која се менува и е предмет на диспути низ времето отсликувајќи ги променливите околности, како и врамувањето на своите одговори на новите предизвици. Овие повелби се уставотворни: тие ја имаат функцијата на основачки мит за општеството, дефинирајќи ги правата и обврските на групата и легитимизирајќи ги нејзините општествени и политички аранжмани (Liu и Hilton 2005).

3.3.3 Траумата како предмет на перформативност

Според Диркем, концептот за општествени репрезентации се однесува на широк спектар интелектуални форми: наука, религија, митови, категории за време и простор. Тие се колективни, сè додека се втемелени во заедницата каде хомогено се споделувани од страна на сите членови. Тие се комунални, до оној степен до кој се споделувани од неколку генерации и на тој начин вршат принуда над нив. Репрезентацијата, на овој начин, е изедначена со колективитетот и во рамки на оваа концепција постои единствена репрезентација, која е доминантна, карактеристична за статични, затворени општества (Moscovici 1988). Сепак, авторот забележува дека е нереалистично да се очекува дека човечките заедници, дури и најзатворените и силно традиционалните, се карактеризирани со таква униформност во репрезентациите.

Според класичното гледиште на овој концепт, колективните репрезентации се дефинирани од нивната спротивставеност на индивидуалните репрезентации. Репрезентациите можат да бидат споделувани од страна на сите членови на високоструктурирана група - партија, град или нација - без да бидат продуцирани од групата. Овие хегемонски репрезентации ги надвладуваат имплицитно сите симболички или афективни практики. Тие ја рефлектираат хомогеноста и стабилноста што го карактеризира нивниот колективен карактер. Други репрезентации израснуваат од циркулацијата на знаењето и идеите што им припаѓаат на подгрупи кои се помалку или повеќе во близок контакт. Секоја подгрупа креира сопствена верзија и ја споделува со другите. Ова се „еманиципирани“ репрезентации со извесен степен на автономија во поглед на другите сегменти на општеството. Тие имаат комплементарна функција до оној степен до кој се резултат на размената и споделувањето на комплекс на интерпретации и симболи. Конечно, постојат репрезентации генерирани во тек на одреден општествен конфликт, општествена контроверза, кои општеството како целина не ги поддржува. Тие се одредени од антагонистичките односи меѓу неговите членови и се заемно исклучиви. Овие „полемички“ репрезентации мора да бидат разгледувани во контекст на борбата меѓу групите и се често изразени во форма на дијалог меѓу замислени соговорници (Moscovici 1988:221–22).

Постојат два начини на кои репрезентацијата може да претставува реална. Од една страна, како јазикот и симболите, таа е *перформативна* - нејзиното споделување дефинира одредена ситуација. Од друга страна, репрезентацијата е конструктивна до степен до кој селектира и поврзува лица, предмети на начин што ги исполнуваат одредниците на групата (Moscovici 1988:230).

Трауматскиот наратив станува суштински дел од трауматскиот процес/секвенца, како база врз основа на која актерите ја ориентираат својата акција. Додека теоријата за културната траума на Џефри Александер е фокусирана на процесот на етаблирање на доминантен наратив за трауматското искуство и практиките на комеморација за нормализирање на траумата, теоријата на општествената траума на Пјотр Штомпка, во овој поглед, се потпира на типологијата предложена од Мертон (Merton 1938), за стратегиите што индивидуите и групите ги преземаат за справување со состојбата на аномија. Во рамки

на ова потпоглавје, наративот за траумата како форма на колективна меморија, ќе биде разгледуван и од аспект на проблемот на општествена репродукција низ дејствувањето на актерите водени од практична или дискурзивна свест, концепт преземен од теоријата на структурација на Ентони Гиденс.

Во елаборацијата на теоријата за структурацијата, Гиденс (Giddens 1986) предлага стратифициран модел при концептуализирањето на човековата дејственост, според кој актерите рефлексивно го набљудуваат сопственото и однесувањето на другите. Ова набљудување е под влијание на две нивоа на свест, „дискурзивна“ и „практична“. Дискурзивната свест се однесува на капацитетот на актерите да обезбедат „причини“ и да го „рационализираат“ своето однесување, додека практичната свест се однесува на „контингентот од неартикулирани сознанија“, кои актерите имплицитно ги користат за да се ориентираат во различни ситуации и да ги интерпретираат акциите на другите. Човечката дејственост има несвесна димензија и токму во неа Гиденс ја гледа главната мотивирачка сила зад акцијата – потребата од „онтолошка безбедност“ која израснува од потребата и чувството на доверба. Без чувството на доверба и онтолошкиот сигурносен систем кој произлегува од неа, Гиденс верува дека актерите страдаат од акутна анксиозност во нивните општествени релации. Во овој контекст, несвесните мотиви за обезбедување на онтолошката сигурност се рефлектираат во регионализирани (подредени во просторот), рутинизирани општествени интеракции (предвидливи и стабилни) (Giddens 1986).

На овој начин, општествените релации се репродуцирани низ времето низ широк спектар на техники, содржани во практичната свест на актерите, кои имаат функција да ја одржуваат рутината и со тоа, онтолошката сигурност и довербата. Оваа онтолошка безбедност се стекнува не само преку рефлексивното следење на интеракцијата, туку подеднакво и преку рутинизацијата и регионализацијата.

Повикувајќи се на Ериксоновата теорија за развојот на личноста, Гиденсовата теза е дека „онтолошката сигурност“, „доверба“ или верба во континуитетот на светот, претставува базична психолошка потреба што дејствениците можат да ја задоволат единствено преку рутинизирани секојдневни активности. Во извесна смисла, рутинизацијата „е вештина на институционалниот разум“ (Aranguren 2015:548):

дејствениците се во потрага по онтолошка сигурност преку хабитуално однесување и низ овој процес тие ги репродуцираат мотивите за овој тип акција, со повисока или пониска свесност за општествените последици од нивното хабитуално однесување.

Според Гиденс, хабитуалната акција е индиректно мотивирана од потребата да се одржи сигурноста и следствено, да се избегне емоцијата на анксиозност. Потребата од онтолошка сигурност на овој начин ја дефинира „длабоката“ мотивациска компонента на Гиденсовиот „стратификациски модел“ на индивидуална личност, отворено инспириран од Фројдовата класичната тријада *ид*, *его* и *суперего*. Во овој модел, средниот „стратум“ ја претставува практичната свест, која оперира во околности во кои луѓето обрнуваат внимание на настаните кои се случуваат околу нив за да го сообразат своето однесување со тие настани. На врвот на овој стратификациски модел е сместена дискурзивната свест, каде лежи способноста на агентот да обезбеди лингвистички артикулирани причини за своите акции. Додека „потребата од онтолошка сигурност го дефинира општиот несвесен мотив на агентот, практичната и дискурзивната свест упатуваат на основите за нивното „спознавачко“ или „рефлексивно следење“ на акцијата. Несвесното турка слепо, а свесноста наведува луцидно и вешто“ (Aranguren 2015:548–49).

Продолжената рефлексивност произлегува од динамичната меѓусебна врска на повеќе општествени промени кои се карактеристични за доцната модерност. Од клучно значење се промените во комуникациските технологии и структури, кои ја зголемуваат нашата изложеност кон другите и ги релативизираат нашите воспоставени културни и индивидуални практики. Врзувачката моќ на традицијата и општествената структура избледуваат – „станува збор за недостаток од општествени структури кои се наметнуваат како основна карактеристика на општествената структура“ (Beck и Beck-Gernsheim 2002:51), резултирајќи со посттрадиционално и индивидуализирачко општество (Adams 2006:512).

Постарите дела на Гиденс им даваат значење на „непризнаените услови и ненамерни последици“ на дејственоста (Giddens 1986). Во тој поглед, „репетитивните активности, лоцирани во контекстот на времето и просторот, имаат регуларизирани последици,

ненамерни од аспект на оние кои се вклучени во овие активности, во повеќе или помалку „далечни“ време-простор контексти“ (Giddens 1986:14).

Бурдјевиот концепт за хабитус е подеднакво релевантен за дискусијата за репродукција на траумата. Имено, според авторот, хабитусот се состои од инкорпорирани навики, вештини и диспозиции, кои го обликуваат начинот на кој поединците ја перцепираат општествената реалност и реагираат на неа. Покрај класната природа на овие диспозиции, хабитусот се стекнува преку процес на имитација (мимезис) на општествената реалност и реалноста во чии рамки се социјализирани поединците, вклучувајќи ги и нивните индивидуални искуства. На овој начин, хабитусот придонесува кон обликување на општествените акции на поединецот во сегашноста (Bourdieu 2013). Пролонгираната состојба на криза, следствено, има потенцијал да биде вградена во хабитусот на генерациите што се дел од овој историски процес и да стане дел од базата на знаења, вредности, искуства кои се дел од процесот на општествена репродукција.

Во моделот на Пјер Бурдје (Bourdieu 1990), рефлексивниот процес, парадоксално, е и самиот форма/својство на хабитус, неопходен конституент во одредено поле; и тука се научните и академските полиња кои имаат тенденција да генерираат рефлексивност како резултат на односот хабитус-поле; иако рефлексивноста може да се појави во било каде во „кризни“ ситуации. Сепак, во овој случај не се работи за трансцендентална рефлексивност; ова е само процедурално барање/потреба која произлегува од самото поле, неопходна форма на колективен културен капитал, кој се всадува во индивидуалната дејственост. Согласно со оваа теза, рефлексивноста претставува подеднакво резултат на хабитуалниот исход на својствата/барањата на полето како и која било друга диспозиција (Adams 2006:515).

Свитман (Sweetman според Adams 2006) исто така го потенцира Бурдјевото признание за можноста за рефлексивност под одредени општествени околности за да ги поткрепи своите нови тврдења за идентитетот во современ контекст. Неговиот заклучок е дека „некои форми на хабитус можат да бидат инхерентно рефлексивни и дека флексибилниот или рефлексивниот хабитус можат да бидат многу почести и многу

позначајни поради различни културни и општествени пресврти“ (Sweetman според Adams 2006:520).

На прв поглед, растежот на хабитуалната рефлексивност ја реплицира тезата за продолжена рефлексивност: рефлексивната свесност станува нормативна состојба која продира во сè повеќе сфери од животот, вклучително и нашето чувство за идентитет. Свитман соодветно ја лоцира генезата на рефлексивниот хабитус во општествените и културните промени кои се одразуваат на полињата како вработување, заедница, мода и медиуми. Нормите на овие полиња сè повеќе се отворени за преиспитување, предмет на несигурност и промена, претворајќи ги навиките во претешки пред и да станат етаблирани. Резултатот е превалентност и нормализација на кризите „разбрани како ситуации, каде поединецот не може да продолжи како порано што станува сеприсутно“, и придонесува „за континуирана и продорна рефлексивност, што самата станува хабитуална, колку и парадоксално да изгледа на прв поглед“ (Adams 2006:520).

Рефлексивната свесност не се изедначува просто со можноста да се трансформира сопствениот живот во секој контекст:

„[...] во нашите индивидуални и општествени светови можеме да се осврнеме на светот околу себе, да идентификуваме што се случува и да воведеме промени – во одредени случаи. Во одредени случаи можеме да се осврнеме, идентификуваме што се случува и да се најдеме неспособни да иницираме промени. [...] Понекогаш нашите капацитети за рефлексивна мисла можат да нè остават да размислуваме, но без можност да направиме било што во поглед на нашиот недостиг од слобода“ (Craib според Adams 2006:522).

Легитимацијата е процес кој Бергер и Лакман го објаснуваат како „второстепена“ објективизација на значењето. Легитимацијата продуцира нови значења што служат да ги интегрираат значењата веќе врзани за одделни институционални процеси. Функцијата на легитимацијата е да ги направи објективно достапни и субјективно можни / веројатни „првостепените“ објективизации што биле институционализирани (Berger и Luckmann 1991:110).

Процесот на легитимација се појавува кога објективизациите на (сега веќе историскиот) институционален поредок треба да се пренесат на идните генерации. Во таква ситуација, самоевидентниот карактер на институциите не може да се одржува само преку

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

потсетувањето и хабитуализацијата на индивидуата. Со цел да се ревоспостави мора да постојат „објаснувања“ за тивките елементи на институционалната традиција. Легитимацијата е процес на „објаснување“ и оправдување.

Легитимацијата функционира на тој начин што го „објаснува“ институционалниот поредок преку припишување когнитивна валидност на неговите објективизирани значења. Важно е да се разбере дека легитимацијата има и когнитивен покрај нормативен елемент. Со други зборови, легитимацијата не е само прашање на вредности туку исто така подразбира и знаење (Berger и Luckmann 1991:111).

Хабитуализацијата и институционализацијата во суштина ја ограничуваат флексибилноста на човечките активности. Имено, институциите имаат тенденција да опстојуваат сè додека не станат „проблематични“. Колку поапстрактни се легитимациите, толку е помала веројатноста тие да бидат модификувани. Ова значи дека институциите може да опстојуваат дури и кога, според перспективата на некој надворешен набљудувач, тие ја имаат изгубено нивната првобитна функционалност или практичност. Одредени работи не се прават бидејќи функционираат / имаат ефект, туку поради тоа што се исправни - односно, исправни според ултимативните дефиниции за реалноста во даден историско - општествен контекст (Berger и Luckmann 1991:135).

3.3.4 Траумата како предмет на трансгенерациска трансмисија

Во рамки на психоанализата, како и психолошкото проучување на трауматичните состојби, веќе постојат етаблирани тези за т.н. трансгенерациска трансмисија на траумата. Станува збор за процес во чии рамки онтолошката несигурност предизвикана од трауматското искуство се пренесува на микро ниво, од една семејна генерација (родители) кон друга (потомство). Простото преземање на идејата за трансгенерациска трансмисија во случајот на колективните трауми би бил методолошки неиздржан. Имено, за да можеме да говориме за трансгенерациска трансмисија на траумата во случаи на колективни / масовни трауми, потребно е да дефинираме што претставува генерација.

Генерацијата, гледано низ социолошка призма, може да се заснова на неколку критериуми / категории. Проблемот на генерациите, на голема врата воведен од Карл Манхајм (Mannheim 1952) во првата половина на минатиот век, со неколку исклучоци, бил

или некритички прифаќан или, пак, во потполност дискредитиран во името на емпириската непотврдивост на концептот за генерациските ентелехии. Секако, неговата социологија на генерациите треба да се разгледува од аспект на авторовите пошироки интереси во доменот на социологијата на познанието. Манхајмовата парадигма за генерациите посочува на генерациската позиционираност која може да се карактеризира со „конкретни начини на однесување, чувствување и мисли“ (Ibid.:291), а формативните искуства од периодот на младоста се јавуваат како потенцијално клучен фактор за формирање на генерациската свест. Веројатноста за развивање на дистинктивна генерациска свест, пак, е зависна од темпото на општествената промена, но, во секој случај, смената на генерациите секогаш е „ублажена“ од присуството на генерација која ја игра улогата на *buffer* зона.

Од друга страна, проблемот на генерациите (и повеќезначноста на терминот) е широко истражуван во рамки на студиите за животните циклуси, каде се настојува да се демаркираат линиите помеѓу возрастна кохорта, генерација¹⁰ и Генерација¹¹ (Alwin и McCammon 2003). Клучната разлика помеѓу возрастната кохорта и Генерацијата се одликува во тоа што Генерацијата може, но не мора да биде ограничена на одредена возрастна кохорта; таа поседува извесен степен на самосвесност и подготвеност за активна партиципација во општеството во согласност со сопствената генерациска ентелехија; таа не е униформна група – членовите на една Генерација можат да формираат дистинктивни (и во извесни случаи спротивставени) генерациски единици.

Секој момент е всушност повеќе како точка – темпорален волумен кој има повеќе од една димензија, бидејќи секогаш е искусуван од повеќе генерации истовремено. Генерацијата не претставува општествена група. Единството на генерацијата, во оваа смисла, суштински е формирано преку сличноста на локацијата одреден број поединци во општествената целост (Mannheim 1952:290). Годината на раѓање, во овој поглед, може да биде еден од факторите за детерминирање на локацијата: луѓето родени во иста година споделуваат локација во историската димензија на општествените процеси.

„Фактот на припаѓање на иста класа и на тој на припаѓање во иста генерација или возрастна група имаат заедничко што и двата ги одредуваат поединците што ги

¹⁰ Во смисла на биолошката репродукција во рамките на семејството.

¹¹ Според определбата на Манхајм.

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

споделуваат со заедничка локација во општествениот и историскиот процес и со тоа ги ограничуваат на определен дијапазон на потенцијално искуство, предиспонирајќи за одреден карактеристичен начин на мислење и искуство, и карактеристичен тип на историски релевантна акција“ (Mannheim 1952:291).

Социолошкиот концепт за генерациите не претставува ништо друго туку посебен вид на идентитет според локација, кој поврзува возрастни групи втемелени во историско-општествениот процес (Mannheim 1952). Всушност, возрастната кохорта која споделува одреден кохортен ефект е потенцијална Генерација; нејзината актуелизација во Генерација зависи од потенцијалот за *дејственост*. Гледано низ перспективата на студиите на меморијата, кога членовите на една возрастна кохорта споделуваат директно искуство на извесен трауматски процес тие стануваат носители на комуникативната меморија, а со време и креатори на културната меморија, според концептот на Јан (Jan Assmann) и Алеиде Асман (Aleide Assmann).

Германскиот египтолог (и истражувач на полето на студиите на меморијата) Јан Асман разликува два типа на колективно сеќавање, *комуникативна* и *културна* меморија. Комуникативната меморија е „биографска“ и „фактографска“ и е лоцирана во рамки на генерацијата современици кои како возрастни лица имале искуство со трауматски настан и кои можат да ја пренесат нивната телесна и афективна врска со настанот на своите потомци (Assmann според Hirsch 2008). Во нормалната сукцесија на генерациите (семејството е клучна единица за трансмисија според Асман), оваа отелотворена форма на сеќавање се пренесува преку три до четири генерации – процес кој трае од осумдесет до сто години. Истовремено, со настапувањето на староста кај директните носители на траумата, јакне и потребата од институционализација на сеќавањето, во архиви или книги или преку ритуали, комеморации и перформанси, втемелувајќи ја *културната меморија* за конкретното сеќавање.

Студијата на Инглхарт (Inglehart) за вредностите е од особено значење. Неговата клучна теза за „тивката револуција“, почива на претпоставката дека како резултат на општествените промени доаѓа до дерогирање на материјалистичките вредности и паралелно, јакнење на постматеријалистичките вредности. Според Инглхарт, општествените промени, кои тој пред сè ги гледа во економските промени, ги обликуваат вредностите во општеството. Неговиот аргумент е дека со напредокот на економијата се

унапредуваат и условите за живот на поединците, а со тоа се менуваат и општествените и индивидуалните потреби. Овој пристап на Инглхарт, Бешиќ го врзува за т.н. „хипотеза на оскудност“, предложена од Маслов (Maslow). Во својот симплифициран облик, оваа хипотеза значи дека поединците/актерите највисоко ги вреднуваат оние работи кои се во дефицит. Доколку луѓето живеат во материјална депривација, тие најмногу ќе ги вреднуваат парите и материјалните добра (Bešić 2004).

Она што пристапот на Инглхарт¹² го прави релевантен за ова истражување е што неговата студија за вредностите е интегрирана со т.н. „генерациска хипотеза“, според која, во одреди фази од животот, со оглед на економската состојба во општеството, се формираат нашите потреби (формативни искуства). Ова автентично е идеја предложена од Манхајм (Mannheim 1952), според кого поединецот се формира во одреден период од својот живот и во дадените општествени околности, за потоа формираните карактеристики да станат релативно трајни, без обзир на општествените промени (Bešić 2004:22–23).

Општествените околности ја менуваат перцепцијата на новите генерации, при што смената на генерациите претставува најзначајниот механизам за културна промена. Клучниот аргумент е дека општествените околности ги обликуваат поединците во периодите на т.н. формативни искуства. На овој начин вредностите се производ на општеството, но само во рамките на генерациската локација. Самиот факт на припадност кон одредена генерација, не значи и имање на ист поглед на свет и идентификација со таа генерација. За да настапи генерациска идентификација, потребно е поединецот да биде изложен на влијанието на општествени настани кои се клучни за формирањето на генерацијата. Согласно со тоа, генерациите се обликувани од клучните општествени (или социјални така е во оригиналот), културни, економски и политички настани кои ги обликуваат поединците во клучниот период на нивниот развој. Така, откако под влијанието на општествено-генерациските влијанија вредностите се формирани, тие претставуваат трајни и релативно стабилни параметри на однесување на поединците до крајот на животот (Bešić 2004:24–25).

¹² За истражувањата на Инглхарт поширок осврт е презентираан во следното поглавје.

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

Основниот предуслов за да може да се говори за репродукција на траумата е пролонгираното дејствување на аномичната состојба. Пролонгирањето во овој случај се однесува на континуирано манифестирање на симптомите на трауматскиот процес (апатија, чести иницијации на морална паника, недоверба во луѓе и институции, песимизам во поглед на иднината) на тој начин што следната генерацијата своите чии формативни искуства се под влијание на онтолошката несигурност индуцирана од трауматскиот наратив. Оваа генерација низ процесот на социјализација е изложена на поведенијата / стратегиите за справување со аномичноста. Вакви манифестации, иако не вработени во рамки на теоријата за општествена траума) се забележани низ историјата на социологијата. Воопшто, потребата да се говори за генерацијата како релевантен општествен агент произлегува од фактот што станува збор за мноштво поединци кои биле сведоци на исти настани, изложени на слични идеи, светогледи, кои иако хетерогени, по низа одлики се разликуваат од оние на нивните претходници и наследници.

Трансмисијата на колективните сфаќања од генерација на генерација претставува интерпретативен, како и селективен процес. Секој акт на трансмисија вклучува филтрирање, интерпретација и селекција на одредени елементи од минатото искуство. Оваа селекција и севкупниот процес на трансмисија може да се одвива несвесно. Според Манхајм:

„На попримитивните нивоа на општествен живот, најчесто се среќаваме со несвесна селекција. Овде минатото е единствено присутно во „кондензирана“, „имплицитна“ и „виртуелна“ форма. Дури и на сегашното ниво на општествена реалност, ја гледаме оваа несвесна селекција во подлабоките сфери на нашите интелектуални и духовни животи, каде темпото на трансформација е од помало значење. Свесната и рефлексивна селекција станува потребна само кога полусвесната трансформација, како онаа ефектуирана од традиционалистичкиот ум, станува недоволна. Општо земено, рационалното разјаснување и рефлексивноста ги погодуваат само оние сфери на искуството кои стануваат проблематични како резултат на промена во историската и општествената ситуација; онаму каде што ова е случај, неопходната трансформација не може повеќе да биде ефектуирана без свесна рефлексивна и нејзината техника за дестабилизација“ (Mannheim 1952:295).

3.4 Заклучок

Теориите за културната/општествената траума на Александер и Штомпка претставуваат релативно заокружени системи, каде трауматскиот процес/секвенца добива адекватна разрешница во ревидиран културен идентитет, кој ги вградува искуствата од трауматскиот процес и е поотпорен на можни дисрупции од сличен вид во иднина. Авторите, сепак, нагвестуваат дека општествата кои не поседуваат адекватни резистентни потенцијали можат да се соочат со општествена и културна дезинтеграција, но не навлегуваат подлабоко во експликацијата за исходиштата од можните дисрупции во трауматскиот процес/секвенца.

Во контекст на теоријата за културна траума, трауматскиот настан се наметнува како состојба што го нарушува чувството на онтолошка сигурност кај актерите. Траумата, како факт кој произведува состојби кои претставуваат „акутна нелагодност“ што ја погодува „с’ржта на чувството за идентитет на колективот“ (Alexander и други 2004), внесува дисрупција во континуитетот на рутинизираните акции. Актерите (индивидуи и групи), водени од потребата за нормализација на трауматскиот ефект, рефлексивно пристапуваат во ориентирањето на сопствената акција. Во овој контекст, наративот за траумата, освен идејата за нарушување на колективниот идентитет, во себе содржи интерпретации за постоечкиот општествен поредок. Симптомите на трауматскиот процес, во теоријата на Штомпка, како: појава или интензивирање на случаите на „морална паника“; зголемување на недовербата кон други луѓе и/или институции; дезориентираност во поглед на колективниот идентитет; апатија, пасивност, чувство на беспомошност; и, песимизам во поглед на иднината (Alexander и други 2004), низ рутинизираната акција на актерите стануваат дел од нивната практична свест. Актерите, во обид да ја одржат онтолошката сигурност, во своето однесување вградуваат механизми кои ја ориентираат нивната акција во насока на минимизирање на ефектот на појавите согледани како закана за оваа сигурност.

Културната траума, за разлика од поимот на моралната паника, подразбира процес која се одвива низ релативно подолг временски период. Следствено, рутинизацијата на акциите, кои ги интернализирале симптомите на трауматската секвенца, дава основа за трансмисија на симптомите преку новоетаблираните наративи за општествениот поредок.

На пример, доколку агентите ја изгубат довербата во апстрактните системи, нивното идно однесување е ориентирано кон минимизирање на можните ризици што произлегуваат од ова убедување. Рутинизацијата на овие акции произлегува од фактот што недовербата во апстрактните системи станала инкорпорирана во практичната свест на актерите, а недостатокот од доверба – наратив кој се инкорпорира во колективната меморија на заедницата.

Дискурзивната свест, во таа смисла, може да се смета како (делумно) условена од практичната свест на актерите. Дури и полната артикулација на причините за преземање на одреден тип на акција, не го исклучува фактот дека артикулираните идеи неминовно влечат корен од чувството за онтолошка (не)сигурност, кое е во дијалектичен однос со практичната свест. Имено, чувството на недостаток од сигурност условува ревидирање на практичната свест, а оваа повратно го одржува нејзиното опстојување. Треба да се забележи дека во трудот за референтна е земена пошироката определба на категоријата дискурзивна свест, определба која во себе ги содржи и вербалните формулации кои произлегуваат од практичната свест, како и вербалните формулации со делиберативен карактер.

Актерите, кои во текот на трауматската секвенца превземаат различни стратегии за минимизирање на ефектите на нелагодноста предизвикана од трауматскиот наратив, низ рутинизацијата на акции кои ги имаат интернализирано симптомите на трауматскиот процес, можат да придонесат кон пролонгирање/одржување на трауматската секвенца. На тој начин, „ревидираниот културен идентитет“ кој настапува по нормализацијата на трауматскиот процес (како што заговараат Штомпка и Александер), всушност може да содржи елементи кои нема да придонесат кон негова стабилизација, туку кон иницирање на нов трауматски процес.

Севкупната човечка активност е предмет на хабитуализација. Секоја активност што редовно се повторува прераснува во шема, што понатака може да се репродуцира во рамки на една економија и која е препознаена од страна на „изведувачот“ како таква шема. Хабитуализацијата натаму имплицира дека спорната активност може да се изведува во иднина на ист начин со еднаков економски напор. Хабитуализираните акции, се разбира, го задржуваат своето значење за поединецот иако овие значења стануваат вплетени во

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

рутината во општиот компендиум знаења на поединецот, што тој ги зема здраво за готово и ги користи во своите идни акции. Хабитуализацијата со себе носи една значајна психолошка предност - на стеснување на можните избори за стратегии за однесување. Имено, додека теоретски може да постојат стотици начини да се постигне извесен резултат, хабитуализацијата ги стеснува овие можни избори (Berger и Luckmann 1991:70–71).

Во пракса постојат многу нијанси меѓу ресоцијализацијата и секундарната социјализација (втората продолжува на основите на примарната социјализација, не нарушувајќи ја прифатената концепција за реалноста). Секундарната социјализација се надоврзува на примарните интернализации и генерално ги избегнува дисконтинуитетите во рамки на субјективната биографија на индивидуата. Како резултат на ова, се појавува проблемот на одржување на конзистентност меѓу старите и новите елементи на субјективната реалност. Ова е проблем кој не е својствен за ресоцијализацијата, ја раскинува субјективната биографија и го реинтерпретира минатото наместо да ја коригира сегашноста, станува се поактуен како што секундарната социјализација се движи кон ресоцијализација без суштински да стане таква. Ресоцијализацијата „го преставува пресекувањето на Гордиевиот јазол во проблемот на конзистентноста - преку откажување од потрагата по конзистентност и реконструкција на реалноста *de novo*“ (Berger и Luckmann 1991:181).

Институционализација настапува онаму каде има реципрочна типификација на хабитуализирани акции од различни видови актери. Типификациите на хабитуализираните акции што ги конституираат институциите се секогаш споделени. Тие се достапни до сите членови на конкретната општествена група, а самата институција ги типифицира индивидуалните актери и индивидуалните акции (Berger и Luckmann 1991:72).

Приказ 3. Фази на репродукција на трауматски процес.

Основната идеја во овој труд, врзана за репродукцијата на симптомите на траумата, прави обид за промислување на алтернативни резултанти од трауматскиот процес. Културната траума, како процес/појава која го нарушува рутинизираното одвивање на општествениот живот, го нарушува чувството на онтолошка сигурност на актерите и повлекува нови стратегии кои ја ориентираат идната акција во насока на минимизирање на ефектите од трауматскиот процес. Во таа насока, новите стратегии, доколку перзистираат низ подолг временски период, стануваат наротив од практичната (понекогаш и дискурзивната свест) на актерите. На овој начин симптомите на трауматската секвенца биваат интернализирани и стануваат дел од колективната меморија на заедницата. Вака мотивираната акција, која постојано го обновува постоењето на дисрупциите во колективниот идентитет, може да го пролонгира трауматскиот процес или да претставува база за иницијација на нова траума.

4. ТРАНЗИЦИЈАТА КАКО ТРАУМА

Транзицијата, како процес кој подразбира сеопфатни, често радикални и коренити промени на општествениот, политичкиот и економскиот живот на едно општество, претставува легитимен интерес од аспект на теориите за општествена / културна траума. Епизодите на брзи и радикални промени не се ограничуваат единствено на модерноста, иако токму овие, најрецентните се предмет на интерес на овој труд.

Поимот транзиција во масовна употреба влегува при крајот на дваесеттиот век, по падот на Берлинскиот ѕид и крахот на социјализмот. Според Цифриќ, овој поим се однесува на „преминот кон демократија“.

„Поаѓајќи од поимањето на транзицијата како посакувана цел, односно нејзиното нормативно поставување, општествените промени можеме да ги разбереме како предуслов за промените на еден режим во насока на некој друг, односно како конкретни услови и простор на транзицијата. Тие услови, односно промени во социјалниот простор ги разбираме како процес на „трансформација“ на конкретните општествени структури. Тие за разлика од нормите се однесуваат на промените на реалноста – институционална, индустриска и стопанска структура и културниот систем на конкретното општество“ (Cifrić според Ацески 2002).

Падот на Берлинскиот ѕид во 1989 наговести епохални промени, прекин на историскиот континуитет, сеопфатна и радикална промена на сите нивоа на општествениот живот за големо мнозинство од луѓето кои директно беа засегнати од овие промени (Sztompka 2008). Речиси веднаш по падот на Берлинскиот ѕид започна колапсот на социјалистичките режими во Источна Европа и на Балканот, со распаѓањето на Советскиот Сојуз во 1991 (дотогаш, територијално најголемата држава на светот), земјите од Источниот блок и на Југославија.

Штомпка се осврнува на иницијалните идеи зад овие значајни промени:

„На политичко ниво ова значеше пресврт од автократски, централизиран, еднoпартиски систем во западен демократски режим. На економско ниво значеше промена од централизирано планирање и државна контрола во капиталистички пазар. На интелектуално и уметничко ниво, ова значеше пресврт од контролирана и цензурирана циркулација на идеи и вредности, кон слободно и плуралистичко изразување со отворен пристап до светската култура. На ниво на секојдневниот живот, ова отвори пат за целосно нови искуства: наместо вечни оскудици и долги редици пред продавниците – неограничените можности на потрошувачкото

општество; наместо сивилото и едноставноста на униформните животни стилови, бојата и разноликоста на животниот простор, продуктите и трендовите; и наместо ограничената мобилност и ограничените контакти со странство, отворени граници и неограничени патувања и туризам.“ (Sztompka 2008:132).

Иако промените што ги зафатија поранешните социјалистички републики имале ист предзнак и природа, патот низ транзицијата бил различен за секоја од нив.

„Од средината на деведесеттите години, практично секоја земја во транзиција го започна сопствениот специфичен премин од социјализам кон капитализам. Она што овие земји суштински ги прави различни една од друга е брзината и длабочината на реформите и изградбата на институциите на системот на демократскиот плурализам и пазарното стопанство, и со силно изразените функции на социјалната држава како нужен коректор и ублажувач на последиците од социјалното раслојување, згрижување на жртвите од транзицијата и колку-толку воспоставувањето на социјална правда“ (Ацески 2002:10).

Транзициското искуство на овие држави било обликувано не само од карактеристиките на претходниот систем (при што постоеја разлики помеѓу државите), туку и од историското, економското, политичкото и културното наследство на секоја од нив. На пример, за разлика од повеќе држави од Варшавскиот пакт, каде трансформацијата била реализирана по пат на „кадифени револуции“, патот кон општествена транзиција за земјите од поранешната Југославија бил обележан од можеби најсвирепите настани од втората половина на XX век. Во овој контекст Младеновски ќе заклучи дека за државите од поранешната СФР Југославија, процесот на „асимилација во универзалното“ бил радикално прекинат со насилниот распад на Федерацијата (Mladenovski 2009). Имено, доколку балканскиот национализам од XIX век ја уништил заеднишното на православното христијанство (Тодорова), национализмите од крајот на XX век неповратно ја уништиле идејата за наднационално социјалистичко општество (Mladenovski 2009:80).

Несомнено транзицијата на овие држави ги исполнува основните критериуми за трауматогени промени (според моделот на Штомпка). Самиот процес на транзиција опфаќаше промени кои беа:

- релативно ненадејни – иако општественото незадоволство се забележуваше во последните години од социјализмот во повеќе држави, за најголем дел од граѓаните промената беше неочекувана;

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

- радикални – во најголем дел од поранешните социјалистички држави промената на системот се реализираше во релативно краток временски период;
- сеопфатни – подразбираа промена на политичките системи (од еднопартиски кон демократски политички систем), економијата (од планска кон пазарна економија), вредносните системи.

Ветувањата за слободно движење на луѓето и стоките, слободен пазар, пристап до производи од западниот свет, безграничните можности на претприемништвото, набрзо беа заменети со галопирачка инфлација, криминална распродажба на колективната сопственост, драматичен пораст на невработеноста и сиромаштијата и распад на системите за социјална заштита, како и јавно разобличување на корупцијата и клиентелизмот. За многу држави ова беше само привремена состојба, една препрека на патот кон просперитетот; за други кризата стана хронична, со закана да ги наруши клучните компоненти на социјалбилноста. Транзициските земји од Источна Европа и Балканот се единствените што во светски рамки забележуваат пад на приходите во периодот на 1990-тите. Во рамки на новите пазарни економии започнува процес на распродажба на државната/општествена сопственост, проследен со сеприсутна корупција, „првобитна акумулација на капиталот“ и етаблирање на нови економски и политички елити. Драстичниот пад на животниот стандард и квалитетот на живот, во земјите од поранешниот Советски Сојуз ќе резултира и со намалување во просечниот животен век на граѓаните (Kennedy 2002:109–10).

„Во општествата кои реално не познаваа развиени капиталистички односи, пред воспоставувањето на социјалистичкиот режим, многу е потешко да заживеат формите на плуралистичката демократија и пазарната економија. Тоа се општества без „демократско искуство“, без кое се јавуваат многу тешкотии во воспоставувањето на демократските институции. Некои автори инсистираат на поимот „редемократизација“, наместо на поимот „транзиција“. Оправданоста за таквиот став може лесно да се провери после десетина години транзициски промени. Изострувањето на разликите меѓу одделните земји во транзиција, особено во доменот на економскиот развој, но и во успешноста на воведувањето на демократските институции го потврдуваат ставот за реалните позиции во транзиционите промени“ (Ацески 2002:32).

Харамија и Њавро (2016) идентификуваат неколку клучни фактори за текот на транзицијата во државите од поранешна Југославија. Овие вклучуваат:

1. Прво, наследството на лошата стопанска структура на стопанството, односно силното политичко влијание на стопанството;
2. Второ, институционалното наследство на социјализмот, кое вклучува: нефункционалност на институциите; обемна и неефикасна администрација; бирократизиран пристап, пренормираност и корупција);
3. Трето, лошо спроведената приватизација (делумно како резултат на првите два фактори);
4. Четврто, недоволната помош од Западот, односно шаблонизираниот пристап на меѓународните организации кои повеќе тежнеат кон квантитет, а не квалитет на промените;
5. Петто, неразвојниот карактер на странските инвестиции (Haramija и Njavro 2016:517).

Според Каротерс (Carothers 2002), концептот за транзиција се базира на пет клучни претпоставки. Првата е дека секоја земја која се отргнува од диктаторско управување може да се смета за земја кон транзиција кон демократија.

Втората претпоставка е дека транзицијата има тенденција да се одвива во последователни фази (отворање, продор и консолидација). Иако постои признание дека овие фази не се неизбежни, оценките се формираат во поглед на тоа со која брзина државите се движат по фазите, а не самите фази.

Третата претпоставка е врзана за детерминантната важност на изборите, како важен генератор на идни демократски реформи. Грижата се врзува за регуларноста на изборите, а помалку за фактот што и регуларните избори даваат легитимитет на нови тоталитарни режими.

Четврта, важна претпоставка (особено за македонскиот случај), е дека латентните карактеристики на транзициските земји – нивното ниво на економска развиеност, политичка историја, институционално наследство, етнички состав, социокултурни

традиции или други „структурни“ одлики – нема да бидат важен фактор ниту за почетокот ниту за исходот од транзицијата.

Петто, транзициската парадигма почива на претпоставката дека демократската транзиција претпоставува модификација на веќе функционални системи. Авторот констатира дека иако од стотина посочени, дваесетина се наоѓаат на јасен пат кон успешна транзиција, најголемиот дел од транзициските земји се наоѓаат во т.н сива зона (Carothers 2002).

Промените од ваков вид очекувано се предмет на интерес на општествените научници. Повеќе истражувачи, од перспективите на своите дисциплини, настојуваа да дадат објаснувања (и предвидувања) за текот на транзициските процеси. Токму состојбата на криза предизвикана од транзицијата и нејзината перзистентност поттикна именување на овој процес и неговите манифестации со *транзициска култура*. Дали оваа култура претставува ефектуирање на еден трауматски процес?

Според Кенеди (Kennedy 2002:9) транзициската култура е „мобилизирачка култура организирана околу неколку логички и нормативни опозиции, валуации на експертиза и интерпретации на историјата што обезбедува базична рамка низ која актерите преземаат стратешки акции да ги реализираат нивните потреби и желби“. Оваа мобилизирачка култура ја структурира транзицијата. Транзициската култура ја презентира и нагласува фундаменталната опозиција меѓу социјализмот и капитализмот, пропаста на едниот и „нормативната супериорност“ на другиот систем. Согласно со оваа дефиниција транзициската култура претставува своевиден производ на состојбата на траума.

Според Кенеди, аналитичката реторика на оваа култура ја нагласува важноста на глобалните трансформации и компаративното проучување на системските интервенции во создавањето општествена промена. Транзициската култура се фокусира на несоодветностите на комунистичкото владеење и нивното можно надминување преку меѓународна помош за локалните елити подготвени за соработка и отворени за влијанија. На овој начин транзициската култура можеме да ја дефинираме како динамична и дизајнирана да обезбеди решенија меѓу релативно технички западен глобализиран *ноу хау*, доволно пренослив за да може да се „трансплантира“ и локална култура што мора да биде

асимилирана. Нејзините типични поддржувачи и промотери се претприемачи, потрошувачи и граѓани, додека вообичаените „негативци“ се оние со социјалистички или статичен мајндсет (Kennedy 2002:96).

Авторот заклучува дека носителите на транзицијата ги користат овие наративни елементи во рамки на процесот на редефинирање на она што се смета нормално или девијантно во општествата на премин од планска кон пазарна економија. Овие наративни главно се насочени кон нагласување на неадекватноста на постоечките институции и менталитети. Правниот поредок, економскиот и финансискиот систем, комуникациската инфраструктура се идентификувани како несоодветни за новиот систем. Во овој контекст, пружањето отпор кон промени е доказ за припадноста кон минатото (кое што поскоро треба да биде заборавено) или кон дисфункционалната сегашност. Овие наративи стануваат основа за разбирањето и интервенирањето во системот, како и референтна точка за осмислување на посакуваната иднина (Kennedy 2002:97).

Сепак, без културна трансформација, достигнувањето на идеалите од посакуваната иднина станува невозможно, бидејќи иницијативата, креативноста, флексибилноста и автономијата се претставуваат како неопходни предуслови за успех. Кенеди заклучува дека и покрај признавањето на културната и историската специфичност, ниту културата, ниту историјата не се предмет на систематска компаративна анализа што се применувала на развојот на политиките и институционалниот развој. За разлика од системската анализа посветена на пазарите и фирмите, културната експертиза е третирана како имплицитно знаење без потребно емпириско истражување (Kennedy 2002:107). Во рамки на транзициската култура, експертизата за културна анализа останува локализирана и анегдотска, и ултимативно потчинета на оние чија значајна експертиза е базирана на широки споредби и генерализации.

Кенеди ја предлага тезата за уште значаен фактор за текот и успешноста на транзициските процеси во постсоцијалистичките општества – станува збор за транзицијата на граѓанското општество. Во својата студија, тој наведува примери на транзициски држави каде граѓанското општество го преземало кормилото на промената и имало водечка улога во насочувањето на текот на транзициските процеси. Во други држави, како Унгарија и во

Полска, моќта на граѓанското општество лежела во волјата на комунистичките лидери да преговараат со него. Спротивно на ова, во Советскиот Сојуз, Горбачовите реформи не претставуваат директен резултат на мобилизацијата на граѓанското општество, туку произлегуваат од иницијативата да се зајакне позицијата на СССР во натпреварот меѓу капитализмот и социјализмот (Kennedy 2002:56). Без оглед на изворот на моќта на граѓанското општество, успехот на нејзиното дејствување во значаен обем зависел од неговата интеракција со комунистичко лидерство.

Концептот за развој на граѓанското општество во посткомунистичките општества претставува проминентно прашање, особено во поглед на заедничките шеми на однесување карактеристични за постсоцијалистичките општества. Според Марковиќ (Markovikj 2013), евидентната неразвиеност на граѓанското општество во постсоцијалистичките држави, вклучително и Македонија станува очигледна со падот на социјалистичките режими. Промената кон демократски политички систем не подразбира ефективно практикување на демократија и на површина го извади демократскиот дефицит типичен за постсоцијалистичките општества.

Граѓанското општество претставува:

„Сфера на општествена интеракција меѓу економијата и државата, составена пред сè од интимната сфера (особено семејството), сферата на здружување (особено доброволни здруженија), општествените движења и формите на јавна комуникација. Современото граѓанско општество е создадено низ форми на само-конституирање и самомобилизација. Тоа се институционализира и генерализира преку закони и особено субјективни права, што ја стабилизираат општествената диференцијација. Додека спонтано настанатите и институционализираните димензии [на граѓанското општество] можат да опстојуваат одвоено, на долг рок неопходни се подеднакво институционализирана и независна акција за репродукција на граѓанското општество“ (Cohen и Arrato 1992:ix).

Истовремено, граѓанското општество не е врзано само за слободата на капитализмот, туку и со неговите неправди, оние форми на експлоатација кои се врзуваат за класната, расната, родовата припадност, сексуалната ориентација и други оски на доминација. Во оние општества каде граѓанското општество е земено „здро за готово“, неговата фундаментална вредност може да биде заборавена. Кога во заедниците доминира слободата на корпорациите да реалочираат работни места и инвестиции, граѓанското општество едвај

се чини значајно во дебатата за социјалната правда (Kennedy 2002:51). Креирањето на пазарот, не создавањето на граѓанското општество *per se*, стана централна проблематика на општествената промена по падот на социјализмот.

4.1. Постсоцијалистичка носталгија

Не е невообичаено траумата на промената да предизвика силна реакција во поглед на глорификација на периодите што и претходеле. Имено, транзицијата во поранешните социјалистички републики беше формално завршена кон крајот на минатиот век (со исклучок на Белорусија), со завршувањето на процесот на приватизација и легитимацијата на новата сопственичка класа, со тоа што беше потребно најмалку уште една деценија за ова промена да се ефектуира. Токму во овој период, констатира Марија Тодорова, феноменот „посткомунистичка носталгија“ започнал да зема замав. Бартмански (Bartmanski 2011) овој феномен го објаснува како нус-продукт на нејасните цели на развојот на постсоцијалистичките општества, формулирани низ термините на „враќање кон Европа“ и „западните вредности“. Како последица на ова, според Бартмански, се создаваат утопистички очекувања од капитализмот и демократијата. Неисполнувањето на овие очекувања создава услови „пост-револуционерниот утопизам“ да започне да генерира „пост-револуционерно разочарување“.

Посткомунистичката носталгија претставува наратив за социјалистичкото минато, кој ги пренагласува (или фабрикува) позитивните аспекти на минатиот систем во термини на сигурност, просперитет, спокој и кохезија. Овие наративи се сопоставени на состојбите на транзициски кризи при што се создаваат услови за отфрлање на вредносно-нормативната рамка на новиот систем.

Тодорова (Todorova 2004, 2010; Todorova, Dimou, и Troebst 2014; Todorova и Gille 2012) во повеќе дела се занимава со проблемот на посткомунистичката носталгија. Интересен заклучок од реализираните истражувања е дека посткомунистичката носталгија не е ограничена на генерациите кои имале директни искуства и сеќавања на животот во социјалистичкиот систем. Имено, истражувањата реализирани на оваа тема во Бугарија во 2002 година покажуваат дека 33% од Бугарите немале непосредни сеќавања од социјалистичкиот период. Сепак, Тодорова и соработниците констатираат дека ова нема

влијание врз феноменот на носталгијата, кој не се базира на фактички спомени, туку шаренило на културни артефакти и практики кои се сметани за типични за периодот, а кои либералниот капитализам на места успешно наоѓа начини да ги комодифицира (Todorova и други 2014). Притоа, според Тодорова, важно е да се нагласи разликата помеѓу *сбраната меморија* (collected memory), како агрегат на поединечни сеќавања, и *колективната меморија* (collective memory) како „општествен факт по себе“. Имено, индивидуалните сеќавања се овозможени преку колективната меморија, како споделена матрица за комуникација меѓу индивидуите (Todorova и други 2014:7).

Квјатковски (Kwiatkowski според Main 2014) наведува пет причини за носталгија кон социјалистичкото минато, кои не се врзани за носталгијата за периодот на младоста:

- 1) финансиска (не)стабилност;
- 2) можности за самореализација;
- 3) системот на социјална заштита;
- 4) судирот меѓу старите форми на социјабилност со високоинтензивниот интерперсонален натпревар;
- 5) ред, пониски стапки на криминалитет, помалку скандали, чувство на сигурност во дома и надвор од домот, како и позитивна слика за светот во масовните медиуми (дури и ако е лажна).

Сеќавањата на социјалистичкиот период коегзистираат со носталгијата и се врзани доминантно за недостигот на слобода на говор, редови за чекање, недостиг од производи, лошо услужен сектор, конформизам и недостиг на иницијатива и економска заостанатост на државата (Ibid.).

Покрај глорификацијата на минатото, Квјатковски (Kwiatkowski според Main 2014) идентификува неколку трендови на дисеминација на постсоцијалистичката носталгија врз основа на серија истражувања на колективната меморија на полското општество за време на периодот на постсоцијалистичка трансформација. Тие вклучуваат: комерцијализација на минатото, популарноста на историските реконструкции, улогата на семејството во сеќавањето и заборавањето на минатото и креирање на дискурсот за минатото и промените во националната меморија.

Кон ова прашање придонес дава и Шпачински (Szpocinski според Main 2014), како уредник на тематскиот зборник *Кон минатото: сеќавањето за минатото како елемент на современата култура* во 2005 година. Тој предлага три димензии на меморијата и следствено, на посткомунистичката носталгија:

- 1) имиња на настани, луѓе и културни артефакти;
- 2) идеи, вредности и норми на однесувања во врска со овие називи;
- 3) објекти и споменици кои ги евоцираат сеќавањата на овие лица и настани.

Сзака (Szacka според Main 2014) исто така нуди интересни опсервации за јавните перцепции за социјалистичкиот период од периодот на општествената трансформација, базирани на компаративна анализа на анкетни истражувања и интервјуа реализирани пред и по падот на социјализмот во Полска. Споредбената анализа на резултатите покажала дека јавната перцепција за периодот на Гирек (Gierek)¹³ од 1970-тите е попозитивна во рамки на истражувањата реализирани по 1989 година отколку во 1987, додека испитаниците биле и помалку критични кон периодот 1944-1948. За изненадување, јавната перцепција за активностите на движењето Солидарност била негативна во рамки на истражувањата реализирани во 1997 и во 2003. Сосема е можно овие перцепции да биле под влијание на посткомунистичката носталгија.

Сепак, Бартмански потсетува дека е социолошки површно да се поставува директна врска помеѓу посткомунистичката носталгија и проблемите предизвикани од транзицијата. Според авторот, посткомунистичката носталгија не е прашање само на приватна емоција или на политичка реакција. Станува збор за колективно чувство во Диркемовска смисла на зборот. За него, елементите на посткомунистичката носталгија претставуваат „мнемонички мостови наместо токени на чезнеење кон пропаднатото социјалистичко минато, тие претставуваат регуларни симболизации на континуитетот во нерегуларните времиња на [општествена] трансформација“ (Bartmanski 2011:226). Овие врски, според Бартмански, обезбедуваат чувство на поврзаност и симболичка коегзистенција на повеќе икони на

¹³ Едвард Гирек бил де факто лидер на Полска во периодот помеѓу 1970 и 1980 година. Овој период е забележан како време на отворање на Полска кон Западот и базирање на економските политики на заеми од странство. Негативното влијание на овие политики врз економската состојба во државата ќе доведат до негова смена во 1980 година, со потпишувањето на Договорот од Гдањск помеѓу владата и претставниците на движењето Солидарност.

деполитизиран начин, од кој често имаат потреба оние кои се „исцрпени од премногу историја“ (Ugresic 1996).

Сознанија за меѓугенерациското пренесување на вредносни ориентации, ставови, перцепции, јазик врзани за социјалистичкиот систем добиваме од истражувањето на Албена Хранова во Бугарија (Hranova 2014). Она што Албена Хранова го открила во рамки на своето истражување на сеќавањата на постсоцијалистичкиот период меѓу претставници на генерациите кои немаат директно искуство со овој систем е парадоксално - иако конкретни зборови од социјалистичкиот период не им биле познати на младите, јазикот на комунизмот бил целосно зачуван преку клишеа и интерпретативни практики за размислување и говорење, кои испитаниците воопшто не можеле да ги препознаат како врзани за овој период; на нив гледале како на изјави *per se*. Во рамки на својот концепт за колективна меморија, Халбвакс претпоставува дека сеќавањата од детството не соодветствуваат целосно на концептот „меморија“ бидејќи сетилата на децата се само рефлексии на надворешни објекти, без инволвирање на размисла или идеја околу тоа што го поврзува детето со луѓето и групите во негова околина. Детската меморија (следствено, меморијата на испитаниците за периодот за социјализмот) не е социјална и колективна меморија (Todorova и други 2014). Во својот есеј *Колективна меморија и историска меморија*, Халбвакс го воведува концептот што не е натамошно објаснет - *втисната меморија (memoire empruntee)*, со значење „група на историски сеќавања што можат да ги зголемам преку конверзација и читање“ (Ibid.).

Во овој контекст, своите истражувачки интереси Хранова ги проширува и на теми врзани за градењето на колективна меморија за социјалистичкиот период кај генерациите кои растеле во постсоцијалистичкиот период (Hranova 2010). Притоа, Хранова констатира дека во Бугарија во првите децении од напуштањето на социјалистичкиот систем, периодот на социјализмот и постсоцијалистичката трансформација не се застапени во образовните програми во училиштата, оневозможувајќи формирање на официјален наратив за колективното минато од овој период.

Сепак, во нејзиното истражување за колективната меморија за социјализмот кај младите генерации реализирано во 2007 година, објавените мемоари и интервјуа оддаваат

импресија не на молк туку на широк јавен дискурс за социјализмот. Природно, ова не ги манифестира кодифицираните и институционализираните одлики на еден голем наратив за комунизмот, ниту ваков голем наратив било можно да се создаде како резултат на механичкиот збир на сите артикулирани сеќавања. Сè додека овие сеќавања се тавтолошки или субверзивни *vis-a-vis* некаков голем наратив, тоа е големиот наратив за самиот комунизам наместо некој научен, институционализиран, и консензуален современ наратив за комунизмот, констатира Хранова.

Истражувањето на Хранова вклучувало 159 студенти на пловдивскиот Универзитет „Пајсиј Хиландарски“ во академските години 2006-2007 и 2007-2008 и 10 студенти од Факултетот за историја на Универзитетот Св. Климент Охридски од Софија во летниот семестар од академската година 2007-2008. Само 4 студенти имале (барем делумно) искуство на социјализација во социјалистичкиот период (родени во 1969, 1971, 1978 и 1981). Останатите биле родени во периодот 1984-1988 и своето рано детство го минале во социјалистичкиот период. Испитаниците имале задача да напишат приказна (зададена како *ad hoc* задача) за периодот на социјализмот во Бугарија. Приказната можела да биде врзана за лично искуство, или да се однесува на опис на некој историски настан. На испитаниците не им било овозможено време за претходна подготовка за задачата. Предлогот да пишуваат за одреден историски настан предизвикал револт меѓу испитаниците - многумина од нив едноставно изјавиле дека не можат да идентификуваат историски настан од социјалистичкиот период. Неколкумина воопшто не можеле да го идентификуваат периодот и барале временски ориентири од истражувачите.

Резултатите покажале дека нивните приказни не содржеле елементи на софистицирани, општествено и стилски препознатливи дискурси што свесно или несвесно можат да се идентификуваат како „позајмени“ од страна на испитаниците. Заклучокот на авторката е дека испитаниците немале „егземпларна“ матрица на дискурс за наведениот период што е рутинизирана и доволно етаблирана во ситуации кога е потребно ненадејно сеќавање сопствени дискурси во форма на лингвистички и стилски парадигми или структуриран социјален формат на јазик (Hranova 2014).

Дополнително, резултатите од истражувањето покажуваат дека онаму каде испитаниците опишувале лични спомени од детството, на нивните приказни им недостасувала (во контекст на тезата на Халбвакс за позајмена меморија) било каква историска рамка и политички референци. Единствените референци се однесуваат на „позајмена“ меморија - „сум слушал/а, ми кажале...“ Дополнително, забележан е јасен недостаток на разбирање / прецизност за отсуството / несигурноста околу такви наративи базирани на позајмена меморија - евидентниот недостиг на јасност во повеќето сведоштва за значењето и содржината на термините „социјализам“ и „комунизам“ (Hranova 2014:242). Во најголем дел од приказните отсуствувало било какво идеолошко или историско квалификување на периодот. Кога станува збор за изворите на позајменото искуство, за испитаниците најчесто тоа биле семејството, роднините и познаниците; медиумите и разни публикации. Притоа, семејните орални истории имаат поголемо значење отколку пишани искуства или институционализирани извори.

Недостигот на историско знаење, според авторката, значи дека официјалната меморија е исклучена. Образовните институции, историските учебници, гласовите на наставниците не се спомнуваат како извори на позајмената меморија (Hranova 2014:249).

Јан Асман предлага Халбваксовата дистинкција помеѓу „меморијата“, од една страна, и „историјата“ и „традицијата“ од друга, треба да бидат разбрани како дистинкција меѓу „комуникативна меморија“ и „културна меморија“. Применето во контекст на реализираното истражување може да се заклучи дека генерациите растени во постсоцијалистичкиот период за социјализмот имаат комуникативна, но не и културна меморија (Hranova 2014:249).

4.2. Вредносните ориентации како индикатор за трауматски процес

Она што претставува заеднички именител на истражувањата на вредностите истражувани на овие простори по 1990-те е наодот кој упатува на конфликт на вредносните ориентации. Со други зборови, истражувањата упатуваат на перзистентност на постоечките (социјалистички вредности) кои коегзистираат паралелно со спротивставените алтернативни (капиталистички) вредносни обрасци, а кои се јавуваат во периодот на распаѓањето на социјализмот (Vešić 2004:28–29).

Бешиќ разликува пет клучни ефекти на дејствувањето на структурните и културните фактори на припадниците на најмладата генерација (Vešić 2004:31–32):

- Прво, ефектот на глобализацијата (или епохален ефект). Овде спаѓаат сите фактори кои се резултат на глобализацијата и културната унификација, дејствувањето на меѓународните институции, но и глобалната криза. Исто така, овде спаѓа и вкупниот ефект на доцната модерност на современото глобално општество;
- Второ, транзицискиот ефект. Имено, самото општество во кое се формира најмладата генерација е општество во кое се случуваат клучни политички и економски промени условени од движењето од реал-социјализам кон капитализам;
- Трето, ефектот на специфичноста на транзицијата во југословенски услови. Транзицијата во земјите од поранешна Југославија беше проследена од посебни фактори кои не беа карактеристични за транзиционите процеси во останатите пост-социјалистички општества. Тука пред сè се мисли на воените разорувања, тешката економска криза и осиромашување на населението, високата невработеност, експанзијата на радикален национализам, егзодус на населението и сите други фактори кои го следеа распадот на Федерацијата;
- Четврто, националните фактори кои дејствуваат во секоја земја од поранешната СФРЈ поединечно, со оглед на специфичноста на транзицијата во овие земји; и
- Петто, т.н. кохортен ефект, под кој се подразбираат факторите кои делувале на припадниците на одредена генерација; посебно најмладите, а кои се дел од процесот на генерациска трансмисија на микрониво.

Едно од најзначајните истражувања за влијанието на транзициските промени во постсоцијалистичките општества се врзува за работата на Инглхарт и соработниците во рамки на *Светската студија на вредности*. Во рамки на својата студија *Модернизација, културна промена и демократија: секвенцата на човечки развој*, Инглхарт, во соработка со Кристијан Велцел, прави обид да ја ревидира својата теорија за модернизацијата. Во рамки на обемната анализа, заснована на статистички податоци за „85% од светската популација“, авторите се обидуваат да ги идентификуваат општите вредносни тенденции кај различни групи на општества.

Според Инглхарт и Велцел, постојат две опонентни школи: едната страна ја нагласува конвергенцијата на вредности како резултат на модернизацијата како сеопфатна сила која ја придвижува културната промена. Според застапниците на оваа теза, традиционалните вредности под влијание на модернизацијата биваат напуштени и заменети со модерни. Вториот пристап го нагласува опстојувањето на традиционалните вредности наспроти економските и политичките промени и претпоставува дека вредностите се релативно автономни од економските услови. Следствено, според овој пристап конвергенцијата во модерни вредности е малку веројатна; традиционалните вредности ќе продолжат да манифестираат независно влијание врз културните промени предизвикани од социо-економскиот развој (Inglehart и Welzel 2005:19).

Овие вредносни промени не настапуваат во општества кои искусиле ненадеен пад во животниот стандард, како државите што настанале по распадот на Советскиот Сојуз, иако овие општества се интегрирани во глобалната комуникациска мрежа. Овие промени настапуваат само кога луѓето во одредени општества искусуваат висок степен на економски просперитет низ подолг временски период. Социо-економскиот развој носи предвидливи културни и политички промени, додека економскиот колапс создава промени во обратна насока (Inglehart и Welzel 2005:20).

Вредносните ориентации претставуваат стандарди за посакувани и непосакувани цели. Оваа целна функција претставува моќен мотивациски регулатор на човечкото однесување. Културните антрополози тврдат дека функцијата на различните вредносни ориентации лежи во нивната „културна податливост“: вредностите се менуваат во еден еволутивен процес во рамки на кој опстануваат оние вредности кои се најсоодветни за животот во дадени егзистенцијални услови и имаат селективна предност над оние вредности кои се помалку податни за овие услови. Оваа селекција претставува рефлексивна на принципот на еволутивност, па оние вредности за кои е најверојатно да опстојат и да се шират се и најефективните во справувањето со дадените услови. Овој еволутивен принцип има две импликации. Прво, преобладаваат вредносните ориентации ги рефлектираат преобладаваат егзистенцијални услови. Второ, доколку егзистенцијалните услови се променат, вредносните ориентации е веројатно соодветно да се менуваат – но само по поминувањето на одреден временски период кој е потребен за реакција на влијанието врз

егзистенцијалните промени и да се испробаат нови животни стратегии кои подобро одговараат на условите (Inglehart и Welzel 2005:23).

Со користење на податоци од Светската студија на вредности Инглхарт и Велцел идентификуваат две главни димензии на културни варијации низ општествата:

- традиционални наспроти секуларно-рационални вредности;
- вредности за опстанок наспроти вредности за самоекспресија.

Табела бр. 2. Вредносни ориентации според Инглхарт и Велцел.

Традиционални вредности	Секуларно-рационални вредности
Нагласена важност на религијата, врските родители-деца, почит кон авторитетите и традиционални семејни вредности. Луѓето што ги прифаќаат овие вредности ги сметаат за неприфатливи разводот, абортусот, евтаназијата и самоубиството. Доминантно традиционалните вредности во општествата се одликуваат со висок степен на национализам.	Овие општества придаваат помало значење на религијата, традиционалните семејни вредности и авторитетите. Разводот, абортусот, евтаназијата и самоубиството се сметаат за релативно прифатливи.
Вредности на опстанок	Вредности за самоекспресија
Фокусот е ставен на економската и физичката сигурност. Општествата во кои доминираат овој тип на вредности се генерално поетноцентрични и демонстрираат пониски нивоа на доверба и толеранција.	Се вреднува заштитата на животната средина, толеранција кон странци, хомосексуалци и родова еднаквост, како и повисоки нивоа на учество во процесите на носење одлуки во економскиот и политичкиот живот.

Дополнително, Велцел воведува дополнителни два концепти – еманципаторски и секуларни вредности. Првите претставуваат ажурирање на концептот за вредности за

самоекспресија; додека секуларните претставуваат унапредување на концептот за секуларно-рационалните вредности.

Авторите констатираат дека промените кои настапија во државите од поранешниот Источен Блок и релативната стагнација во развојот по 1990-тите води кон реверзибилен процес по прашањето на културната модернизација. Нивните емпириски истражувања ја потврдуваат оваа претпоставка. Авторите заклучуваат дека културната промена не е детерминирана единствено од когницијата и рационалниот избор, туку и од изложеноста на луѓето на различни егзистенцијални услови. Во тој поглед, еволутивната логика која стои зад овој процес, имплицира дека луѓето се приклонуваат и ги прифаќаат оние вредности кои одговараат на одредени егзистенцијални услови (Inglehart и Welzel 2005:38).

Спротивно на ова, сите поранешни социјалистички држави се нискорангирани на димензијата *опстанок/самоекспресија*. Историски православните општества, во поглед на оваа димензија формираат кохерентен кластер во рамки на пошироката зона на поранешни социјалистички режими (Inglehart и Welzel 2005:64).

Според Инглхарт и Велцел, социјализмот оставил силна трага на вредносните системи на оние што живееле под него. Сите држави што искусиле овој режим на владеење покажуваат слични тенденции. Иако Источна Германија останува културно блиска со Западна Германија, вредносниот систем сепак покажува повеќе сличности со другите поранешни социјалистички општества. Во овој контекст истражувањето покажува силно и статистички значајно влијание на традиционалните/секуларно-рационални вредности, кои влијаат на социоекономскиот развој.

Прашањето на доверба е истакнувано од повеќе истражувачи како клучен предуслов за развој за демократскиот развој (Coleman 1990; Fukuyama 1995; Putnam 1993). Податоците од истражувањето на Инглхарт покажуваат дека протестантските општества се рангирани повисоко во поглед на нивоата на интерперсонална доверба во споредба со сите споредувани доминантно католички општества. Дополнително, авторите утврдуваат корелација помеѓу нивото на интерперсонална доверба и економскиот развој – односно корелација помеѓу интерперсоналната доверба и БДП *per capita*. Во овој контекст, католичките општества со социјалистичко минато се рангирани уште пониско на скалата

(Inglehart и Welzel 2005:75). Дополнително, претходното искуство на живот во социјалистички систем покажува дека луѓето имаат поголема тенденција да ги нагласуваат секуларните и вредностите за преживување.

Хипотезата на Инглхарт и Велзел е дека вредностите за самоекспресија не рефлектираат универзален процес на глобална културна дифузија, туку дека зависи од тоа дали членовите на едно општество искусиле високи нивоа на егзистенцијална сигурност и автономија, или пак биле сведоци на економски и културен колапс, како што е случајот со постсоцијалистичките општества.

Посебно се заинтересирани за потенцијалните генерациски разлики и како тие се реперкуираат на социоекономскиот развој. Авторите претпоставуваат дека ќе се утврдат големи генерациски вредносни разлики во рамки на општества што немале искусено значително зголемување на егзистенцијалната сигурност во период од неколку децении. Во економии што стагнираат, авторите очекуваат младите да бидат подеднакво традиционални како и нивните родители. Анализата на податоците од повеќе истражувања што ги консултираат авторите (национални и мултинационални) покажуваат дека не постојат универзални тенденции на нагласување на вредностите за опстанок во контекст на возраста: имено, истражувањата покажуваат поголема важност на вредностите за самоекспресија кај помладите возрасни групи во постиндустриските општества, но не и во општествата со слаб или стагнантен економски развој (Inglehart и Welzel 2005).

Постарите возрасни кохорти во источните и поранешните социјалистички општества покажуваат секуларно-рационални вредности повеќе од сите други општества. Во двата вида на постсоцијалистички општества, постарите генерации во своите формативни години искусиле брз економски развој за време на период кога социјалистичките држави напредувале паралелно со капиталистичките. Дополнително, овие генерации биле изложени на силна државна пропаганда за сузбивање на религиските и традиционалните вредности. Согласно со ова, авторите утврдуваат значајни вредносни разлики помеѓу младите и повозрасните групи во поранешните социјалистички општества. Сепак, социоекономската стагнација ги израмнуваат овие меѓугенерациски разлики, особено во доминантно православните постсоцијалистички општества. Следствено, најстарите

возрасни кохорти во постиндустриските општества покажуваат поголема инклинација кон традиционалните вредности во споредба со нивните врстници од постсоцијалистичките општества. Но, меѓугенерациските разлики се поголеми во постиндустриските општества, при што најмладите возрасни кохорти од овие општества демонстрираат подеднаква секуларност како и младите во постсоцијалистичките општества (Inglehart и Welzel 2005:109).

Источните постсоцијалистички општества се рангирани многу пониско од другите општества во поглед на довербата, толеранцијата, субјективната благосостојба и самоекспресијата. Инглхарт и Велзел ова го врзуваат за „трауматичната криза низ која поминале овие општества“ – колапс на економските, политичките и општествените системи, несигурност и непредвидливост на идните случувања. Иако генерално гледано, споредбата на податоците покажува дека во последните шест децении се забележува зголемена сигурност во животите на луѓето, луѓето од постсоцијалистичките општества многу поизразено ги нагласуваат вредностите за преживување, со повисок интензитет и од граѓаните на нискоразвиените држави (Inglehart и Welzel 2005:111).

Ниското ниво на прифаќање на вредностите за самоекспресија во источните постсоцијалистички општества се огледува и во демократскиот дефицит констатиран во овие држави. Имено, според авторите, вредностите за самоизразување имаат огромно влијание врз демократскиот развој на едно општество. Релативното отсуство на овие вредности, според авторите, може прецизно да ја предвиди дефицитарноста во поглед на демократскиот развој. За споредба, западните постсоцијалистички општества покажуваат поголемо нагласување на вредностите за самоизразување и имаат поефективни демократски институции во споредба со источните, додека постиндустриските општества покажуваат најсилна приврзаност кон вредностите за самоизразување. Авторите заклучуваат дека отсуството на вредности за самоизразување може да доведе до создавање на *недемократии* или *неефективни демократии* (каков што е случајот со повеќето постсоцијалистички држави).

Она што се покажува интересно од анализата на податоците е дека кај постсоцијалистичките општества за забележуваат многу помали меѓугенерациски разлики

во вредностите. Дополнително, констатирани се разлики кои се заеднички за сите возрастни кохорти – дека во периоди на општествени кризи, економски или политички кризи, сите возрастни групи стануваат помалку постматеријалистички; во периоди на просперитет, пак, овие вредности се зајакнуваат. Иако постои тенденција за зголемена ориентација кон постматеријалистичките вредности, социо-економските услови имаат потенцијал да ги надвладаат во било кој период (Inglehart и Welzel 2005:132–33).

Резултатите покажуваат дека и покрај одредени генерациски разлики идентификувани во источните постсоцијалистички општества, овие не покажуваат значајно свртување кон вредности за самоизразување; напротив, покажуваат поголема тенденција за свртување кон вредности за опстанок помеѓу двата циклуси на анализа (1989-1991 и 1999-2001). Во случајот со овие општества, ефектот на смена на генерации е надвладан од ефектите на периодот. Инглхарт и Велзел изнесуваат претпоставка дека ефектите на транзицијата ќе избледат со процесот на економско закрепнување: кога ова се случува, големите меѓугенерациски разлики идентификувани во поранешните социјалистички општества нема да бидат дестабилизираани од ефектите на периодот и сè повеќе ќе се придвижуваат кон вредностите за самоизразување.

Овој процес, според авторите, веќе бил започнат во периодот пред распадот на социјалистичките системи, туркајќи во насока на делегитимизација на социјалистичките режими. Поради фактот што вредностите за самоизразување се тесно врзани за развојот на демократијата, авторите предвидуваат дека економското закрепнување и смената на генерации ќе создаде долготрајни притисоци за одржување и развивање на демократските институции во постсоцијалистичките општества, вклучувајќи ја и источната група (Inglehart и Welzel 2005:133).

За жал, искуствата на најголемиот дел од државите што настанаа по распадот на Советскиот сојуз не ја поддржуваат оваа интерпретација. Од нивното радикално свртување кон демократски политички систем во 1991 година граѓаните на овие општества не стекнале поголема доверба, повеќе толеранција, среќа или насоченост кон постматеријалистички вредности (Inglehart и Baker 2000). Руската Федерација, заедно со другите држави од источната група на постсоцијалистички држави (Албанија, Ерменија, Азербејџан,

Белорусија, Босна и Херцеговина, Бугарија, Грузија, Македонија, Молдавија, Романија, Србија, Црна Гора и Украина) се рангирани уште пониско на скалата на вредности за самоизразување од сите исламски држави кои биле вклучени во истражувањето, и многу пониско од поразвиените исламски општества како Турција и Иран (Inglehart и Welzel 2005:159).

Анализите и заклучоците на Инглхарт и Велцел се исклучително релевантни од аспект на стратегиите за справување со трауматски процес според моделот на Штомпка. Тие посочуваат на ефектуирање на симптомите на трауматскиот процес меѓу транзициските генерации во насока на усвојување вредности кои се неопходни за функционирање во состојба на аномалија.

4.3. Транзицијата во Македонија

Во новиот наратив на „победничкиот“ либерализам јас како Македонец го изгубив тој однос спрема себе. Доволно збунувачки, либерализмот кој го победи марксизмот токму на планот на односот на поединецот спрема самиот себе, ме направи инфериорен и ме фрли на маргините. Ме натера да се борам за јазикот, за името, за историјата; ми даде насош кој не вреди... – накусо, ме фрли во претполитичкото (Саркањац 2001:22)

Обидот да се формулира една развиена теорија на општествената траума подразбира и постоење на релевантен предмет на емпириска анализа, која треба да ги потврди или отфрли истражувачките хипотези. Во овој контекст, теоријата за општествена траума е тестирана на примерот на транзицијата на македонското општество. Македонија, на почетокот на 1990-тите, како самостојна држава, го започна преминот кон пазарно ориентирана економија и политички плурализам. За земјата која својата државност за прв пат ја стекна во рамките на социјалистичка Југославија, со кривка политичка култура и без адекватна општествена и културна подлога за развојот на пазарно стопанство, процесот на транзиција беше проследен со низа негативни ефекти, од кои дел директно влијаеа на општествената кохезија и аксио-нормативната општествена рамка на македонското општество.

Транзицијата на македонското општество беше предмет на екстензивно проучување во рамките на економијата и политичката наука. Во обидот да се развие разбирање за промените и нивните последици, македонските социолози претставуваа своевидни хроничари на „добата на крајности“ која ја претставуваше нивната реалност. Во контекст на истражувачкото прашање за овој труд, транзицијата на македонското општество е адекватен пример за анализа не само поради неопходната временска дистанца која на општествениот истражувач му олеснува „да се оддалечи од времето и просторот на кој му припаѓа“, туку и поради фактот што истата претставува соодветен пример за илустрирање на основната поента на докторското истражување – тезата за репродукција на симптомите на трауматскиот процес.

Во претходниот дел наведовме дека и покрај блискиот карактер на промените што на почетокот на 1990-тите настапија во државите од поранешниот Источен блок и Југославија, нивното ефектуирање и последици беа различни, во зависност од акумулираното историско, политичко, економско и културно наследство на општествата. Во контекст на ова, Ацески во своето дело *Општеството и човекот во транзиција* констатира:

„Македонија не е типичен пример за земја во транзиција од две причини: прво, што сопствената модернизација ја доживеа во услови на социјализмот, што значи дека пред тоа таа немаше забележителен капиталистички развој, што особено влијаеше врз процесите на демократизација, и второ, што Македонија за скоро целиот период, од почетокот на реформите, немаше континуитет и мирен развој повеќе од две години: беше соочена со многу настани кои го диктираа развојот, од блокади и војна во соседството, косовската криза до воени дејствија предизвикани „однадвор“ и „одвнатре“, една до крај недефинирана состојба на судири кои сеуште траат, една мешавина од конфликти на сопствената територија, која доведе до суштински промени во политичкиот систем, со сеуште нејасни последици за иднината на земјата“ (Ацески 2002:11).

Под транзиција се подразбира „фундаментална промена на општеството во сите клучни аспекти на неговото постоење“ (Bešić 2004:15). Некои теоретичари го користат и терминот општествена трансформација; разликата помеѓу двата термини е суштинска и се врзува за изворите на процесот. Имено, додека транзицијата треба да го означува процесот во кој промената иманентно настапува, односно е иницирана „одоздола“, трансформацијата подразбира активна улога на актери (агенти), главно претставници на политичките елити

во свесно (намерно) преобликување на општеството. Во случајот на Македонија, покрај силниот притисок за промена одвнатре, промената барем делумно, беше резултат и на притисокот од повеќе надворешни фактори (распадот на Југославија и војните во регионот, распаѓањето на југословенскиот пазар, трансформацијата на земјите од поранешниот Источен блок и распадот на СССР). Во рамките на трудот предмет на анализа е периодот на транзицијата во Македонија во временската рамка 1990-2001 година. Имено, избраниот временски период не значи завршување на трауматската секвенца (сосема спротивно): изборот е направен поради фактот што во 2000-2001 година започнува нова трауматска секвенца под влијание на етничкиот конфликт. Дополнително, транзицијата за време и по 1990-тите има неколку важни разлики – ако транзицијата во периодот 1990-2001 ги имаше за цел преминот кон пазарна економија и парламентарна демократија, по 2001 промените главно се условени од евроинтеграциските процеси и стабилизација на меѓуетничките односи.

4.3.1. Преципитирачки фактори

Не секоја промена нужно резултира со траума, но на секоја културна траума и претходат т.н. преципитирачки фактори, промени кои иницираат нарушување на рутината на секојдневниот живот кај колективите. Ова потпоглавје не се задржува на историски осврт на настаните и процесите од периодот на транзицијата, туку се прави обид за идентификување на најважните настани и процеси од оваа промена со потенцијал за преципитирачки фактори на потенцијален трауматски процес. Периодот на општествена трансформација значеше дека општествениот контекст во земјите од поранешната СФРЈ мина низ тројна трансформација: прво, распаѓањето на Федерацијата; второ, напуштањето на планската економија и воспоставувањето пазарна економија; и трето, напуштањето на еднoпартискиот систем и воведувањето на политички плурализам. Брзината на воведување на овие промени за кратко време ги покажа првите негативни ефекти – пад на бруто домашниот производ (БДП), хиперинфлација и девалвација на националните валути, зголемување на економските нееднаквости со драматичен пораст на стапката на невработеност, зголемување на сиромаштијата. Македонија беше најмалку развиената република во СФРЈ (податоци прикажани во рамки на табела бр. 3), а пред стекнувањето на независноста, нејзината економија шест години по ред бележеше пад. Првите години на

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

самостојноста беа обележани од макроекономска нестабилност и зголемување на фискалниот дефицит, поради што во 1994 беа воведени мерки за стабилизација.

Табела бр. 3. Селектирани индикатори за републиките од СФРЈ (Cvkiil, Kraft, и Vodopivec 1993).

	Година	СФРЈ	БиХ	Црна Гора	Хрватска	Македонија	Словенија	Србија
Население (%)	1953	100	16,7	2,5	23,2	7,7	8,8	41,1
Население (%)	1989	100	189	2,7	19,8	8,9	8,2	41,5
БНП per capita	1955	100	80	80	120	60	160	80
БНП per capita	1988	100	65	71	129	65	200	88
Стапка на невработеност	1989	11,6	16,2	19,2	6,6	17,4	2,8	нема податок

Сепак, и покрај преземените мерки „индустриското производство во 2000 година оствари само 46% од нивото на производство во 1989 година, а стапката на бруто-домашниот производ во индустрискиот сектор опадна на 58% од нивото што го имаше пред независноста“ (Клековски 2005). Во периодот 1900-1998, 1.434 компании (со удел од 85,4% во БДП) беа приватизирани. Доминантниот модел бил преземање од страна на менаџментот. Процесот на транзиција се одвиваше паралелно со повеќе надворешни шокови кои имаа големо влијание врз текот на промените. Имено, станува збор за распаѓањето на југословенскиот пазар, војните во регионот, двегодишното ембарго од Грција во периодот на санкции кон Југославија. Во 1999 земјата се соочи со масовен прилив на бегалци од Косово, чиј број достигна 350000, односно околу 14% од вкупната популација на земјата (Трајковски и други 1999; Клековски 2005).

„Преминот кон изградбата на новото општество уште на самиот почеток се соочи со крупни проблеми кои предизвикаа сомневање во успешноста на реформите.

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

Таа состојба кај луѓето создаде вредносен вакуум што предизвика тенденција на задржување на старите вредности, процес на ретрадиционализација, односно враќање на старите вредности за кои се мислеше дека ќе бидат заменети со нови во духот на „новото општество“ (Ацески 2002:110).

Опоровувањето од промените што настапија со транзицијата се одвиваше споро во повеќето земји, вклучително и Македонија. Имено, во 1997, ниту една од поранешните социјалистички земји освен Полска го немаше достигнато нивото на БДП *per capita* од периодот што претходеше на транзициските промени. Еден од најголемите транзициски шокови претставуваше наглиот раст на невработеноста. Меѓу позначајните причини за ова може да се наведат: престанувањето со работа на одредени индустриски капацитети како резултат на процесот на трансформација, губење на поранешните пазари и намалување на можностите за пласман на индустриското производство, како и недоволната искористеност на активните индустриски капацитети. Стопанските субјекти во овој период во голема мера своите активности ги насочија кон остварување на процесот на трансформација на општествениот и државниот капитал. Дополнително, распадот на СФРЈ и војните што се вода на одредени делови на нејзината територија предизвикаа прекини во соработката помеѓу одредени стопански субјекти, а големите стопански субјекти во Македонија останаа без пазар од 22 милиони граѓани (Јакимовски 2001). Во контекст на ова Мојсоска-Блажевски констатира и дека „во голема мера, системот на работничко самоуправување што се применуваше во поранешна Југославија овозможи отворена невработеност, што не било случај со другите социјалистички земји што се карактеризираа со висока стапка на недоволна вработеност. Првите години од транзицијата се карактеризираа со намалено производство и вработеност. Првично, намалувањето на бруто домашниот производ (БДП) главно беше придвижено со големо намалување во индустриските резултати. Меѓутоа, ова намалување подоцна се стопираше. Карактеристично беше тоа што поголеми промени беа забележани во земјоделството. Земјата го постигна нивото на БДП од пред транзицијата во 2006 година“ (Мојсоска-Блажевски 2011:13).

Табела бр. 4. Индекси на индустриското производство (1990 = 100) (Јакимовски 2001).

Година	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Индекс	83	70	60	54	48	49	50	53	51

Табела бр. 5. Економски показатели во периодот 1990-2000, извор: (Jeffries 2002).

Индикатор	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Стапка на пораст на БДП (%)	-9,9	-7,0	-8,0	-9,1	-1,8	-1,2	1,2	1,4	2,9	2,7	5,1
Стапка на пораст на индустриско производство (%)	-10,6	-17,2	-16,0	-14,3	-9,7	-8,9	5,0	2,9	4,5	-2,5	
Стапка на пораст на земјоделско производство (%)	-10,2	17,6	0,4	-20,4	7,8	2,3	-2,9	0,0	3,9	0,3	
Стапка на инфлација (%)	608,4	114,9	1664,0	338,4	126,5	16,4	2,5	1,5	0,6	-1,3	9,2
Буџетски суфицит или дефицит (% од БДП)		-3,6	-9,8	13,4	-2,7	-1,0	-1,4	-0,4	-1,8	0,0	1,0
Стапка на невработеност (на крај на годината, %)	22,9	24,5	26,2	27,7	30,0	35,6	38,8	41,7	41,4	47,0	

Економската транзиција во Република Македонија беше започната уште додека државата беше дел од СФРЈ, во 1989 година, но процесот доби значително забрзување по прогласувањето на независноста. По осамостојувањето, во процесот на премин од планска кон пазарна економија, економската транзиција беше обликувана од неколку важни законски решенија, донесени веднаш по осамостојувањето. Тоа беа:

- Закон за трансформација на претпријатијата со општествен капитал (1993)¹⁴;

¹⁴ „Службен весник на Република Македонија“ бр. 38/1993 од 21.07.1993.

- Закон за реструктурирање на дел од претпријатијата кои во своето работење покажале загуби (1995);¹⁵
- Закон за трансформација на претпријатијата и задругите кои стопанисуваат со земјоделско земјиште (1996)¹⁶;
- Закон за приватизација на државниот капитал во претпријатијата (1993)¹⁷.

Неопходно е да се наведе дека економската транзиција во Република Македонија започна и се одвиваше во многу сложени услови, меѓу кои важно е да се наведат (Узунов 1997):

1. Ниското ниво на развиеност. Според Узунов, овој фактор влијае кон успорување на текот на реформите, при што негативните ефекти се чувствуваат низ подолг временски период;
2. Трендот на стагнација, економска криза и опаѓање на стопанските дејности кој беше наследен од претходната деценија (1980-тите години);
3. Наследена висока задолженост. Акумулацијата на задолженост започната во 1970-тите претставуваше товар кој дополнително го успоруваше текот на транзицијата;
4. Градењето на независна држава. Имено, Република Македонија, полна државност, независност и сувереност стекна по осамостојувањето од СФРЈ и воспоставувањето на државниот апарат во практична смисла ја отежна економската транзиција;
5. Непогодните услови во опкружувањето. Војните во државите од поранешната СФРЈ, економските санкции кон Србија, ембаргото од Грција дополнително влијаеа на надминување на првичните економски последици од економската транзиција;
6. Отежнати деловни комуникации со други земји од светот, важни за трговската размена со странство.

¹⁵ „Службен весник на Република Македонија“ бр. 38/93 од 21.06.1993 година. Овој закон беше на сила само една година. Со него беа опфатени 25 претпријатија загубари, со што 13.235 работници останаа без работа.

¹⁶ „Службен весник на Република Македонија“ бр. 19/1996 од 19.04.1996.

¹⁷ „Службен весник на Република Македонија“ бр. 38/1993.

Заклучно со 2000 година, во државата беа трансформирани 1.467 претпријатија. Најзастапен модел на приватизација (според бројот на вработените и вредноста на сопственоста) беше менаџерскиот откуп со кој беа приватизирани 249 претпријатија. На второ место беше моделот со откуп на претпријатијата, преку кој биле приватизирани 149 претпријатија. На трето место се наоѓа моделот на конверзија на долгот кон вработените (вообичаено долг поради неисплатени плати) во сопственост со акции. Со овој модел беа приватизирани 73 претпријатија. Со доминантните три модели на приватизација биле опфатени 73% од сопственоста, 65% од вработените и 32% од вкупно приватизираните претпријатија (Јакимовски 2001:159).

Она што може да се заклучи е дека моделот на приватизација во Македонија предизвика исклучување на граѓаните преку:

- Фаворизирање на странските инвестиции
- Фаворизација на менаџерскиот откуп
- Намалување на цената на капиталот
- Продажба на акциите со притисоци и уцена (Јакимовски 2001:36).

Јовевска во овој поглед заклучува:

„За овие дваесет години, македонското општество не успеа да создаде претпоставки за консолидирање на демократијата, што влијаеше транзицијата да се перцепира како состојба, а не како нужен период за мобилизирање на елитите во спроведувањето на политичките и економските реформи. Имено, подолго присутната ерозија на социјалистичкото општество создаде претпоставки за преговори меѓу актерите на старата и новата политичка парадигма. Оттука, степенот на отстапките и тактизирањето во спроведувањето на реформите беше условено од тоа кои структури имаа доминантно влијание во одлуките за насоките за промени. Ова особено беше евидентно во сферата на приватизацијата. Станува збор за процеси кои се комплексни и чувствителни, и кои инволвираат широк круг на лица со различни позиции и бекграунд. Ова дополнително го усложнува и дејствувањето на политичките партии, кои во текот на целиот период го супституираат функционирањето на правната држава во Република Македонија“ (Јовевска 2012:11).

Приватизацијата за последица имаше драстично зголемување на невработеноста. Просечниот пад на стапката на вработеност изнесуваше -6,5%, додека стапката на невработеност во просек растеше 8,8% секоја година во периодот 1990-1998. Високата

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

невработеност беше придружена со појави како долгорочна невработеност, кои имаа дополнително влијание врз пролонгирање на трауматската секвенца. Според Трајковски и соработниците „високата стапка на невработеност станува економски и општествено тешка за поднесување; станува збор за една форма на деградација на индивидуата во општеството и можеби претставува највпечатлив пример за маргинализацијата на човечките ресурси во општеството“ (Трајковски и други 1999:38). Перзистентноста на кризата, во овој поглед, може да се изводи како посебна карактеристика на трауматската секвенца на македонската транзиција.

Табела бр. 6. Број на невработени и стапки на невработеност во Република Македонија во периодот 1996 – 2000 година (Државен завод за статистика 2000b).

Година	Број на невработени		Стапки на невработеност	
	Анкета за работна сила	Завод за вработување	Анкета за работна сила	Завод за вработување
1996	251.489	235.135	31,9	38,8
1997	288.213	250.508	36,0	40,6
1998	284.064	275.232	34,5	46,6
1999	261.452	332.812	32,4	51,5
2000	257.485	361.323	32,1	53,4

Во рамки на табела бр. 7 презентирани се податоци за структурата на невработеноста. Евидентно е дека Македонија и во рамки на СФРЈ имала високи стапки на невработеност на високквалификувани кадри. Оваа стапка бележи континуиран раст во текот на 1990-тите, при што посебно загрижувачки е податокот дека речиси една петтина од високообразованите лица никогаш не работеле.

Табела бр. 7. Структура на невработеност (невработени според пол и ниво на образование) (Shukarov 2011).

Ниво на образование	Пол	Основно образование	Средно образование	Високо образование
Период				
До 1989	Мажи	44,4	40,7	11,1
	Жени	37,5	45,0	16,7
1990-1995	Мажи	30,4	30,0	16,7
	Жени	30,0	60,0	10,0
1996-2000	Мажи	17,0	66,0	17,0
	Жени	18,9	63,5	7,9
2001-2005	Мажи	20,8	58,5	20,8
	Жени	18,9	63,5	7,9
Никогаш не работеле	Мажи	24,3	57,0	18,7
	Жени	19,6	40,6	19,8

Растот на невработеноста, падот на расположливите приходи и куповната моќ на граѓаните, како и зголемената финансиска несигурност имаа низа импликации. Од податоците презентирани во рамки на табела бр. 8, ефектите на промената добиваат квантифицирана форма во контекст на некои основни општествени процеси – намалување на стапките на живородени и мртви, намалување на бројот на склучени бракови, драстично зголемување на бројот на разводи, намалување на финансиската стабилност на домаќинствата сопоставена со огромен раст на индексот на трошоци за живот.

Табела бр. 8. Динамика на социо-демографски показатели (Јакимовски 2001).

Година	Живородени на 1000	Умрени на 1000	Природен прираст на 1000	Склучени бракови	Разведени бракови	Индекси на реална нето плата	Индекс на трошоци за живот
1990	16,6	6,9	9,7	15.842	749	100,0	100,0
1991	17,1	7,3	9,8	15.688	496	87,5	210,8
1992	16,2	7,8	8,4	15.311	578	58,4	3.396,6
1993	15,7	7,6	8,1	15.354	636	75,3	15.692,4
1994	17,2	8,1	9,1	15.736	612	67,6	35.825,7
1995	16,3	8,3	8,0	15.823	710	64,7	41.450,7
1996	15,8	8,1	7,7	14.089	705	65,0	42.403,7
1997	14,8	8,3	6,5	14.072	1.021	65,1	43.506,2
1998	14,6	8,4	6,2	13.993	1.027	67,3	43.462,7

Во насока на ублажување на ефектите од иницираните реформи, но и во насока на фасилитација на економската транзиција, под водство на меѓународните финансиски организации повеќе мерки за макроекономска стабилизација беа воведени во 1993 година за намалување на инфлацијата. Строгите монетарни политики договорени со ММФ започнаа да го намалуваат големиот буџетски дефицит и да го стабилизираат денарот. Македонија беше принудена да го изведе своето монетарно осамостојување во услови на класичен хиперинфлаторен хаос (во април 1992 година месечната стапка на инфлација изнесуваше над 80% месечно, со тенденција за натамошно забрзување) (Кљусев и други 2002). Сепак, мерките немаа ефект на растечката невработеност и сиромаштија. Според податоците од Светска банка сиромаштијата од 4% во 1991 порасна на 20% во 1996 година. Македонската приватизација претставуваше фијаско, при што најголемиот дел од компаниите беа продадени на лица блиски до владејачката елита по „повластени“ цени. Политички поврзаните менаџери ги користеа политички врски за добивање лоши заеми од дотогаш сè уште неприватизирани банки. Санкциите и ембаргото од Грција и кон ФР Југославија ја поттикнаа секундарната економија (Boduszynski 2010).

Табела бр. 9. Меѓународна помош на Македонија и државите од регионот во период 1990-1998 (Boduszynski 2010).

Држава	Вкупна помош (во милиони американски долари)	% од БДП, годишен просек ¹⁸	% од БДП, годишен просек ¹⁹	Годишен просек по глава на жител	По глава на жител во периодот 1990-1998 ²⁰
Македонија	1.602	4,8	3,0	89	791
Албанија	1.956	11,1	4,3	62	575
Босна и Херцеговина	7.927	23,4	9,2	217	2.202
Бугарија	1.482	1,5	0,4	19	181
Хрватска	1.515	1,0	0,7	37	336
Романија	2.200	0,8	0,3	11	98
ФР Југославија	800	0,5	0,3	8	75

Во редица значајни последици од воведените промени (зголемување на нееднаквоста, сиромаштијата, невработеноста) приватизацијата придонесе до значително опаѓање на благосостојбата (Јакимовски 2001). Ова повратно влијаеше на зголемување на бројот на корисници на социјална помош за 40%, во периодот 1994-2000, што значително го оптовари системот на социјална заштита (Новковска 2001).

Кљусев и соработниците во анализата на текот на македонската економска транзиција, влијанието на економските промени од првите години на транзицијата го сумираат во следниот пасус:

„Социјалното раслојување, на населението создава психолошка и политичка репулзија кон новите претприемачи кои никнат од старата номенклатура. За нивното брзо збогатување, во очите на народот расте презирот. Ги сметаат за измамници, арамии, за „класа без култура, без национална гордост“, која малку или никако не придонесува за општеството, луѓе со сомнителни вредности,

¹⁸ Конвертирана валута.

¹⁹ Конвертиран паритет на куповна моќ.

²⁰ По глава на жител за популацијата во 1998 година.

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

единствена цел им е материјалното збогатување (хомо економикус), преку шпекулации, врз грбот на огромното осиромашено население и осиромашената држава. Ги одбегнуваат даноците, царините и останатите давачки на државата. Не ги пријавуваат вработените, не плаќаат еквивалент на нивниот вложен труд, ниту социјални, здравствени и пензиски придонеси. Не враќаат на методите на експлоатација од деветнаесеттиот век за време на првобитната акумулација.

Најпосле од се е што народот губи верба во транзицијата. Расте очајот и гневот на гладните. Се губи вербата во институциите на државата која, потхранувана од идеолошка збрка, се служи со имитирање на методите и организацијата на стариот систем, чии носители се препознатливи негови креатори и денес на челни места“ (Кљусев и други 2002:40).

Според истражувањето на Новковска, на почетокот од транзицијата 69,4% од вкупните приходи на домаќинствата биле примања од работа, додека на примања од социјални трансфери отпаѓале 11,5%. Учеството на приходите од работа во вкупните приходи на домаќинствата се намалува во текот на 1990-тите, во 1996 на 53,6%, 56,1% во 1997 г. и 54,7% во 1998 година. Помалку од половина од овие приходи биле од редовен работен однос. Од друга страна, учеството на социјалните трансфери во вкупната структура на приходите на домаќинствата во наведениот период пораснало на 22%, што е показател за наглото опаѓање на животниот стандард на граѓаните, но и зголемена ранливост на одредени групи во општеството (невработени лица, домаќинства со деца до седумгодишна возраст, рурални домаќинства, старечки домаќинства) (Димитриевска 2001; Новковска 2001).

Табела бр. 10. Индекс на сиромаштија според број на вработени во домаќинство (Новковска 2001).

Домаќинства во ризик од сиромаштија, 70% од медијалната еквивалентна потрошувачка						
Домаќинства по број на вработени	1997		1998		1999	
	Индекс	Јаз на сиромаштија	Индекс	Јаз на сиромаштија	Индекс	Јаз на сиромаштија
1 вработен	19,2	4,3	21,5	4,6	21,2	5,3
2 и повеќе вработени	9,8	1,6	7,3	1,4	7,3	1,5
невработени	23,5	6,7	25,6	6,8	31,4	9,1

Македонската транзиција беше тешка, карактеризирана со политичка нестабилност и длабоки општествени поделби. Можеби најголемата препрека за воспоставување на новото економско уредување беше недостигот од економска стабилност и репродукцијата на циклусот на сиромаштија. Лошите економски услови беа почетната карактеристика на македонската транзиција – неколку големи индустриски капацитети со мал или никаков потенцијал за извоз (со оглед на политичките состојби во регионот), високо ниво на зависност од југословенските пазари и федерална помош, голем земјоделски сектор и слаб услужен сектор (Boduszynski 2010). Дури и пред распадот на Југославија, Македонија се наоѓаше на дното во поглед на производството и нивоата на платите, писменоста, обезбедување јавни услуги и образование. Неколку надворешни процеси – економското ембарго од Грција, меѓународните санкции за ФР Југославија и големиот прилив на бегалци од косовската криза претставуваа дополнителен отежнувачки фактор за надминување на кризата.

Според Ѓуровска (Ѓуровска 2007), меѓу клучните процеси кои имаат пролонгирачко влијание на транзиционите процеси спаѓаат: а) крајно неекономската распродажба на претпријатијата, односно приватизација лишена од било каква економска смисла која создаде енормна маса на невработени; б) етничкиот конфликт кој направи целосна конфузија на целите.

Текот на транзицијата откри неколку значајни тенденции кои ги зајакнаа не само меѓудржавните, туку и регионалните диспаритети во развојот во рамки на една држава. Во контекст на Македонија, Бартлет и соработниците (Bartlett *и други* 2010) идентификуваат неколку фактори кои придонесоа за создавање на значајни регионални разлики:

- Прво, просторната димензија на приватизацијата која се однесува на одлуките во периодот на централното планирање. Регионите со подиверзифицирана економска база имале поголеми можности за реструктурирање на локалните економии, додека места кои се потпирале на една глава индустрија се поранливи и со помали капацитети за адаптација на новонастанатите услови;
- Второ, реструктурирањето на економиите во транзиција доведе до зголемена побарувачка во рамки на услужните дејности. Урбаните области полесно можеа да

се прилагодат на овие состојби, додека руралните области беа позапоставени и оставени на основните јавни услуги;

- Трето, инвестициите главно беа насочени кон поголемите урбани центри или главни градови поради подобрата инфраструктура и подобри можности да се дојде до квалификувана работна сила;
- Четврто, регионалните варијации во поглед на образованието и вештините се совпаѓаат со регионалните варијации во приходите и невработеноста (OECD 2000 според Бартлет);
- Петто, регионалните разлики во поглед на здравствениот услуги и општата здравствена состојба на граѓаните се исполуваат и зајакнуваат во текот на транзицијата (Bartlett *и други* 2010).

Во контекст на промените иницирани од економската транзиција Ацески го заклучува следното:

„Прво, реформите во економијата – воспоставување на пазарно стопанство проследено со процес на приватизација на колективната сопственост, создаде длабока поделеност во општеството не само во материјална смисла туку, пред сè, во идеолошка смисла: легитимноста на стекнувањето на богатството во услови на постоење на голема недоверба во институциите на власта е доведена во прашање, приватизацијата се доживува како криминален чин и голема неправда, а не како нормална економска операција која треба да го одведе општеството во прогрес. Тоа во голема мера и за подолг временски период ја зацврсти вредносната ориентација на мнозинството од населението кон недоверба на институциите на системот и кон релативизација на моралната основа на новиот систем: се е дозволено на патот за успех. Отсуствува механизмот на правната држава. Демократијата се доживува само во нејзината негативна страна. Голем дел од енергијата на луѓето се насочи кон деструкција и отпор кон промените, носталгија за минатото“ (Ацески 2008:70).

Покрај трансформацијата на економијата, процесот на транзиција подразбираше и трансформација кон политички плурализам и парламентарна демократија. Патот кон независност од СФРЈ државата го почна во 1991 година. Со донесувањето на Декларацијата за сувереност на 25 јануари 1991, а потоа и организирианиот референдум за независност на 8 септември истата година, Македонија го започна својот пат кон осамостојување. На 17 ноември 1991 беше донесен првиот Устав на Република Македонија.

Според Ванковска (Vankovska 2013), неколку недостатоци на Уставот имале директно влијание врз транзицискиот развој на државата, особено во поглед на организацијата на моќта. Овде спаѓаат:

1. Предвидениот модел бил парламентаризам со либерализам како филозофска основа, при што сувереноста и моќта произлегуваат од граѓаните. Истовремено, во Преамбулата на Уставот државата е дефинирана како еманација на правото на македонскиот народ за самоопределување. За албанското малцинство ова претставуваше остварување на стравот од формирање на нација-држава, што ќе ги засили меѓуетничките тензии во годините што следеа;
2. Иако најобемното поглавје од Уставот се однесува на човековите права, слабата социо-економска основа и недостигот на демократски традиции превенираше целосна имплементација;
3. Принципот на поделба на моќта беше неконзистентно применет, делумно како резултат на политичката незрелост на елитите, делумно како резултат на процесот на „политичко пазарење“.

При преодот од 80-тите кон 90-тите години од 20 век, кога сè уште правно не беше санкционирано постоењето на партиите како легални ентитети, се јавија „разни иницијативи со политички цели, кои носат имиња какви што се „движење“, преку примерот на Движењето за семакедонска акција (МААК), или „лига“, преку примерот со Лигата за демократија. Во имињата на овие политички облици на здружување веројатно свесно се избегнувала употребата на зборот „партија“ поради извесни стравувања од можна негативна реакција од страна на социјалистичките институции, бидејќи сè уште единствен легитимен политички субјект бил Сојузот на комунисти на Македонија. Во оваа смисла, треба да се истакне дека на сличен начин се одвивале процесите на плуралистичкото политичко демократско „отворање“ и во останатите републики на СФРЈ“ (Каракамишева-Јовановска и Спасеновски 2020).

Процесот на внесување политички плурализам, како и партиската трансформација на системот од времето на СРМ, сè до создавањето на независна Република Македонија, започна со донесувањето на:

- Законот за изменување и дополнување на Законот за општествените организации и здруженијата на граѓани од 13.4.1990 година;
- Амандманите на Уставот на СРМ од 1974 година од 21.9.1990 година; како и
- Законот за избор и отповикување на пратеници и одборници од 21.9.1990 година.

Преку правното трансформирање на политичките услови, практично беше создадена неопходната институционална основа за воспоставување на политичко-партискиот плурализам во земјата. По создавањето на правните и на политичките претпоставки, во текот на 1990 година беа формирани 23 политички партии, кои од аспект на својата партиска идеологија се наоѓаа по должината на целиот идеолошко-политички спектар на делување во партискиот систем, од лево кон десно. Освен идеолошката шареноликост, основната карактеристика демонстрирана уште на самиот почеток од осамостојувањето на Македонија беше и силно изразената етничка диференцијација на партискиот систем, како главен фактор што придонесе кон основање на чисти моноетнички партии во земјата (Каракамишева-Јовановска и Спасеновски 2020).

Оваа етнополитизација²¹ ги наговести тенденциите во меѓуетничките односи во годините што следеа. Референдумот за независност беше бојкотиран од страна на граѓаните Албанци, додека пратениците Албанци го бојкотирале гласањето за првиот Устав на Републиката.

Политичката транзиција на Македонија, од еднопартиски систем во демократски плурализам беше предмет на оптимизам на самите почетоци, кога се чинеше дека државата ќе успее да го направи преминот кон демократија избегнувајќи ги војните и крвопролевањето од останатите делови на поранешната држава. Бодушински во овој

²¹ Етнополитичката мобилизација претставува политичко организирање на етничките групи со цел за преуредување на воспоставените општествени односи или на некој нивен сегмент, во интерес на групата, при што се настојува да се променат општите правила според кои луѓето живеат или, пак, на некој нивни сегмент. Тоа би се остварило преку промена на организациската поставеност на општеството, односно преку промена во државата која е одговорна за организирање на општествениот живот, но и за одржување и одбрана на општествениот поредок. Тие промени можат да бидат вклучувачки, или интегрирачки, и исклучувачки, или дезинтегрирачки. Вклучувачки се кога потенцијалните промени се во насока на вклучување на етничката група или групи во поширокото (национално) општество и стекнување рамноправен статус во негови рамки. Потенцијалните промени се исклучувачки кога етничката група ја нагласува својата посебност и нејзиното зачувување преку политичка автономија, па сè до отцепување (Миноски 2013).

контекст заклучува дека до степенот до кој „државните институции функционираше, иако несовршено, некои позитивни исходи биле забележани, особено ако се споредат со состојбите во другите држави од поранешна Југославија“ (Boduszynski 2010).

И покрај фактот што формално земено, демократијата институционално била воспоставена, нејзината примена била нарушена (flawed). Индикации за изборни нерегуларности, непримената на демократски принципи го наговестија идниот развој на транзициските процеси во сферата на демократијата. На пример, во поглед на парламентарните избори од 1994, набљудувачката мисија на ОБСЕ заклучила дека вториот круг од изборниот процес, кој се одвиваше и покрај бојкотот од страна на ВМРО-ДПМНЕ, бил обележан со низа нерегуларности (Karatnysky, Motyl, и Graybow 1999:389). Генерално земено, сите изборни циклуси од периодот на 1990-тите се карактеризирани со нерегуларности и закани по стабилноста на државата.

Бодушински (Boduszynski 2010) македонскиот случај го идентификува како „процедурална демократија „симулирана“ од елитите за стекнување и одржување на одреден степен на западна поддршка, но без суштински либерализам“. Според авторот, ова се огледува во ниските нивоа на демократски легитимитет, длабоки поделби, поделби околу основните прашања за државата и силното присуство на нелегитимни групи и партии на политичката сцена. Тој заклучува дека „македонскиот случај е моќен и трагичен пример за границите на нелегитимната демократија на долг рок, особено кога посветеноста, опфатот и јавното прифаќање на либерализмот е површно“.

Првите повеќепартиски избори беа одржани во 1990 година. Ниту една политичка партија не успеа да освои апсолутно мнозинство и по три изборни круга, при што првата влада беше составена од наследниците на југословенската комунистичка партија, македонските десничарски партии и партиите од албанскиот блок. Поради неможноста на ВМРО-ДПМНЕ да формира влада, беше формирана експертска влада со д-р Никола Кљусев како прв премиер. На референдумот за независност одржан на 8 септември 1991 година гласаа 70% од гласачкото тело; референдумот беше бојкотиран од гласачите Албанци. Овој бојкот имплицираше неприфаќање на новата држава и ги наговести меѓуетничките тензии низ деценијата.

Владата предводена од Кљусев ги надгледуваше првите фази од процесот на транзицијата – воспоставување на програма за контролирање на инфлацијата, воведување на нова валута (македонскиот денар) и формирање на армијата. Владата си поднесе оставка во јули 1992 по гласањето недоверба иницирана од пратениците на Социјал-демократскиот сојуз на Македонија (СДСМ), Либералната партија на Македонија (ЛПМ) и Социјалистичката партија на Македонија (СПМ). ВМРО-ДПМНЕ не успеа да добие поддршка за формирање на нова влада, па новата влада беше формирана од СДСМ, ЛПМ, партијата за демократски просперитет (ПДП) и Народната демократска партија (НДП), последните две од албанскиот политички блок со Бранко Црвенковски како премиер.

Следниот циклус парламентарни избори (одржан во есента 1994 година) беше важен за одредување на идните насоки на развој на транзицијата. Сепак, по првиот изборен круг, двете најголеми опозициски партии ВМРО-ДПМНЕ и Демократската партија (ДП) ги прогласија резултатите за неважечки и повикаа на бојкот на вториот круг од гласањето. Како резултат на ова, само 57,5% од избирачкото тело гласаше во вториот изборен круг. Меѓународните институции што го набљудуваа изборниот процес (меѓу кои и Мисијата на ОБСЕ) идентификуваа нерегуларности, но ги прогласија резултатите за важечки. Во екот на обвинувања за местење на гласачки ливчиња, измами и уништување на гласачки ливчиња двајца функционери од изборните комисии си дадоа оставка (Boduszynski 2010). По вториот изборен циклус, 95% од пратеничките места беа заземени од членовите на коалицијата алијанса за Македонија (СДСМ, ЛП и СПМ).

Во 1994, настапи поделба во рамки на дотогаш најголемата партија од албанскиот политички блок – ПДП. Радикалното крило на партијата, предводено од Арбен Џафери, ја напушти партијата, критикувајќи ја нејзината „блага“ стратегија за интеграцијата на Албанците и безусловната соработка со партиите од македонскиот етнички блок. Од расколот во ПДП настанаа нова политичка партија – Партијата за демократски просперитет на Албанците (ПДП-А), подоцна преименувана во Демократска партија на Албанците (ДПА). Умереното крило на ПДП влезе во владејачката коалиција.

Собранието и владата функционираа практично без институционална опозиција сè до февруари 1996, кога владејачката коалиција се распадна со излегувањето на Стојан

Андов и Либералната партија од владата. Владината реконструкција го зголеми бројот на претставници од албанските партии. Сепак, јавната доверба остана на многу ниско ниво – според Пери (Perry 1997:235) анкетите на јавното мислење покажале дека само 10% од граѓаните сметале дека владата добро функционира, додека 69% сметале дека промени се неопходни. Во истиот период ВМРО-ДПМНЕ направи обид за организирање предвремени парламентарни избори, кој заврши со неуспех.

Владата предводена од СДСМ, користејќи ги „екстензивните организациски предности и ресурси наследени од својот идеолошки претходник (КПМ) и аверзијата на многу Македонци кон потенцијален конфликт, [како и] заканите за нестабилност“ (Boduszynski 2010) успеа да се одржи на позиција. Сепак, Бодушински констатира многу ниска посветеност на вистински плурализам, осведочена и со изјавата на тогашниот министер Денко Малески – „ниското ниво на демократија во тој период можеше да не спаси од војна“ (Малески според Boduszynski 2010).

Длабоката економска и политичка криза во која се наоѓаше општеството значеше дека до 1998 владата беше во криза на легитимитет. На парламентарните избори одржани 1998 година, 45% од гласовите ги доби ВМРО-ДПМНЕ и нејзиниот коалиционен партнер, новоформираната партија Демократска алтернатива (ДА). ДПА, како единствена партија од албанскиот блок влезе во оваа влада.

Македонската политичка сфера по падот на социјализмот ги рефлектирале длабоките промени кои антиципираа лоши изгледи за развојот на плуралната демократија. Можеби една од најзначајните поделби, рефлектирана во политичката сфера, беше етничката, главно помеѓу Македонците и Албанците. Низ целиот тек на 1990-тите (и долго подоцна) граѓаните гласаа по јасно поделени етнички линии. Дополнително, овие тензии го открија и односот кон независната држава, која за многу Албанци беше сметана за нелегитимна. Сепак, поделби постоеја и меѓу македонското гласачко тело, особено во поглед на прифаќањето на западниот либерализам. Иако национализмот во Македонија никогаш не се исполувал во форма и интензитет во кој го имаше во Србија и Хрватска, серија настани врзани за меѓународно признавање на суверенитетот на државата и етничкиот идентитет на Македонците, предизвикувал епизоди на антизападни сентименти

во 1990-тите. Сообразувањето на владејачките елити со западните влијанија не секогаш имаше поддршка меѓу граѓаните, што стануваше сè поочигледно со западната поддршка на корумпирани и неспособни политичари. Широкораспространетата перцепција за корумпираност и неефикасност, всушност, ја карактеризираше најдлабоката поделба во Македонија кон крајот на 1990-тите.

Нотирано во рамки на повеќе истражувања реализирани во наведениот период, граѓаните покажале длабока недоверба кон институциите на системот; корупциски скандали и злоупотреби на службена должност беа чести. Во замена за функционални институции, граѓаните се свртеа кон неформалните мрежи за добивање на добра и услуги, за решавање на проблемите и водење на секојдневниот живот, што за резултат имаше раст на интра-етничката солидарност (Boduszynski 2010). Колапсот на пирамидалната штедилница „ГАТ“ во 1997 оштети 30.000 штедачи за околу 90 милиони американски долари. Покрај корупциските скандали на врвот на политичките елити, македонските граѓани секојдневно беа изложени на ситна корупција, како и нефункционалност на основните јавни служби.

Во постсоцијалистичкиот период во Македонија, југословенскиот патернализам бива заменет со оној на меѓународната заедница. Повеќе организации имаа значајна улога во првите фази од транзицијата во Македонија: меѓународни организации како ООН, ЕУ, меѓународни финансиски системи како ММФ и Светската банка. Голем број на меѓународни невладини организации, како набљудувачи и фасилитатори на реформите, имаа големо влијание врз политичките процеси. Според Бодушински, во текот на 1990-тите, „во секојдневниот политички живот надворешните влијанија врз власта беа многу силни, со мал комитет на амбасадорите на САД и ЕУ кои дејствуваа силно интервенционистички во поглед на повеќе политички и практични прашања“ (Boduszynski 2010). Во текот 1990-тите, овие институции испраќаа амбивалентни и често контрадикторни пораки за перспективите на државата за членство во западни организации.

Историјата на *македонското прашање* е долга, но прашањата на етничкиот и националниот идентитет беа репроблематизирани со осамостојувањето. Можеби еден од најголемите проблеми во рамки на надворешно политичките односи се однесуваше на

меѓународното признавање на државата. И покрај препораката на Бадентеровата комисија за исполнување на стандардите за меѓународно признавање од страна на Македонија и Словенија, поради блокадата од Грција, Македонија започна долга битка за меѓународно признавање и задржување на суверенитетот. Грчкото противење на меѓународното признавање на Република Македонија се засноваше на тезата дека со користењето на името Македонија, Македонците ја фалсификуваат историјата и демонстрираат територијални претензии кон Грција. Првите отстапки што Македонија ги направи под влијание на спорот за името беа преточени во Амандманите на Уставот во 1992 година. Амандманот I прогласува дека Република Македонија нема територијални претензии кон ниту една соседна држава, додека Амандманот II наведува дека државата нема да се меша во суверените права и внатрешните работи на други држави. Следниот чекор беше промената на државното знаме во 1995 година со потпишувањето на привремената спогодба во Њујорк на 13 септември 1995 година и воведувањето на провремената референца *Поранешна југословенска република Македонија*. Република Македонија под своето уставно име ќе аплицира членство во Организацијата на Обединетите нации (ООН) во 1992 година. Во текот на 1992 година Меѓународниот монетарен фонд, Светската банка и меѓународната конференција за поранешна Југославија, се согласија да ја примат Македонија под уставното име, но до разрешување на спорот со Грција да ја користат привремената референца: „the former Yugoslav Republic of Macedonia“.

Виктор Габер за овој спор ќе заклучи:

„Во светската и особено во дипломатската историја, Република Македонија ќе остане како пример за држава која, можеби по Палестина или Северен Кипар, најдолго ќе биде оспорувана како полноправен меѓународен субјект со сите инсигнии („нишани“). Ако на Палестинците им се оспорува нивното неприфаќање на соседната држава (заради територијата која треба да ја опфаќа), или на Кипарските Турци им се припишува осамостојување со помош на странска воена интервенција, на Македонците државниот субјективитет им се проблематизира заради нивното самоидентификување со територијата на која живеат со векови. Веднаш се поставува прашањето колку е разумно, колку е во согласност со меѓународните стандарди и цивилизациските дострели оспорувањето на таа самоидентификација да се претвора во преседан и, не дај Боже во меѓународна норма? Дали покренувањето и одржувањето, од страна на Грција, на овој спор за името на Република Македонија ќе предизвика практика која ќе се претвори во меѓународна норма, која всушност ќе значи ретрограден, наместо прогресивен процес во уредувањето на меѓународните односи? Веќе четвртина од еден век врз една држава и нејзините граѓани се применуваат

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

најразлични блокади (од економски до статусни) на нивната целосна афирмација, блокади кои што директно влијаат и на нивниот и регионалниот развој и безбедност.“ (Габер 2017:263).

Спорот со името, покрај правни, политички и економски последици, значајно ќе се одрази на стабилноста на колективниот идентитет на Македонците. Историските обиди за оспорување на етничкиот идентитет на Македонците, придружено со задирање во суверенитетот на Република Македонија имаа неминовно влијание врз стабилноста на оваа млада држава. Во овој контекст, Петковска зборува за *култура на сиромаштија*, која:

„[...] напредува со загрижувачко темпо и има длабоки и сериозни импликации. Таа се рефлектира во менталитетот („духот на народот“), аспирациите и ориентациите на населението, на различни начини меѓу членовите на различни општествени групи. Културата на овој начин е ранлива и подложна на кризи на идентитетот, а преку нив, на кризи на националниот интегритет. Штетата на една култура со длабока и богата културна традиција и историски испитана виталност – како онаа на Македонија – е со многустрани и непредвидливи последици. Таа ги нарушува сите аспекти на општествениот развој и ги вулгаризира сите форми на живот. Најтрагичниот елемент во ваква ситуација е прифаќањето на туѓи стереотипи за сопствената култура и создавањето на автостереотипи засновани на немоќ. Овие автостереотипи се манифестираат како помирување со идејата за сопствената неадекватност и неспособност да се добие признавање од големите култури и ги бара причините за сопствените неконзистентности надвор од стварната социо-културна околина.“ (Петковска 2009:70)

Според Миноски и соработниците (Minoski *и други* 2013), серија настани од периодот на транзицијата го имаат дисторзирано автентичниот демократски развој на македонското општество. Првиот фактор се однесува на релативно ненадејната и болна промена на демократскиот и уставниот поредок на државата во 2001, кога либералната демократија бива заменета со наметната специфична форма на консоцијација.

Консоцијацијата или консоцијативната демократија претставува концепт во чии рамки се фаворизира преговарање меѓу мали групи на избрани елити, со уставни одредби кои значајно ја редуцираат можноста за инклузивност на граѓаните. Ова претставува модел на демократија кој не го отелотворува идеалот за владеење на народот, туку само му се приближува до оној степен до кој дозволуваат критичните сегменти на плуралното општество (Петковска *и други* 2010).

Консоцијацијата инхерентно претставува демократски модел во кој дефинирањето политики и носењето одлуки е оставено речиси во целост на политичките елити кои претставуваат значајни сегменти од општеството. Како таква, консоцијацијата не дозволува значаен развој на политичкиот активизам и учество на граѓаните и нивната улога главно е редуцирана на учество во периодични изборни циклуси и потврдување на легитимитетот доверен на елитите да носат одлуки во нивно име. Јован Корубин во своето дело *Збогум интелектуалци* ги опишува основните фази на транзитивниот плуралокултурен и етнокултурен процес низ кој минува *homo transitionis* (Корубин 1999:109–10):

- Фаза на „ослободување од другиот“, карактеризирана низ дезинтеграција на на плуралокултурните заедништва настанати без демократски средства за решавање на различностите и почитувањето на волјата на другиот;
- Втората фаза е фаза на релативна изолација, на „болно преобликување на етнокултурните ликови“, институционализирање на сопствениот идентитет и време на етаблирање на првичните принципи на демократија;
- Третата фаза е фаза на „свртување кон другиот“, која овозможува воспоставување на основи за мултикултурен соживот .

Според Младеновски, развојот на меѓуетничките односи во Македонија по осамостојувањето упатува на „синдром на недоверба“, кој води кон долгорочна нестабилност и непредвидливост помеѓу членовите на различни културни групи²², трансформирајќи го општеството во мозаик на различни етно-културни групи со тенденции за проширување и зајакнување на границите меѓу нив (Mladenovski 2009:81).

Не помалку важно прашање кога зборуваме за транзицијата, а посебно за трауматското минато, е прашањето за транзициската правда. Во државите што настанаа од распадот на СФРЈ, прашањето за лустрација дојде задоцнето. И покрај тоа што социјалистичкиот режим во поранешна Југославија не може да се смета еднаков по репресивноста како режимите во државите од поранешниот Варшавски пакт, несомнено е дека ги кршел човековите права. Гледано пошироко, во постсоцијалистичките земји процесот на лустрација се спроведуваше со различна динамика, цели, правна рамка,

²² Пред сè диференцирани по етничка и религиска основа.

политичка волја и подготвеност на општествата да се соочат со минатото. Политичката, општествената и економската ситуација во овие држави, според Бонет и Бојациева (Bohnet и Bojadzieva 2011), во значајна мера влијаела на успехот на овие процеси.

Првата мерка за воспоставување на транзициска правда беше донесувањето на Законот за специјални права на членовите на безбедносните сили и нивните семејства²³. Овој закон требаше да ја направи подготовката за спроведување на процесот на лустрацијата, која започна во 2008 година. Вториот правен акт од оваа група беше Законот за амнестија²⁴, донесен во 2002 година.

Според Трајковски (Trajkovski 2017), концептот за транзициска правда биде воведен во јавниот дискурс доста подоцна, во 2006 година. Во 2008 година се донесе првиот закон за лустрација. Авторот измената и примената на ова законско решение го гледа како „процес на трауматизација или креирање на колективна траума“ (Trajkovski 2017:45). Притоа, авторот ја предлага тезата дека оваа трауматизација не е инхерентна на концептот на лустрацијата како таков, туку се врзува за начинот на кој беше имплементирана лустрацијата.

Авторот издвојува неколку елементи на кои го имаат трауматогено влијание:

- Прво, политизацијата на работата и политичкиот состав на Комисијата за верификација на факти;
- Второ, лустрација на лица врз основа на податоците во „соработничките досиеја“, кои не биле засновани на писмен договор за соработка;
- Трето, лустрација на лица кои, на еден или друг начин, претходно критикувале или се спротивставувале на одредени политички решенија на владејачката партија;
- Четврто, селективното „востановување факти“ од страна на Комисијата според партиски наложени гласања и постојани промени на критериумите (на пример, одново прегледување на истите документи, повторно гласање, дополнување на документи во постапка и слично);

²³ „Службен весник на Р Македонија“ бр. 02/02, 17/03, 30/04 и 66/07.

²⁴ „Службен весник на Република Македонија“ бр. 18/2002.

- Петто, појавата на т.н. „интер-партиска“ или „улична лустрација“ (пронаоѓање на документи за лустрација во дворови на приватни куќи или приватни архиви);
- Шесто, повлекување на поддршката за имплементацијата на законската рамка за лустрација врз основа на нејзината несоодветна имплементација;
- Седмо, неизвршување на одлуките на Уставниот суд врзани за поединечни членови на Законот и нивно политичко заобиколување преку усвојување амандмани на законот, а потоа донесување и на нов Закон, овој пат без консензус, туку преку политички договор меѓу партиите во рамки на владејачката коалиција (Trajkovski 2017:46).

Првиот закон за лустрација предвидуваше идентификација на соработниците на разузнавачките служби во периодот пред и по осамостојувањето на државата (1994, сè до донесувањето на законот во 2008 година), а заклучоците и наодите на Комисијата за верификација на факти да се објавуваат во Службен весник. Сепак, по претставка поднесена до Уставниот суд, Судот донесе одлука за ограничување на периодот за примена на законот на периодот 1944 до прогласувањето независност на државата, како и забрана за јавно објавување на имињата на соработниците на разузнавачките служби. Подоцнежното идентификување на претседателот на Уставниот суд како поранешен соработник на службите внесе сомнеж во улогата на Комисијата и легитимноста на процесот на лустрацијата.

Со донесувањето на Законот за дополнителни критериуми за носителите на јавни функции во 2012 година, лустрацијата престана да биде мерка за градење доверба во новите демократски институции и градење на национално единство, туку се преобрази во средство за политички пресметки меѓу политичките елити. Ослабувањето на општествениот консензус и единството во поглед на мерките на лустрацијата, според Трајковски, имаше трауматизирачко влијание врз општествениот колективитет²⁵. Ќе додадеме дека дополнителен фактор на трауматизација, покрај користењето на лустрацијата за политички

²⁵ Авторот како дополнителни фактори на трауматизација ги наведува и: „квизираната реконструкција на националната историја и нејзината инаугурација; политики на сеќавање изразени преку закони за споменици и одбележување на државни празници; политиките за преименување на улиците, институциите, населбите и слично (Trajkovski 2017).

пресметки, претставува и отсуството на признавање и афирмирање на наративот за жртвите од овие процеси од социјалистичкиот период.

Како фактори за дополнително подривање на процесот на лустрацијата Бонет и Бојациева (Bohnet и Wojadzieva 2011) ги издвојуваат и фактот што разузнавачките служби на државата не беа предмет на реформа по осамостојувањето, без да се утврди нивната улога во поранешниот систем и да се ослободат од стегите на југословенското минато.

4.3.2. Манифестација на трауматски симптоми

Штомпка, во својата социолошка анализа на транзицијата во Полска, тврди дека пост-социјалистичките општества минуваат низ културна траума како последица на брзите, сеопфатните, неочекуваните и радикалните општествени промени: ова се општества во кои настапило распаѓање на социјалната доверба и губење на смислата за дејственост. Несигурноста станува нормално искуство во секојдневниот живот на многу граѓани. Дислокацијата во општествената структура резултира со распад на нормативните шеми кои ги дефинираат очекувањата на актерите, во шемите на општествените односи меѓу актерите и во втемелените перцепции, навики и вештини според кои луѓето ги продуцираат и репродуцираат институционалните и други структури (Sztompka 2008). Не станува збор за тоа дека структурната промена значи дека животните можности на луѓето се сменети (за многумина на полошо), туку и нивните сфаќања за тоа како да се прават животни избори и нивните можности да ја надминат наметнатата состојба. Културно споделените матрици веќе не се соодветни за насочување на однесувањето во променетите социо-економски и културни контексти (Abbott 2007:222).

Она што кризата ја подигнува на ниво на културна траума е појавата т.н. „општествени расположенија“ или симптоми на трауматската секвенца: на појава или интензивирање на случаите на „морална паника“; зголемување на недовербата кон други луѓе и/или институции; дезориентираност во поглед на колективниот идентитет; апатија, пасивност, чувство на беспомошност; и, песимизам во поглед на иднината (Sztompka 2004).

Еден од клучните аргументи на Ацески (Ацески 2002, 2008) е дека македонската транзиција беше осудена на неуспех поради брзината со која требаше да се ефектуира промената. Овој аргумент не може да се земе како единствен валиден, бидејќи историјата покажа примери на земји кои (мора да се нагласи, под различни услови) од денешна перспектива релативно побрзо и полесно го минаа транзицискиот процес и каде реформите беа воведени подеднакво ненадејно и радикално.

Сепак, македонското општество се најде пред голем предизвик, бидејќи „не само што беше потребно од ништо да изгради пазарно стопанство слично на она што со децении се изградувало на Запад, туку тоа треба да го направи истовремено демантирајќи го сложениот систем на централно-планска или договорна економија“ (Ацески 2008:30).

Во делото *Социолошки огледи*, Ацески ги забележува овие промени:

„Ако преовладува уверувањето, кое на пример е својствено за Македонците врз основа на истражувањата на јавното мнение, дека во Македонија не постои држава, секој прави што сака, нема власт, присутно е чувство на немоќ да се заштитат сопствените интереси, и постои перцепција за поголема распространетост на корупцијата, тогаш треба да се очекува однесување полно со недоверба кон другите, страв за сопствената судбина, неверување во институциите, средина каде нема поволен амбиент за бизнис. Се разбира тоа е состојба која во голема мера е создадена како резултат на карактерот на промените по деведесеттите години: непродуктивна приватизација, партизација на институциите, дислоцирање на реалната моќ од политичките институции кон политичките елити со што настапува процес на развластување на институциите“ (Ацески 2008:56).

Повеќе истражувања реализирани во периодот на транзицијата ги покажуваат размерите на аномијата што го зафатила македонското општество. Овие истражувања ни даваат подобар увид во перцепциите, стравовите и стратегиите за однесување на македонскиот граѓанин. Воедно, овие истражувања ни даваат можност да ги нотираме маркерите на трауматскиот процес, односно манифестните симптоми на траумата.

Во рамки на истражувањето врзано за економските последици од транзицијата, реализирано од страна на Институтот за социолошки и политичко-правни истражувања (ИСППИ) во 2001 година, учесниците биле прашани за нивните перцепции во поглед на сигурноста на нивното работно место. Една третина од учесниците одговориле дека чувствуваат голема несигурност, додека само 9,5% изјавиле дека не чувствуваат

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

несигурност во поглед на задржувањето на работата. Резултатите од реализираното истражување се презентирани во табела бр. 11.

Табела бр. 11. Чувство на сигурност за работното место (прашање: Дали чувствувате несигурност за Вашето работно место, односно можност да бидете отпуштен?) (Јакимовски 2001)

Одговори	%
Чувствувам голема несигурност	33,6
Чувствувам извесна несигурност	23,7
Чувствувам мала несигурност	28,4
Не чувствувам несигурност	9,5
Без одговор	1,2

Оваа несигурност се покажува како оправдана, бидејќи според податоците од Државниот завод за статистика од 2000 година, 10,4% од вработените воопшто не примале плата, додека дополнителни 79,2% од вработените примале плата пониска од 200 германски марки. Податоците за структурата на платите во периодот 1996-2000, согласно податоците од Државниот завод за статистика, се презентирани во Табела бр. 12.

Табела бр. 12. Вработени според нето плата во 2000 година (Државен завод за статистика 2000а).

Нето плата	Вработени (број)	Вработени (%)
Вкупно	545.221	100,0
Не примиле плата	56.926	10,4
До 3.000 денари	38.601	7,1
3.001 – 5.000	95.318	17,5
5.001 – 8.000	180.794	33,2
8.001 – 12.000	116.623	21,4
12.001 – 16.000	33.198	6,1
16.001 – 20.000	13.228	2,4
20.001 – 30.000	5.999	1,1
30.001 – 40.000	1.547	0,3

40.001 и повеќе	2.992	0,5
-----------------	-------	-----

Уште едно релевантно прашање, кога зборуваме за ефектите на транзицијата врз граѓаните на Македонија, се субјективните перцепции за добросостојбата и квалитетот на живот на граѓаните. Според Санфеј и Тексоз (Sanfey и Teksoz 2007) граѓаните од транзициските држави во просек се помалку задоволни од животот, споредено со граѓаните од други држави, а помеѓу овие држави (транзициските) се јавуваат разлики помеѓу државите каде има повисоки стандарди за економско управување и во кои социјалната нееднаквост е пониска. Едно истражување реализирано на почетокот од XXI век утврди дека речиси 50% од граѓаните од постсоцијалистичките општества се чувствуваат незадоволни од своите животи; речиси еднаков процент на граѓани сметале дека нивниот животен стандард е намален. Запрашани да ја споредат материјалната состојба во нивните домаќинства во моментот на истражување и 1989, преку 70% од учесниците во истражувањето изјавиле дека сметаат дека материјалната состојба е полоша споредено со 1989 година (Bartlett и други 2010). Во поглед на општата економска состојба, споредена со состојбата во 1989 година, 80% од учесниците изјавиле дека сметаат дека состојбата е влошена.

Најспората промена се случува во доменот на вредностите, ќе каже Штомпка, па македонските граѓани неподготвени за структурните промени кои настапија, со нискоразвиени демократска политичка култура и претприемачки дух, тешко можеа да се справат со налетот на промените кои бараа коренити промени во светогледот. Еден од трауматските симптоми беше високиот степен на недоверба во други луѓе и институции. Истражувањето реализирано од Димитријевска (Димитријевска 2001) покажа дека граѓаните кои се соочиле со пад на општествениот статус (во споредба со оние кај кои сиромаштијата како состојба опстојува во континуитет) како резултат на транзициските промени покажале поголема недоверба кон институциите, попесимистички однос кон иднината и глорифицирање на претходниот општествен систем.

Моделот на Штомпка и студијата на Инглхарт презентирани во претходните поглавја, како и трудовите на повеќе автори кои се занимаваат со ова прашање, го

истакнуваат значењето на концептот на доверба за општествената стабилност и развој. Имено, доколку бараме потврда за разнишаната онтолошка сигурност, во нејзината најосновна форма можеме да ја идентификуваме во рамки на односите кон останатите членови на општеството и довербата во апстрактните системи. Недовербата во континуитетот на општествениот поредок, во институциите, нормите и структурите на овој поредок е можеби најзначајниот маркер за постоење на трауматски процес.

Кога станува збор за македонското општество, недовербата кон луѓе и институциите на системот се појавува како константа во голем број истражувања реализирани од 1990-тите до денес. Недовербата кон други луѓе и институции се потврдува низ истражувањата во рамки на меѓународниот проект Светска студија на вредности (World Value Survey) во рамки на кое Македонија беше опфатена во два циклуси – 1998 и 2001 година (Inglehart, R., C. Haerpfer, A. Moreno, C. Welzel, K. Kizilova, J. Diez-Medrano, M. Lagos, P. Norris 2018b, 2018a). Притоа, кога станува збор за интерперсоналната доверба²⁶, во рамки на првиот бран од спроведувањето на Светската студија на вредности (1998) 91,8% од учесниците изјавиле дека на повеќето луѓе не може да им се верува. Во рамки на вториот бран, ова мислење го споделувале 86,5%, додека 69,5% изјавиле дека повеќето луѓе би се обиделе да ги искористат доколку имаат можност за тоа. Висока недоверба е манифестирана и кон институциите на системот (Владата, Собранието, правосудниот систем, медиумите, синдикатите, политичките партии, полицијата). Во поглед на меѓународните институции (ЕУ, НАТО) недовербата се зголемува низ годините, што претставува можен индикатор за влијанието на отсуството на стабилизационски процеси, односно претставува последица на дејствувањето на дестабилизирачките фактори низ подолг временски период. Споредбените резултати за довербата во институции во рамки на двата циклуси од Светската студија на вредности се презентирани во рамки на табела бр. 13.

Табела бр. 13. Доверба во институции (прв и втор бран)²⁷ World Value Survey.

Институција	Просечна вредност (1998)	Просечна вредност (2001)
Црква	2,80	2,51

²⁶ Вообичаено мерена преку прашањето „Дали на повеќето луѓе може да им се верува или не?“

²⁷ Мерено на скала од 4 степени, каде 1 е „имам голема доверба“, додека 4 „немам доверба“.

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

Армија	2,61	2,46
Правен систем / судови	2,92	/
Печат	3,00	3,00
Телевизија	2,93	2,94
Синдикати	3,21	3,24
Полиција	2,92	2,57
Влада	3,17	3,41
Политички партии	3,28	3,37
Собрание	3,24	3,50
Јавна администрација	3,09	3,15
Големи компании	2,94	3,05
Движења за заштита на животната средина	2,69	2,68
Движења за женски права	2,92	2,64
ЕУ	2,66	2,88
НАТО	/	3,01
ООН	2,57	2,81

Недовербата останува константа за македонското општество и во годините што следеа, потврдено и во рамки на истражувањата реализирани во рамки на Европската студија на вредности (European Value Study), во чии рамки Македонија за прв пат беше вклучена во 2008 година (Петковска и други 2010); вториот циклус беше реализиран во 2019 година. Високата споредливост на инструментите користени во рамки на овие меѓународни истражувања овозможи следење на тенденциите на (не)довербата низ годините. Во овој контекст може да се констатира дека континуирано манифестираната недоверба (интеперсонална и кон институции) е истовремено и последица и причина – од една страна произлегува од нефункционалноста на институциите, но, од друга, го подрива нивното функционирање.

Од аспект на самоперцепциите за сопствената состојба и финансиска сигурност, релеватни се податоците добиени низ двата циклуси на Светската студија на вредности. Во

поглед на задоволството од финансиската состојба во домаќинството²⁸ просечната оценка на одговорите на учесниците е $M=4,71$ (1998). Како што ефектите од транзицијата се продлабочуваат, во рамки на вториот бран од истражувањето (2001), се забележува извесно намалување на задоволството, со просечна оценка $M=4,44$. Запрашани дали сметаат дека сиромаштијата се зголемила во споредба со периодот пред десет години, 77,2% од учесниците во истражувањето реализирано во 1998 година изјавиле дека сиромаштијата се зголемила. Дополнително, во насока на идентификување на перцепциите на испитаниците за причините за сиромаштијата, големо мнозинство од учесниците (85,3%) причините за сиромаштијата ги бараат во системот, изразувајќи согласност со ставот „бидејќи општеството ги третира неправедно“²⁹. Конечно, запрашани какви се можностите на сиромашните лица за надминување на оваа состојба, 80,3% од учесниците покажале песимизам во поглед на овие можности, додека 87,2% од учесниците одговориле дека „владата прави премалку“ за надминување на сиромаштијата.

Во рамки на истражувањето реализирано од страна на Програмата за развој на Обединетите нации (УНДП) во 2009 (UNDP Macedonia 2009)³⁰, учесниците имале можност да ги изразат своите перцепции за потенцијалот за социјална мобилност преку образование. Имено, на прашањето дали можностите за достигнување на посакуваното образовно ниво се подобри или полоши споредени со оние од 1989 година, најголем дел од учесниците одговориле дека постои влошување на состојбите. Дополнително, во поглед на квалитетот на образованието споредено со периодот на социјализмот, 42,3% изјавиле дека забележуваат унапредување, наспроти 26,3% кои констатирале влошување на состојбите.

Уште едно релевантно прашање вклучено во рамките на ова истражување имплицитно ја тестира довербата на учесниците во институциите, како и значењето на неформалните мрежи. Имено, на прашањето за тоа „дали денес е важно да се биде поврзан

²⁸ Мерена на скала од 1 до 10, каде 1 означува најголемо незадоволство, а 10 најголемо задоволство.

²⁹ Втората понудена опција била „бидејќи се мрзеливи и им недостига волја за работа“.

³⁰ Истражувањето било спроведено на национален репрезентативен примерок, со кој биле опфатени 2.700 домаќинства во секоја од државите вклучени во истражувањето (Македонија, Украина, Молдавија, Србија, Казахстан и Таџикистан). Процесот на собирање на податоците бил реализиран во периодот ноември – декември 2009 година. Целта на истражувањето била да се утврди обемот и детерминантите на општествената исклученост, како феномен кој се појавува како резултат на нееднаквоста во пристапот до економски ресурси, образование и можности за вработување, пристап до и квалитет на услуги за социјална заштита, општествени мрежи, политичка, културна и граѓанска партиципација.

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

со лица кои се наоѓаат на позиција на моќ за да се биде успешен“, 57,4% од учесниците во истражувањето одговориле дека овие врски се исклучително важни, додека тие биле „важни“ за дополнителни 27,7% (кумулативно, 85,1% од учесниците изразиле согласност со ставот дека врските со лица на позиција на моќ се важни). За споредба, само 24,6% од испитаниците сметале дека во 1989 било „многу важно“ да се имаат врски со лица на позиција на моќ, при што вкупниот процент на учесници кои се согласиле со тврдењето бил 54,1% (UNDP Macedonia 2009). Ова е во спротивност со превалентното мислење за социјалистичките режими, како детерминирани од политичките елити.

Учесниците изразиле поделеност во поглед на прашањата поврзани со слободата на мислата (дали граѓаните имаат поголема слобода на мислата во 2009 или 1989 година), при што 32,5% одговориле дека слободата на изразување на мислењето не се разликува значајно споредено со претходниот систем, 31,9% констатирале унапредување на слободите, додека 28,6% од учесниците констатирале влошување.

Она што се покажува како интересен податок од истражувањето на УНДП се однесува на перцепцијата за започнување на нов бизнис, со споредба на перцепциите на испитаниците за состојбите во 1989 и 2004 година; 37,7% од учесниците во истражувањето констатирале дека условите за започнување нов бизнис се влошени, наспроти 28,4% од учесниците кои сметале дека се подобрени. Во оглед на прашањето за условите на работното место (дали се подобрени или влошени), речиси половина од учесниците во истражувањето (48,8%) одговориле дека условите на работното место им се влошени, додека само 19,9% констатирале подобрување.

Споредено со резултатите од Светската студија на вредности, на прашањето на кој начин е најдобро да се управуваат претпријатијата, значаен процент од учесниците се залагаат за учество на работниците во управувањето (повеќе од половина од учесниците изјавиле дека работниците треба да имаат целосно или делумно учество во управувањето со претпријатијата), што може да се смета за рецидив од социјалистичкиот систем. Високи 81,6% од учесниците во истражувањето реализирано во 1998 изјавиле дека главен приоритет на државата треба да биде економскиот развој, додека борбата со криминалот

треба да биде вториот најважен приоритет (61,3%) (Inglehart, R., C. Haerpfer, A. Moreno, C. Welzel, K. Kizilova, J. Diez-Medrano, M. Lagos, P. Norris 2018b).

Важно прашање во анализата на последиците од транзицијата е довербата на граѓаните во институциите на системот. Едно од прашањата во истражувањето на УНДП и анализата на Шукаров (Shukarov 2012) се однесува на тоа какви се перцепциите на учесниците за работата на судството во споредба со социјалистичкиот период. Најголем дел од учесниците изразиле незадоволство од работата на судството (42,0%), додека непроменета состојба констатирале 32,2% од учесниците. Само 15,8% од учесниците изјавиле дека сметаат дека работата на судството е подобрена во споредба со претходниот систем.

На прашањето кои две категории граѓани најмногу изгубиле за време на транзицијата, учесниците ги идентификувале работниците (85,6%) и невработените (32,6%) и земјоделците (36,7%) како најоштетени групи, додека за групите за кои учесниците сметаат дека најмногу добиле во текот на транзицијата идентификувани се политичарите (86,9%), бизнисмените (72,4%) и криминалците (10,6%).

Недовербата во институциите на системот се огледува и во перцепциите кон корупцијата. Запрашани за превалентноста на коруптивно однесување меѓу државните службеници, повеќе од 80% од испитаниците вклучени во истражувањето од Светската студија на вредности во 1998 година одговориле дека повеќето или сите јавни службеници се впуштаат во корупција. Резултатите се презентирани во рамки на табела бр. 14.

Табела бр. 14. Перцепции за корупција (Светска студија на вредности 1998).

Степен на корупција	%
Јавните службеници речиси и да не се впуштаат во корупција	1,6
Неколку од јавните службеници се впуштаат во корупција	11,8
Повеќето јавни службеници се впуштаат во корупција	32,4
Скоро сите јавни службеници се впуштаат во корупција	54,2

Ставовите на граѓаните кон различни форми на отстапување на од пропишаните норми можат да ни дадат сознанија за стратегиите што ги сметаат за прифатливи при справувањето со трауматскиот процес. Едно од прашањата вклучени во рамки на ССВ И ЕВС се однесува на ставовите на испитаниците во поглед на оправданоста на различни поведенија кои се сметани за девијантни (правно или морално). Во рамки на табела бр. 15 презентирани се резултатите од двата циклуси на реализација на ССВ. Номинално постои ниско ниво на прифаќање на предложените практики, кое е конзистентно меѓу двата циклуси на истражување.

Табела бр. 15. Оправданост на поведенија (Светска студија на вредности, циклуси на истражување во 1998 и 2001 година).

Поведение	Просечна вредност (М) 1998	Просечна вредност (М) 2001
Да се бараат државни бенефиции за кои се нема право	3,17	3,00
Да се избегнува плаќање карта во јавен превоз	2,40	2,00
Правење измами со даноците	2,35	2,28
Купување украдени предмети	1,63	/
Прифаќање мито	1,42	1,47

Македонските граѓани во овие истражувања покажуваат силна разочараност од тогашните општествени состојби. Имено, повеќе од половината од учесниците се

незадоволни од финансиската ситуација во нивното домаќинство. Околу половина од учесниците (1998) сметале дека сите јавни службеници се вмешани во корупција. Дополнително, нивната проценка на новиот општествен систем е исклучително лоша – повеќето учесници во рамки на истражувањето од 1998 го оцениле како лош, додека во 2001 година, речиси половината од учесниците го оцениле политичкиот систем како лош. Паралелно со ова, интересно е што повеќе од половината од учесниците имаат позитивно мислење на социјалистичкиот систем: просечната проценка на социјалистичкиот систем во рамки на истражувањето од 1998 е $M=5,48$. Овој процент е зголемен во истражувањето од 2001 година, каде една четвртина од учесниците на скала од 1-10 го оцениле со 10 (многу добар) (Inglehart, R., C. Haerpfer, A. Moreno, C. Welzel, K. Kizilova, J. Diez-Medrano, M. Lagos, P. Norris 2018a). Песимизмот, особено во поглед на иднината, е силно изразен меѓу учесниците во истражувањата. Во истражувањето од 1998 на прашањето каква очекуваат да биде општествената ситуација по десет години, повеќе од половината изразиле песимистички став³¹. Граѓаните, исто така изразиле силна согласност со ставовите дека државата не може самостојно да ги реши проблемите со корупцијата и криминалот (повеќе од 70% изразиле согласност) и дека има потреба од меѓународна интервенција по овие прашања.

Иако граѓаните номинално ги прифаќаат демократските вредности, овие коегзистираат со авторитарни тенденции, евидентно низ повеќе резултати од истражувања. Во рамки на табела бр. 16, презентирани се резултатите од реализираната Европска студија на вредности во 2008, при што може да се види дека повеќе од две третини од испитаниците се приврзани кон идејата за имање на „силен водач“, додека повеќе една четвртина сметаат дека е добро „армијата да владее со државата“.

³¹ Ова прашање не е вклучено во рамки на истражувањето реализирано во 2001 година.

Табела бр. 16. Ставови кон демократија 2008 година – ЕВС (Minoski и други 2013).

	Многу лош	Делумно лош	Делумно добар	Многу добар
Да се има силен водач што не се занимава со собранието и изборите	11,2 %	16,8%	39,6%	32,4%
Да се има експерти, не влада, што ќе ги носат одлуките според тоа што мислат дека е најдобро за државата	5,7%	24,5%	46,2%	23,6%
Армијата да владее со државата	39,7%	35,9%	15,2%	9,2%
Да се има демократски политички систем	2,1%	4,2%	46,0%	47,8%

Ревитализацијата на религиозноста претставува уште една одлика на транзицискиот период. Ова го покажуваат и резултатите од реализирањето на ССВ во 1998 каде 27,9% од учесниците се изјасниле како нерелигиозни. За споредба процентот на нерелигиозните се намалува на 14,1% во истражувањето реализирано во 2001 година. Истражувањето Европска студија на вредности, во чии рамки Македонија за прв пат беше вклучена во 2008 година, покажа значајно зголемување на самоидентификацијата на граѓаните како припадници на одредена религија. Имено според резултатите од истражувањето реализирано во 2008 година (Петковска и други 2010), 93,1% од учесниците одговориле дека припаѓаат на одредена религија, додека само 6,9% од граѓаните опфатени со истражувањето изјавиле дека не се верници.

Имено, според Поповски и соработниците (Popovski и други 2012) ревитализацијата на религиозноста во Македонија и зголеменото значење на религијата во секојдневниот

живот на граѓаните може да се врзе за транзициските процеси од 1990-тите. Дополнително, тие идентификуваат повеќе димензии на ревитализацијата на религијата. Прво, дека ревитализацијата на религиозноста е повеќе манифестна отколку суштинска, односно дека порастот на бројот на верници генерално се однесува на традиционалните и ритуалните верници, а не на посветените верници. Ова се потврдува и од анализите на Матевски (Matevski 2008) според кој иако македонските верници во постсоцијалистичкиот период се поповрзани за религијата, оваа врска е слаба, а нивното верско однесување е непостојано. Поповски и соработниците заклучуваат дека ревитализацијата на религијата не претставува директен резултат на преминот кон либерална демократија, туку повеќе е резултат на реактивноста на состојбите од периодот на социјализмот. Овие состојби се однесуваат, пред сè, на нагласено афирмирање на секуларизацијата, што имплицираше не само поделба на Црквата и државата во јавната сфера, туку исто така и поттиснување на религијата како значен вид идеологија. Третата карактеристика се однесува на можна врска помеѓу етничката, културната и верската афилијација и следствено, потребата за реафирмирање на религиозниот идентитет во контекст на етничкиот и културен диверзитет (Popovski *и други* 2012).

Социјалната дистанца³² претставува уште еден важен индикатор за општествената кохезија и толеранција, особено во мултикултурни општества како македонското. Имено, се очекува радикалните промени на транзицијата да најдат своја рефлексивност и во односите меѓу поединците и групите во општеството. Неколку истражувања реализирани во периодот на 1990-тите ни даваат увид за односите помеѓу различните групи во општеството.

Етничката оддалеченост беше истражувана, меѓу другото, во научноистражувачкиот проект „Социолошките аспекти на меѓуетничкиот соживот во Р. Македонија“, реализиран во периодот од 1995 до 2000, од страна на истражувачки тим на Институтот за социологија при Филозофскиот факултет во Скопје, раководен од проф. д-р Марија Ташева (Ташева *и други* 1998).

³² Концептот за социјална дистанца во социологијата е воведен од страна на Роберт Езра Парк (Robert Ezra Park) и Ернст Баргис (Ernest Burgess) инспирирани од германскиот социолог Георг Зимел (Georg Simmel). Богардус (Bogardus) дополнително методолошки го развива концептот во рамки на скала за мерење на социјалната дистанца (Миноски 2013).

Беа спроведени две анкетни истражувања, и тоа едно на репрезентативен примерок на градот Скопје (575 испитаници) и едно со комбиниран примерок на просторот на целата територија од Република Македонија (1.108 испитаници). Во рамки на ова истражување употребена е модификација на класичната Богардусова скала направена од Никола Рот. Така, наместо екстремно исклучувачките ставови, беа вклучени ставови што се поврзани со раководните функции од припадниците на етничките групи во работната средина, и во политичкото управување на локално и државно ниво, и скалата содржи 8 ставови³³. Резултатите се презентирани во следната табела.

Табела бр. 17. Социјална дистанца кон различни групи (Ташева и други 1998).

	Етничка група кон која се манифестира социјална дистанца				
Етничка припадност	Македонец	Албанец	Турчин	Ром	Србин
Македонец	7,04	1,11	1,45	1,20	3,45
Албанец	3,35	7,56	3,43	1,98	1,82
Турчин	5,10	4,51	7,14	2,81	2,75
Ром	5,97	4,66	5,09	7,24	4,97
Србин	7,07	1,04	1,34	1,23	7,14

4.3.3. Заклучок

Релевантноста на овие податоци се врзува за фактот што во период кој надминува една деценија од иницираните промени, граѓаните покажуваат ставови кои се консеквентни со „трауматските симптоми“ во моделот на Штомпка. Поради повеќе фактори (пролонгирање на економската и политичката криза, неподготвеноста за „транзицијата“ на вредносните системи) не беа создадени услови за етаблирање на реформирана аксио-нормативна рамка на македонското општество. Новата трауматска секвенца од 2001

³³ Ставовите во поглед на кои учесниците ги изнесувале своите ставови биле: 1) Да живеам со него во иста општина; 2) Да живее со мене во исто место; 3) Неговите деца да посетуваат исто училиште со моите; 4) Да се дружам со него и да ми биде пријател; 4) Мојата сестра или блиска род ни на да се омажи за него; 5) Да биде претседател во општината во која живеам; 6) Да биде раководител во организацијата каде што работам; 7) Да ја претставува мојата општина во Собранието на Македонија.

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

започна во општество со некомплетирана трауматска секвенца, без стабилна и реформирана вредносно-нормативна рамка која би ги ублажила последиците од промените.

Трауматската секвенца на македонското општество ги манифестираше сите „симптоми“ опишани во моделот на Штомпка. Сепак, македонската транзиција се одликуваше со низа специфики кои имаа директно влијание врз текот на трауматската секвенца – пролонгираниот период на економска нестабилност и долгорочните високи стапки на невработеност и раст на сиромаштијата; проблемот со името и меѓународното признавање на државата; неподготвеноста за „транзицијата“ на вредносните системи. Неможноста да се достигне стандардот од претходниот систем донесе силно разочарување меѓу граѓаните, кое се манифестираше со висок степен на недоверба кон институциите и луѓето, апатија и песимизам во поглед на колективниот идентитет. Перзистентноста на овие состојби оствари длабоко влијание врз колективната свест на граѓаните на Македонија, кои и две децении од започнување на трансформацијата се уште ги манифестираат симптомите на траума.

5. РЕЗУЛТАТИ ОД ЕМПИРИСКО ИСТРАЖУВАЊЕ

Во рамки на докторското истражување, со цел да се утврдат перцепциите на граѓаните во поглед на различни историски периоди од развојот на државата, но и да се идентификува присуство на т.н. симптоми на трауматски процес, беше реализирано анкетно истражување.

Анкетното истражување беше реализирано на примерок од 495 испитаници – полнолетни граѓани на Република Македонија. Поради низа организациски и логистички ограничувања за реализација на истражувањето, формиранiot примерок беше стратификуван – пригоден примерок. Собирањето на податоците се одвиваше во периодот јули – август 2017 година. Поради комплексноста на прашалникот, собирањето на податоците беше реализирано по пат на интервјуирање лице-в-лице. Прашалникот (приложен во Анекс 1 од овој труд) содржеше 46 прашања. Во рамки на прашалникот вклучени се прашања кои се дел од повеќе крос-национални истражувања, како Европската студија на вредности и Светската студија на вредности, во насока на обезбедување на потенцијал за споредливост на податоците со истражувањата реализирани во различни периоди во Република Македонија. Дел од прашањата, сепак, беа специфично дизајнирани за потребите на истражувањето и се однесуваа на перцепциите на граѓаните за економските, политичките и општествените состојби во државата во различни историски периоди. Целта на овие прашања беше да се идентификуваат трендови кон третманот на различни периоди од колективната меморија, во насока на идентификување на аспекти кои би можеле да бидат релевантни за предметот на истражувањето.

Собраните податоци беа предмет на статистичка обработка, каде освен генералните дистрибуции во одговорите на испитаниците, податоците беа анализирани и од аспект на нивната возраст, во контекст на идејата за можна трангенерациска трансмисија на вредности и практики кои произлегуваат од состојбата на аномија. За таа цел испитаниците во примерокот беа поделени во три возрасни групи: 18-32 години, 32-50 години, и над 51 година возраст. Идејата зад вклучување на испитаници кои немале директно животно искуство со социјалистичкиот систем и кои раното детство го поминале во првиот транзициски период (1991-2001) лежи во аргументот што посредно формираните ставови и

„посредните сеќавања“ можат да бидат подеднакво важни за нивните вредносни ориентации, ставови и практики во сегашноста. Поради фактот што примерокот за истражувањето е пригоден, податоците не беа соодветни за примена на параметриски тестови. Во прилог на ова поглавје ќе бидат издвоени главните резултати од интерес за истражувањето. Притоа, иако за сите прашања во рамки на анкетното истражување се правеа тестови за утврдувањето на статистички значајни разлики во одговорите на испитаниците, заради полесно читање на текстот овие ќе бидат коментирани само во случаите кога вакви разлики се утврдени. Целосен преглед на резултатите е достапен во Анекс 2 од овој труд.

Резултатите од спроведеното истражување покажуваат поделеност во одговорите на учесниците во поглед на истовремено постоење на паралелни, некогаш контрадикторни ставови и вредности. Од нивните одговори се потврдува заклучокот од претходни истражувања за генерална ориентираност кон приватната сфера, пред сè семејството и блиските роднини и пријатели. Ориентацијата кон јавната сфера (граѓанско учество, интерес за проблеми, групи и прашања надвор од тесниот круг на примарните групи) е значително помала. Имено, на листа на оценувани приоритети (семејство, пријатели, работа, слободно време, политика и религија), политиката го зазема последното место.

Првиот блок прашања се однесуваше на приоритизирањето на различни животни сфери и самопроценката на задоволството од животот, здравствената состојба, како и степенот на контрола над сопствениот живот. Во овој поглед, се потврди тенденцијата утврдена и во рамки на претходни истражувања за приоритизирање на семејството и работата, а придавање на најмало значење на религијата и политиката. На прашањето „колку Ви е важна секоја од овие сфери“, испитаниците првенство даваат на семејството ($M=1,15$), следено од работата ($M=1,46$), пријателите ($M=1,83$), додека на последно место се наоѓаат слободното време ($M=1,79$), религијата ($M=2,24$) и политиката ($M=3,00$)³⁴. Во поглед на ова прашање генерациски разлики се појавија во контекст на варијаблите слободно време и религија. Имено, најмладата возрасна кохорта повеќе го вреднува

³⁴ На прашањето „колку Ви е важна секоја од овие сфери“, испитаниците своите одговори ги даваа на скала од 1-4, каде 1 е „многу важно“, а 4 – „воопшто не е важно“.

слободното време од групата испитаници над 51 година³⁵. Во поглед на религијата, испитаниците над 51 повисоко го вреднуваат значењето на религијата од помладата возрастна кохорта³⁶.

Отвореноста кон јавната сфера и учеството во различни (не)формални облици на здружување е важен показател за ефектуирањето на социјалниот капитал на учесниците, а повеќе автори го сметаат и за показател за нивото на доверба во апстрактни системи и релевантен потенцијал за демократскиот развој на општествата. Резултатите од анализата покажуваат дека кај испитаниците доминира ориентираноста кон приватната сфера, додека кон јавната сфера се однесуваат со незаинтересираност или недоверба. Имено, запрашани дали се занимавале со некој вид доброволна работа во последните шест месеци, само една третина од учесниците одговориле потврдно³⁷; дополнително, обидот да се утврди колкав е интересот и учеството на испитаниците во (не)формални групи покажа дека повеќе од две третини од учесниците не членуваат во ниту една доброволна организација. Анализата на одговорите според возраста на учесниците не покажа статистички значајни разлики. Резултатите се прикажани во табела бр. 18.

Табела бр. 18. Членство во доброволни организации.

Вид на организација	Учесници што членуваат во организацијата (%)
Верска организација	9,3
Образовна или културно-уметничка организација	14,5
Синдикат	11,5
Политичка партија	13,3
Здружение за заштита на животната средина/животните	5,7
Професионална асоцијација	8,1
Спортско или рекреативно здружение	17,4
Хуманитарна организација	19,6
Групи за самопомош и заемна поддршка	4,9
Ниту една	70,6%

³⁵ Резултат од еднонасочна анализа на варијанса, [F (2, 440) = 3.70, p=0.26]

³⁶ Резултат од еднонасочна анализа на варијанса, [F (2, 439) = 10.59, p=0.01]

³⁷ Резултатите се прикажани во Анекс 2.

Иако самите не учествуваат во доброволни организации, прашани дали сметаат дека граѓанските организации се важни за демократскиот развој на општеството, сепак, повеќе од две третини од испитаниците (кумулативен процент од 73,7%) изјавиле дека сметаат дека граѓанските организации се важни³⁸. Согласно овој резултат, испитаниците, барем декларативно, го признаваат значењето на граѓанското општество за демократскиот развој на државата.

Резултат кој отстапува од истражувањата на ова прашање во минатото е покажаниот степен на задоволство од животот, како и задоволство во степенот на контрола над сопствениот живот кај учесниците. Ова е релевантен индикатор за нивното чувство на сигурност, но не и единствен. Имено, овој податок не може да се интерпретира одвоено од чувството на несигурност во поглед на иднината покажано кај повеќе од половината од учесниците, (не)довербата во луѓе и институции, како и сигурноста во поглед на колективниот идентитет.

Во поглед на слободата на избор и контролата над сопствените животи, испитаниците демонстрираа висок степен на задоволство од овие аспекти; запрашани да ја оценат слободата на избор и контролата над сопствените животи на скала од 1 до 10³⁹, средната оценка на нивните одговори изнесува високи $M=7,93$. Во поглед на задоволството од животот⁴⁰, испитаниците повторно демонстрирале висок степен на задоволство, со просечна оценка $M=7,60$.

Високи 90% од испитаниците одговориле дека припаѓаат на некоја религија, податок што е конзистентен со посттранзициските истражувања на јавното мнение. Конзистентно со пониското приоритизирање на религијата, помладите испитаници се помалку религиозни (84,7% меѓу групата испитаници на возраст 18-32 години, наспроти 97,7% од испитаниците на 51 година)⁴¹.

Покрај декларирањето припадност кон одредена религија, од интерес беше и да се утврди колкав процент од испитаниците активно практикуваат верски обреди, истражувано

³⁸ Резултатите се прикажани во Анекс 2.

³⁹ Каде 1 е „воопшто немам контрола“, а 10 – „имам целосна контрола“.

⁴⁰ Повторно испитувано на скала од 1 до 10, каде 1 е „незадоволен“, а 10 – „задоволен“.

⁴¹ $\chi^2(4, N=451)=20.058, p=0.001$

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

преку прашање колку често посетуваат верски храмови. Во поглед на ова прашање, анализата на одговорите покажа дека најголем дел од испитаниците тоа го прават ретко, што упатува на ниска посветеност на манифестно практикување религија. И во поглед на ова прашање се издвои најмладата возрасна група испитаници кои значително поретко посетуваат верски храмови од повозрасните испитаници⁴². Резултатите се прикажани во табела бр. 19.

Табела бр. 19. Фреквенција на посета на верски храмови.

	Фреквенција на посета на верски храмови (%)
Повеќе од еднаш неделно	7,1
Еднаш неделно	10,2
Еднаш месечно	15,2
Само за посебни празници	36,4
Еднаш годишно	2,6
Ретко	16,5
Никогаш, речиси никогаш	7,4
Посетувам, но не од религиски причини	4,8

Едно од прашањата врзани за општествената кохезија и довербата кон други луѓе се однесуваше на социјалната дистанца кон одредени лица и групи, како и кон кои групи оваа дистанца е најсилна. Притоа, прашањето за социјална дистанца вклучуваше повеќе категории: лица со девијантно однесување (алкохоличари, зависници од дрога), припадници на посебни етнички групи (Македонци, Роми, Евреи, Албанци, Турци, Срби, Власи), луѓе од друга раса, имигранти, припадници на одредена религија, како и припадници на одредени супкултурни групи (панкери, металци). Интересен е податокот што статистички значајни разлики според возраста беа констатирани во одговорите на

⁴² $\chi^2 (14, N=437)=40,891, p=0.001$

испитаниците на возраст 18-32, кои демонстрираат повисока социјална дистанца кон речиси сите испитувани категории.

Имено, покрај социјалната дистанца⁴³ манифестирана кон групи кои се сметани за потенцијално „девијантни“ (алкохоличари, корисници на дрога), резултатите упатуваат на постоење на социјална дистанца кај речиси третина од категориите на етничка и религиозна припадност. Во овој контекст, социјалната дистанца манифестирана кон различни етнички групи (највисока кон Македонците и Албанците) е повисока од социјалната дистанца кон религиските групи кои се врзуваат за овие етникуми. Најниска социјална дистанца е манифестирана кон имигрантите. Интересен е податокот што речиси една третина од учениците манифестираат социјална дистанца кон припадници на супкултурни групи како панкери и металци, а оваа дистанца е највисока меѓу најмладите учесници. Резултатите се прикажани во табела бр. 20.

Табела бр. 20. Социјална дистанца кон поединци и групи.

Група	Испитаници што демонстрираат социјална дистанца кон дадената група (%)
Луѓе од друга раса	33,1
Тешки алкохоличари	38,0
Имигранти / работници од странство	26,3
Зависници од дрога	37,8
Хомосексуалци	37,8
Христијани	33,9
Муслимани	35,4
Евреји	37,4
Роми	31,5
Македонци	31,7
Албанци	41,2
Турци	37,0

⁴³ Социјалната дистанца беше мерена преку прашањето „Ќе Ви набројам неколку групи луѓе. Ве молам кажете ми кои не би сакале да ги имате за соседи?“

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

Срби	37,4
Власи	32,7
Металци и рокери	32,5
Панкери	29,1

Уште едно прашање кое се однесува на отвореноста кон различни групи се однесуваше на степенот на грижа што испитаниците го чувствуваат кон различни групи од нивното непосредно и пошироко опкружување⁴⁴. Од одговорите на испитаниците може да се заклучи дека висок степен на загриженост демонстрираат кон членовите на семејството (M=1,70). Умерена грижа е демонстрирана кон лицата со инвалидитет (M=2,33) и старите лица (M=2,50). Испитаниците покажале низок степен на грижа кон соседите (M=2,81), сонародниците (M=3,09), Европејците (M=3,98), сите луѓе во светот (3,63)⁴⁵. Од одговорите на испитаниците може да се заклучи дека постои силна инкапсулираност во рамки на приватната сфера и во групите со кои се одржува секојдневен контакт. Дополнително, умерената грижа манифестирана кон припадници на различни ранливи категории може да претставува резултат на потребата своите одговори да ги сообразат со општествените очекувања; сепак, прашалникот не дава можности за изведување на дефинитивни заклучоци во поглед на оваа претпоставка. Грижата за групи надвор од примарните групи (вклучувајќи ја тука и грижата за сонародниците) е значајно пониска.

Истражувањата на Инглхарт и соработниците упатуваат на потенцијалите за трансгенерациска трансмисија на вредности во постсоцијалистичките општества. Во овој контекст, емпириското истражување направи обид да утврди кои се вредностите кои се најмногу ценети при воспитувањето на децата, со вклучување на ова прашање⁴⁶. Испитаниците имаа можност и да идентификуваат кои вредности се најважни при воспитувањето на децата⁴⁷. Како најважни вредности беа издвоени одговорноста (82,5% од

⁴⁴ Испитаниците своите ставови ги изразуваа на скала од 1 до 5, каде 1 е „многу сум загрижен/а“, додека 5 е „воопшто не сум загрижен/а“.

⁴⁵ Резултатите се прикажани во Анекс 2.

⁴⁶ На испитаниците им беше понуден список на вредности за кои тие можеа да се изјаснат со „да“ и „не“ во контекст на нивната важност во воспитувањето на децата. Станува збор за прашање кое е вклучено во рамки на истражувања на Европската студија на вредности и Светската студија на вредности.

⁴⁷ Резултатите се презентирани во Анекс 2.

испитаниците ја посочиле како важна), толеранцијата (74,2%) и добрите манири (70,9%). За најмалку важни се сметани религиозноста (26,5%), имагинацијата (29,1%) и штедливоста (35,8%). Испитаниците помалку ги ценат напорната работа и имагинацијата, во споредба со вредностите кои се насочени кон меѓучовечките односи (толеранција, добри манири). Ниското рангирање на важноста на штедливоста може да претставува индикатор дека испитаниците не чувствуваат несигурност во поглед на финансиската стабилност, но, од друга страна, може да претставува резултат и на вредностите на развиениот капитализам, каде потрошувачката, а не штедењето е повисоко вреднувано. Сепак, прашалникот не вклучуваше дополнителни прашања преку кои можеме да ги утврдиме причините за овој резултат. Интересно е што толеранцијата е вреднувана високо, што е контрадикторно доколку овие резултати ги сопоставиме на резултатите од социјалната дистанца каде се покажува висок степен на нетолеранција кон други културни групи.

Дел од прашањата во рамки на истражувањето се однесуваа на идеолошките ориентации на испитаниците. Притоа, овие ориентации беа испитувани со скала за мерење ставови со 10 степени, при што позициите 1 и 10 одразуваа екстремно поларизирани ставови. Ставовите се однесуваа на личната одговорност, правата на невработените да одбијат работа, натпреварот, индивидуалната иницијатива, како и сопственоста над бизнисот и индустријата. Од одговорите на испитаниците може да се констатира дека не можеме да зборуваме за јасни идеолошки позиции кај испитаниците и дека левата и десната ориентација коегзистираат во зависност од специфичниот интерес и позиција на испитаниците. Имено, испитаниците покажуваат поголема согласност со позицијата дека „невработените треба да имаат право да одбијат работа што не ја сакаат (M=6,75), дека државата треба повеќе да се грижи за сите да бидат обезбедени (M=5,89), како и дека државната сопственост над бизнисот и индустријата треба да се зголеми (M=5,77). Истовремено, испитаниците се ги сметаат за поблиски ставовите дека натпреварот е корисен (M=4,71), дека треба поголем поттик на индивидуалната иницијатива (M=6,45)⁴⁸. Анализата на податоците според возраст покажа разлики единствено во поглед на ставовите за невработените лице. Имено, најмладите испитаници повеќе го прифаќаат ставот дека

⁴⁸ Резултатите се презентирани во Анекс 2.

невработените треба да имаат право да одбијат работа што не ја сакаат, споредено со испитаниците на возраст над 51 година⁴⁹.

Воздржаноста за партиципација во јавната сфера може се смета за индикатор за ниско ниво на доверба во други луѓе и институции, што беше потврдено и во ова истражување. Повеќе истражувачи го потенцираат значењето на довербата (во други луѓе и апстрактни системи) како важен предуслов за граѓанска партиципација и демократски развој на општествата. Значењето на довербата е потенцирано и во рамки на теоријата за општествена траума на Пјотр Штомпка, кој токму недовербата ја издвојува како еден индикатор за манифестација на трауматски симптоми. Во рамки на емпириското истражување, беа вклучени неколку прашања кои се однесуваа на довербата: општа доверба во други луѓе, доверба во различни категории луѓе, како и доверба во институции.

Довербата во други луѓе беше истражувана преку прашање кое довербата ја мереше на скала од десет степени; конзистентно со резултатите по ова прашање во рамки на истражувањата во период од речиси 30 години, повеќе од две третини од учесниците изјавиле дека на повеќето луѓе не може да им се верува⁵⁰. Дополнително, речиси една третина од испитаниците изразиле согласност со екстремниот став 10 – „на повеќето луѓе не може да им се верува“.

Уште едно прашање за довербата во други луѓе, се однесуваше на довербата што испитаниците ја демонстрираат кон различни категории: семејство, пријатели, луѓето од соседството, колеги, луѓе што (не) ги познаваат лично, како и луѓе со различна етничка и верска припадност, но и политички опоненти. Од одговорите на ова прашање може да се констатира дека довербата во примарните групи останува висока, при што учесниците манифестираат понизок степен на доверба кон луѓе од соседството, луѓе што за прв пат ги среќаваат, луѓе од друга религија и друга етничка група, додека довербата е најниска кон луѓето со кои лично не се познаваат, но и луѓето со различна политичка позиција. Умерена

⁴⁹ Резултат од еднонасочна анализа на варијанса, [F (2, 429) = 4,545, p=0.11]

⁵⁰ Испитаниците своите одговори ги даваа на скала од 10 степени, каде 1 е „на повеќето луѓе може да им се верува“, а 10 – „на повеќето луѓе не може да им се верува“. Резултатите се прикажани во Анекс 2.

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

доверба е демонстрирана кон пријателите, соседите, луѓето што лично ги познаваат и колегите на работа. Резултатите се прикажани во рамки на табела бр. 21.

Табела бр. 21. Доверба во различни групи луѓе.

Група	Просечна вредност (M)⁵¹
Семејство	1,24
Пријатели	2,06
Луѓе од соседството	2,76
Луѓе што лично ги познавате	2,52
Луѓе што за прв пат ги среќавате	3,58
Луѓе од друга религија	3,02
Луѓе од друга етничка група	3,06
Луѓе што поддржуваат различна политичка опција од вашата	3,24
Колегите на работа	2,53

Во поглед на довербата манифестирана кон различни институции, може да се констатира дека општо земено, таа се движи од умерена до ниска. Институциите кон кои учесниците покажале највисок степен на недоверба се медиумите (вклучително и новите медиуми – социјални мрежи како Фејсбук), синдикати, полиција, Собранието (повеќе од 70% немаат доверба), државната администрација, системот за социјална заштита, правосудството, здравството, ЕУ, ООН и НАТО. Интересна е подвоеноста манифестирана во поглед на граѓанските организации. Имено, иако над 70% од учесниците сметаат дека граѓанските организации се важни за демократскиот развој на општеството, речиси еднаков

⁵¹ На скала од 1 до 4, каде 1 е „имам целосна доверба“, а 4 „воопшто немам доверба“.

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

процент од учесниците немаат доверба во нив, што може да претставува резултат на перцепираната подвоеност помеѓу мисијата на граѓанските организации *per se* и нивната улога во актуелните општествени процеси. Ниската доверба демонстрирана кон клучните институции на системот (Собранието, државната администрација, Владата), претставува релевантен индикатор за постоечка криза; доколку ги споредиме резултатите со истражувањата реализирани во 1990-тите и 2000-тите, можеме да утврдиме дека оваа недоверба е константна, хронична. Значењето на овој податок се врзува за очекувањето поединците, кои немаат доверба дека институциите ќе ги исполнуваат своите задачи и надлежности, да се свртат кон алтернативни начини за задоволување на своите потреби, отфрлајќи ја вредносно-нормативната рамка. Резултатите се прикажани во табела бр. 22.

Табела бр. 22. Доверба во институции.

Институција	Просечна вредност (M)⁵²
Црква/цамија	2,13
Војската	2,56
Образовниот систем	2,52
Медиумите	3,31
Синдикатите	3,20
Полицијата	2,73
Собранието	3,13
Државната администрација	3,09
Системот на социјална заштита	3,03
Европската Унија	2,91
Обединетите нации	2,97
НАТО	2,94
Здравствениот систем	2,83
Правниот систем	2,98
Големите компании	2,82
Организации за заштита на животната средина	2,84

⁵² На скала од 1 до 4, каде 1 е „имам целосна доверба“, а 4 „воопшто немам доверба“.

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

Политичките партии	3,44
Владата	3,24
Граѓанските организации	2,94
Социјалните медиуми	3,28

Уште едно релевантно прашање врзано за довербата се однесува на постоењето на мрежи за поддршка, од кои поединците можат да побараат помош соочени со животни проблеми. Станува збор за прашање кое е вклучено во рамки на Индексот на човековиот развој (Human Development Index), кој го продуцира Организацијата за економска соработка и развој (ОЕЦД), при што неговата значајност се врзува за постоењето на неформални мрежи за поддршка во услови кога институциите се нефункционални. Запрашани дали имаат лице на кое можат да му се обратат во моменти на животни кризи и проблеми 87% од испитаниците одговориле потврдно, што претставува релативно висок процент. Дополнително прашање настојуваше да идентификува кои се лицата на кои испитаниците им се обраќаат во наведените околности (партнер/брачен другар, деца, родители, блиски пријатели, соседи, лекар, професор, колеги од работа, граѓански организации). Резултатите покажуваат дека повеќе од две третини од испитаниците посочиле на член на потесното или поширокото семејство⁵³. Во многу ретки случаи испитаниците имаат лица надвор од семејството кон кои е демонстрирано високо ниво на доверба.

Преку дополнителен блок прашања се настојуваше да се добијат сознанија за ставовите на испитаниците кон демократијата, чувството на припадност кон државата, како и формите на демократско учество, манифестации на револт и побуна, како и нивните видувања за иднината.

Запрашани како ја гледаат иднината на државата во следните пет години, испитаниците не покажуваат јасни ставови. Иако кумулативни 45,5% имаат оптимистична визија за иднината, 33,8% сметаат дека работите ќе останат релативно исти, додека 15,5% изразиле несигурност во поглед на иднината.

⁵³ Резултатите се прикажани во Анекс 2.

Табела бр. 23. Перспективи за иднината на државата во следните пет години.

	%
Сметам дека работите ќе бидат драстично променети кон подобро	11,1
Сметам дека работите постепено ќе се менуваат кон подобро	34,4
Работите ќе останат исти и за пет години	16,4
Не сметам дека ситуацијата ќе биде подобра	17,4
Убеден/а сум дека работите ќе се променат кон полошо	5,2
Не знам што да очекувам во иднина	15,5

Подвоеноста е евидентна и во поглед на одговорите за визијата за сопствената иднина за период од пет години. Во поглед на ова прашање, иако повеќе од две третини од испитаниците изјавиле дека прават планови за иднината (70,6%), дополнителни 40,7% изјавиле несигурност во поглед на можноста да ги остварат со оглед на состојбите во државата. Речиси 30% од испитаниците воопшто не прават планови за иднината. Одговорите на овие прашања покажуваат висок степен на несигурност во поглед на сопствената позиција и можност да ги реализираат своите планови. Да потсетиме, несигурноста во поглед на иднината претставува уште еден индикатор во рамки на моделот на Штомпка, кој упатува на постоење на состојба на криза / колективна траума. Резултатите се прикажани во рамки на табела бр. 24. Во поглед на ова прашање се појави статистички значајна разлика во одговорите на испитаниците на возраст 18-32 години и над 51 година. Помладите испитаници во повисок процент планираат и очекуваат да ги остварат своите планови, додека испитаниците од највозрасната група во повисок процент изјавиле дека не планираат за иднината⁵⁴.

⁵⁴ $\chi^2 (6, N=430)=16,850, p=0.010$

Табела бр. 24. Перспективи за сопствената иднина во следните пет години.

	%
Имам планови што очекувам успешно да ги реализирам	29,9
Имам планови, но не сум сигурен дали ќе можам да ги остварам со оглед на околностите во земјата	40,7
Не планирам, бидејќи иднината е премногу неизвесна	16,9
Во принцип не правам планови за иднината	12,5

Анализата на ставовите на испитаниците во поглед на развојот на демократијата во Република Македонија се базираше на неколку прашања. Запрашани колку се задоволни од развојот на демократијата во земјата⁵⁵, 45% од испитаниците не изразиле јасен став (ниту задоволен, ниту незадоволен), додека 36,4% изразиле незадоволство. Во поглед на ова прашање испитаниците од најмладата возрасна кохорта покажуваат повисок степен на незадоволство од развојот на демократијата во државата, споредено со останатите две возрасни кохорти (33-50, 51+)⁵⁶. Речиси еднаков процент (36,5%) изјавиле дека не сметаат дека Република Македонија има капацитети да опстои како самостојна држава⁵⁷.

Дополнително прашање се однесуваше на ставовите на испитаниците околу начинот на кој би требало да се менува општеството⁵⁸. Резултатите покажуваат дека 61,1% од испитаниците одговориле дека најдобрата стратегија е преку постепени реформи; нешто повеќе од третина изразиле став дека општеството треба да се менува на радикален начин.

⁵⁵ Испитаниците одговорите ги даваа на скала од 1 до 5, каде 1 е „многу задоволен“, додека 5 е „многу незадоволен“. Резултатите се презентирани во Анекс 2.

⁵⁶ $\chi^2(8, N=451)=25,282, p=0.001$

⁵⁷ Резултатите се презентирани во Анекс 2.

⁵⁸ На прашањето „Кој, според Вас, е најдобриот начин за менување на нашето општество?“, на испитаниците им беа понудени следните опции: нашето општество треба да се менува на радикален начин; нашето општество треба да се менува постепено, со реформи; и, на нашето општество не му се потребни промени. Резултатите се презентирани во Анекс 2.

Запрашани дали се горди што се државјани на Република Македонија, 41,2% одговориле дека се прилично горди; сепак, повеќе од една третина, 34,4% одговориле дека малку или воопшто не се горди. Притоа, испитаниците од најмладата возрасна кохорта (18-32) во значително повисок процент изјавиле дека не се горди што се државјани на република Македонија, споредено со повозрасните испитаници⁵⁹. Дополнително, речиси две третини од испитаниците (65,9%), меѓу кои доминираат најмладите, одговориле дека доколку им се укаже можност, својата иднина би продолжиле да ја градат во странство, што упатува на значителен степен на незадоволство од состојбите во кои се наоѓаат.

Во рамки на уште едно прашање од блокот прашања врзан за ставовите кон демократијата, од испитаниците се бараше да оценат колку одредени појави, состојби и практики се суштински или несе суштински карактеристики на демократијата⁶⁰. Анализата на нивните одговори (просечните вредности се прикажани во рамки на табела бр. 25) покажа дека слободата да се бираат свои претставници на слободни избори, родовата еднаквост, малцинските права, граѓанските права се идентификувани како карактеристики на демократијата од страна на висок процент на испитаници.

Интересно е што во рамки на високорангираните аспекти на демократијата испитаниците ја идентификувале и универзалната здравствена заштита и помошта од државата во случај на невработеност. Уште еден изненадувачки резултат се однесува на високиот ранг на ставот дека „армијата ја презема контролата кога власта е неспособна“, што е конзистентно и со високиот степен на доверба демонстриран кон оваа институција.

⁵⁹ $\chi^2 (6, N=433)=36.909, p=0.001$

⁶⁰ Испитаниците своите ставови ги даваа на скала од 1 до 5, каде 1 е „не е карактеристика на демократијата“, додека 5 е „суштинска карактеристика на демократијата“.

Табела бр. 25. Перцепции за демократијата.

Варијабла	Просечна вредност (М)	Стандардна девијација
Владата ги оданочува богатите и субвенционира сиромашните.	2,76	1,34
Луѓето ги бираат своите водачи на слободни избори.	4,04	1,30
Луѓето добиваат државна помош во случај на невработеност.	3,52	1,33
Армијата ја презема контролата кога власта е неспособна.	3,17	1,38
Граѓанските права ги штитат луѓето од угнетување.	3,74	1,23
Државата ги изедначува приходите на луѓето.	2,73	1,32
Луѓето се покоруваат на своите лидери.	2,24	1,47
Жените ги имаат истите права како и мажите.	4,17	1,23
Малцинствата имаат право да ја негуваат својата култура.	3,97	1,20
Малцинствата имаат право на образование на мајчин јазик.	3,80	1,28
Малцинствата имаат право на исповедање на својата религија.	3,99	1,28
Афирмативни мерки за поголемо учество на мнозинските групи во сите сфери на општеството.	3,44	1,23
Сите граѓани, без оглед дали работат, имаат здравствено осигурување.	3,98	1,37

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

Уште едно прашање врзано за ставовите кон демократијата и граѓанското учество на испитаниците се однесува на учеството во различни форми на протест; односно со прашањето се настојуваше да се утврдат формите на протест кои испитаниците ги земаат за прифатливи и во кои би прифатиле да учествуваат (потпишување петиција, учество во бојкот, учество во ненајавени протести и учество во неофицијални штрајкови). Од одговорите на испитаниците може да се утврди дека иако 40,2% од испитаниците учествувале во потпишување петиција, процентот на испитаници кои учествувале во неофицијални форми на бојкот е значително понизок. Анализата на податоците според возраста на испитаниците покажа дека најмладата возрасна група е поподготвена за учество во речиси сите форми на протест, споредено со испитаниците од останатите две возрасни категории. Дополнително, процентот на испитаници кои никогаш не би прифатиле учество во форми на неофицијална побуна е значително повисок. Резултатите се прикажани во табела бр. 26.

Табела бр. 26. Подготвеност за учество во различни форми на протест.

Форма на протест	Сум учествувал	Би учествувал	Никогаш не би учествувал
Потпишување петиција	40,2%	25,1%	34,4%
Учество во бојкот	19,2%	38,0%	42,8%
Учество во ненајавени протести	12,6%	34,8%	52,6%
Учество во неофицијални штрајкови	6,8%	43,7%	49,5%

Согласно со предметот на докторскиот труд, релевантно беше да се анализираат перцепциите во поглед на развојот на државата во различни историски периоди и да се утврдат ставовите на учесниците во поглед на транзицијата и постоењето на евентуална посткомунистичка носталгија - „југоносталгија“. Прашалникот вклучуваше неколку прашања кои за цел имаат да ги анализираат ставовите и перцепциите на испитаниците кон

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

општествените, економските и политичките состојби во државата во различни историски периоди.

Две прашања во рамки на овој блок се однесуваше на историскиот период за кој испитаниците сметаат дека најдобро / најлошо се живеело. Во рамки на анализираниите периоди вклучени беа: 1945 – 1990 (периодот на социјализмот), 1991-2001 (првиот транзициски процес), 2001-2010 (деценијата по меѓуетничкиот конфликт и консолидирањето на новиот уставен поредок), како и периодот 2011- 2017, најрецентниот период, придружен со политичка криза.

Од одговорите на испитаниците на ова прашање може да се констатира дека периодот на социјализмот е перцепиран како период во кој најдобро се живеело во Македонија (40,7%); за второизбран период е периодот 1991-2000 (31,7%); следен е периодот 2001-2010 (15,2%), а последен е периодот 2010-2017 (12,4%). За најнеповолен период за развојот на земјата е избран периодот 2011-2017⁶¹. Одговорите на испитаниците ја поткрепуваат хипотезата дека постои позитивна перцепција кон претходниот систем; од друга страна, не е исклучено лошата оценка на најрецентниот период да се должи на политичката криза, која сè уште беше актуелна во периодот кога беше реализирано истражувањето. Резултатите се прикажани во табела бр. 27.

Табела бр. 27. Перцепции за период кога најдобро се живеело во Република Македонија.

Период	Фреквенција	Процент	Валиден процент	Кумулативен процент
1945-1990	158	31.9	40.7	40.7
1991-2000	123	24.8	31.7	72.4
2001-2010	59	11.9	15.2	87.6
2010-2017	48	9.7	12.4	100.0

⁶¹ Испитаниците своите одговори ги даваа за претходно посочените временски периоди. Целосните резултати се презентирани во рамки на Анекс 2.

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

На прашањето кога најлошо се живеело во Македонија мнозинството од испитаниците го посочиле последниот историски период – односно периодот кога е реализирано истражувањето (59,2%). Само 7,4% од испитаниците сметаат дека најлошо се живеело во периодот на социјализмот. Интересен е и податокот дека само 10,6% од испитаниците сметаат дека најлошо се живеело во транзицискиот период (1991-2001). Резултатите се прикажани во табела бр. 28.

Табела бр. 28. Перцепции за период кога најлошо се живеело во Република Македонија.

Период	Фреквенција	Процент	Валиден процент	Кумулативен процент
1945-1990	30	6.1	7.4	7.4
1991-2000	43	8.7	10.6	18.1
2001-2010	92	18.6	22.8	40.8
2010-2017	239	48.3	59.2	100.0

Уште едно прашање во рамки на овој блок се однесува на перцепциите на испитаниците за развојот на одредени сфери во различни историски периоди. Запрашани да го идентификуваат историскиот период кој бил најповолен за развој на одредена сфера, испитаниците доминантно го посочиле периодот 1945-1990 како најоптимален период во поглед на имањето слободно време, работа, слобода на движење, односи во семејството, како и обезбедување на средства за пристоен живот. Периодот 2011-2017 се издвојува како период поповолен за слобода на мислење и изразување и практикување религија повеќе од другите испитувани периоди. Резултатите се прикажани во табела бр. 29.

Табела бр. 29. Историски период идентификуван во кој најдобро се развивале следните сфери.

	1945-1990	1991-2000	2001-2010	2011-2017
Слободно време	32,3	30,1	18,0	18,9
Работа	34,4	23,7	18,5	22,9

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

Односи во семејството	31,7	23,8	22,0	21,7
Слобода на движење (патување)	34,4	19,4	13,3	32,2
Слобода на мислење и изразување	16,6	30,5	18,6	34,3
Религија	17,2	23,9	19,6	38,9
Обезбедување на средства за пристоен живот	33,5	23,5	18,2	23,8

На прашањето кој историски период би го посочиле како најнеповолен за развој на претходно наведените сфери, очекувано од претходните резултати, испитаниците го посочиле периодот 1945-1990 како најнеповолен за слободата на мислата и религијата. Од друга страна, испитаниците демонстрираат значајна негативна перцепција кон најрецентниот период (2011-2017). Повторно се поставува прашањето дали овие оценки се должат на фактот што се работи за период со директно влијание врз животот на учесниците, или пак станува збор за влијанието на случувањата (политичката криза) кои се најсвежи за испитаниците.

Табела бр. 30. Историски период идентификуван во кој најлошо се развивале следните сфери.

	1945-1990	1991-2000	2001-2010	2011-2017
Слободно време	17,2	20,5	18,0	44,1
Работа	11,7	19,5	24,7	43,5
Односи во семејството	19,1	19,1	20,7	40,1
Слобода на движење (патување)	16,1	27,2	24,4	31,9
Слобода на мислење и изразување	22,7	19,9	23,7	33,2
Религија	31,9	19,2	19,8	29,1
Обезбедување на средства за пристоен живот	15,5	19,9	22,0	42,5

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

Дополнително прашање во рамки на овој блок се директно се однесуваше на периодот 1990-2001. Имено, испитаниците беа прашани да дадат оценка за развојот на различни сфери во периодот 1991-2001⁶². Од одговорите на испитаниците може да се заклучи дека за периодот 1990-2001 доминантно учесниците наведуваат стагнација во сите сфери, освен во поглед на меѓуетничките односи, кои се обележани како нарушени (резултатите се прикажани во табела бр. 31).

Табела бр. 31. Перцепции за аспекти на животот во период 1990-2001.

	Просечна вредност (M)	Стандардна девијација
Демократија	1,87	0,78
Економија	1,92	0,76
Образование	1,84	0,77
Здравствениот систем	1,91	0,73
Културата	1,89	0,77
Социјалната заштита	2,03	0,76
Меѓуетничките односи	2,25	0,79
Солидарноста меѓу луѓето	2,04	0,81

Последното прашање од овој блок прашања се однесуваше на добивање на сознанија за ставовите на испитаниците во поглед на транзицијата. На испитаниците им беа понудени повеќе ставови, при што од нив беше побарано да го изразат своето (не)согласување со дадениот став⁶³. Просечните вредности на одговорите на испитаниците се прикажани во рамки на табела бр. 32. Сепак, анализата на процентуалната дистрибуција⁶⁴ на одговорите покажа дека повеќе од речиси две третини со испитаниците изразиле согласност со

⁶² На испитаниците понудени им беа следните можни одговори: 1 – „добро се развиваше“, 2 – „стагнираше“ и 3 – „лошо се развиваше“.

⁶³ Испитаниците одговорите ги даваа на скала од 5 степени, каде 1 означува „целосно се согласувам“, а 5 – „воопшто не се согласувам“.

⁶⁴ Резултатите се презентирани во Анекс 2.

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

ставовите дека младите денес имаат понизок животен стандард во споредба со нивните родители, дека здравството и образованието денес се помалку квалитетни во споредба со минатото, дека политиката на државата зависи од надворешни сили, како и дека за да се заврши било каква работа неопходни се врски. Интересно е што 40,6% од испитаниците одговориле дека би ги прекршиле правилата и законите, доколку тоа им овозможи подобар живот.

Во поглед на ставовите кон транзицијата, 61,9% изјавиле дека транзицијата создавала криза во државата; 60,4% изразиле согласност со ставот дека транзицијата е причина за голем дел од проблемите со кои се соочуваме денес, додека 54,6% изразиле согласност со ставот дека транзицијата сè уште не е завршена, иако според 47,9% била неопходна.

Табела бр. 32. Ставови за транзицијата.

Став	Просечна вредност (M)	Стандардна девијација
Младите денес имаат понизок животен стандард отколку што имале нивните родители.	2.29	1.26
Здравствениот систем денес полошо функционира отколку во минатото.	2.24	1.27
Образованието денес е со полош квалитет отколку во минатото.	2.18	1.28
Би ги прекршил правилата и законите, ако тоа ми овозможи подобар живот.	2.97	1.41
Подобар беше животот во федерација, отколку во мала и невлијателна самостојна држава.	2.72	1.27
Без оглед на волјата на граѓаните, политиката на државата зависи од надворешни сили.	2.19	1.12
За да завршиш било каква работа во државните институции, неопходни се врски.	2.04	1.13
Процесот на транзиција создаде криза во Република Македонија.	2.19	1.04
Голем дел од проблемите во општеството денес имаат корени во транзицијата.	2.25	.98
Процесот на транзиција се уште не е завршен.	2.29	1.07
Последиците од транзицијата ги чувствуваме и денес.	2.23	1.07
Транзицијата беше тешка, но неопходна за развојот на земјата	2.52	1.12
Транзицијата е причината за лошиот развој на земјата.	2.71	1.09

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

При анализата на нивните ставови за оправданоста на одредени поведенија, оценети како девијантни, идентификува нивно номинално отфрлање. Ова е конзистентно и со резултатите добиени во рамки на истражувањата реализирани како дел од Светската и Европската студија на вредности. Сепак, доколку ги споредиме резултатите со одговорите од блокот на ставови кон транзиција, на овие резултати е сопоставен податокот дека 40% од учесниците се изјасниле дека би ги прекршиле правилата и законите доколку тоа им обезбеди подобар живот, додека над 70% сметаат дека се неопходни врски за било каква работа во рамки на државните институции.

Анализата на податоците во контекст на возраста на учесниците, при што генералната констатација е дека кај најмладата група, на возраст од 18-30 години, покажуваат посилно изразени симптоми на траумата: недоверба, социјална дистанца, прифаќање на девијантни облици на однесување и слично.

ЗАКЛУЧОК

Теоријата за културна траума, како теорија од среден обем, има релевантно место во социолошката теорија за општествената промена. Во рамки на овој труд се направи обид за придонес кон развивањето на овој модел, во насока на утврдување на можностите за ретрауматизација и трансмисија на траумата. Несомнено повеќе примери на општествена и културна траума не можат да се вклопат во моделите предложени од Александер и Штомпка. Во оваа насока, преку обидот за вклучување на поими и концепти од сродни теориски области, беше истражена можноста за потенцијалот за продолжување на трауматскиот процес, преку настани и процеси на ретрауматизација, но и преку процес на трансгенерациска трансмисија на симптомите на траумата. Штомпка, во своите подоцнежни трудови на темата културна траума и самиот наведува нови фази во трауматскиот процес (втора, трета и четврта трауматизација, елаборирани во претходните поглавја). Притоа, перформативниот аспект на соочувањето со траумата, како и потенцијалот овие состојби да станат хабитуални, несомнено го поставува прашањето за продолжување на траумата како легитимно.

Имено, можат да се идентификуваат неколку фактори кои имаат потенцијал за пролонгирање на трауматскиот процес на едно општество: јазот во воспоставувањето на функционални институции на новиот поредок, отсуството/губењето на доверба во апстрактните системи, неможноста да се идентификуваат и развиваат елементи на споделена култура, неможност за етаблирање на нов културен идентитет поради надворешни фактори.

Дополнително, вклучувањето на сознанијата добиени со емпириски крос-национални истражувања, како истражувањето на Инглхарт и Велцел, овозможи идентификување на фактори кои придонесуваат за подобро разбирање на вредносните ориентации во транзициските општества. Имено, фактот што постсоцијалистичките општества се карактеризираат со помали разлики во вредносните ориентации помеѓу различни генерациски кохорти ја поткрепува идејата за потенцијалната трансгенерациска трансмисија на симптомите (вредности, перцепции и практики) на трауматскиот процес.

Притоа, не треба да се занемари значењето на економската и политичката околина во чии рамки се ефектуираат овие симптоми.

Република Македонија влезе во виорот на транзицијата без историските, политичките, економските и општествените придобивки кои можеа да фасилитираат ефективна реализација на реформите. Ефектите набрзо ги соголија сите слабости на младата држава. Разочарувањето, апатијата и недовербата продолжија да се продлабочуваат и во децениите што следеа. Доколку за примерот на транзицијата на македонското општество можеме да зборуваме како за пролонгирана траума, неколку фактори можат да се издвојат како клучни за овој исход:

1. Внатрешни фактори: отсуство на демократски капацитет, историја на пазарно стопанство, население кое немаше поддршка во прилагодувањето на новиот систем, отсуство на меѓуетничка кохезија и консензус;
2. Надворешни фактори: војни во државите од регионот, нарушени односи со соседните држави, оспорување на суверенитетот на државата и нејзиното меѓународно признавање.

Покрај иницијалните транзициски шокови, македонското општество се најде во состојба на континуирана ретрауматизација – меѓуетничките конфликти и бегалската криза од крајот на 1990-тите, меѓуетничкиот конфликт од 2001 година, спорот со соседна Грција околу уставното име на државата и повеќе политички кризи. Сите овие настани се одвиваа во континуирана состојба на аномија, во услови на нефункционални институции, со граѓани кои на интернализираните трауматски симптоми и стратегии им дадоа ново име – менталитет.

Процесите на општествена трансформација кои започнаа во 1990-тите го втурнаа македонското општество во состојба на аномија и културна траума. Македонската транзиција која се одвиваше под низа неповолни околности, значајно го дестабилизираше општеството. Општествените истражувања од овој период го потврдуваат постоењето на сите маркери на културната траума присутни во моделот на Штомпка. Овие маркери се присутни и во истражувањето реализирано во 2017 година. Сепак, резултатите од истражувањето даваат силна индикација за инициран нов трауматски процес. Имено,

учесниците во висок процент го идентификуваат периодот 2011-2017 како најнеповолен период од развојот на земјата. Податоците упатуваат на постоење на нова трауматска секвенца, која навидум ги става во втор план проблемите од минатото. Сепак, одговорите на учениците упатуваат на заклучокот дека постои перцепција за транзицијата како за период во кој општеството доживува стагнација во речиси сите сфери и дека во овој период започнуваат низа процеси кои имаат влијание врз моменталните состојби.

Резултатите од емпириското истражување реализирано во 2017 покажаа дека македонските граѓани во континуитет демонстрираат ставови и перцепции кои се конзистентни со маркерите на траумата. Сепак, потребно е да се забележи дека една деценија подоцна од анализите на Инглхарт и Велцел, евидентна е смена на генерациите и поместувања во рамки на нивните вредносни ориентации. Имено, највозрасната кохорта покажува поместување од секуларно-рационалните вредности кон традиционални вредности, додека постои мало поместување кај најмладата возрасна кохорта кон вредностите за самоекспресија. Сепак, треба да се нагласи дека вредностите за опстанок сè уште доминираат низ сите возрасни кохорти.

Особено е интересен податокот што не се појавија статистички значајни меѓугенерациски разлики во поглед на перцепциите кон социјалистичкото и транзициското минато. Ова упатува на конзистентност во трансмисијата за перцепции и колективна меморија кај генерациите кои немаат директно искуство со претходниот систем и транзициските процеси. Интересно е што периодот на 1990-тите се доживува како период на стагнација, а неговото влијание немерливо споредено со тегобноста на сегашноста. Своите ставови за процесот на транзицијата и последиците од неа не се исполуваат директно, туку само во случаи кога директно се прашани за одредени состојби и процеси.

Загрижувачки се тенденциите за силна ориентација кон вредностите за опстанок кај сите возрасни кохорти, при што овие се најевидентни кај најмладите. Испитаниците остануваат силно поврзани со приватната сфера, која им е извор на поддршка и помош, во услови кога не постои доверба кон институциите на системот. Кон јавната сфера се пристапува со недоверба, незаинтересираност и апатија. Особено кај најмладите, постои

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

силно разочарување од развојот на демократските процеси и резигнација во поглед на колективниот идентитет.

Во поглед на различните форми на граѓанска побуна, постои поделеност меѓу учесниците, особено во поглед на учество во форми на побуна кои се предмет на санкција, како ненајавени протести и неофицијални штрајкови. Кога станува збор за нивното (не)задоволство од развојот на демократијата, значаен дел од учесниците (40%) немаат дефиниран став, што може да се толкува и како резултат под влијание на новонастанатите политички околности во земјата, за време на кои беше реализирано истражувањето.

Учесниците манифестираат поделеност околу очекувањата за иднината, иако поголем дел се несигурни во поглед на идниот развој на земјата. Во тој контекст, повеќе од две третини од учесниците во истражувањето сакаат да продолжат да ја градат својата иднина во странство.

Притоа, стратегиите кои се доминантни во справувањето со трауматската секвенца се повлекување, конформизам и одредени форми на иновација, како рефлексна реакција на тековните состојби. Овие стратегии не придонесуваат за успешно редефинирање на вредносно-нормативната рамка и на извесен начин, го одржуваат трауматскиот процес.

Иако граѓаните покажуваат прифаќање на основните концепти на демократијата, нивното отуѓување од јавната сфера, дистанца и незаинтересираност за активно учество во општествените процеси ја поткопува можноста за ефектуирање на потенцијалот за дејственост, односно за целно-рационална акција поттикната од рефлексивен однос кон општествените состојби и сопствената позиција во нив.

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

- Abramson, Paul R., и Ronald Inglehart. 1995. *Value change in global perspective*.
- Adams, Matthew. 2006. „Hybridizing habitus and reflexivity: Towards an understanding of contemporary identity?“ *Sociology* 40(3):511–28. doi: 10.1177/003803850663672.
- Alexander, Jeffrey C. 1982. *Theoretical Logic in Sociology. Vol. 1, Positivism, Presuppositions, and Current Controversies*. Berkeley: University of California Press.
- Alexander, Jeffrey C., ур. 1988. *Durkheimian Sociology: Cultural Studies*. New York.
- Alexander, Jeffrey C. 2011. „Fact-signs and cultural sociology: How meaning-making liberates the social imagination“. *Thesis Eleven* 104(1):87–93. doi: 10.1177/0725513611398623.
- Alexander, Jeffrey C. 2012. *Trauma: A Social Theory*. Cambridge: Polity Press.
- Alexander, Jeffrey C., Ron Eyerman, Bernhard Giesen, Neil J. Smelser, Piotr Sztompka, и Bernhard Giesen. 2004. *Cultural Trauma and Collective Identity*. Berkeley: University of California Press.
- Alwin, Duane F., и R. J. McCammon. 2003. „Generations, Cohorts, and Social Change“. у *Handbook of the Life Course*, уредио J. T. Mortimer и M. J. Shanahan. Boston: Springer.
- American Psychiatric Association. 1952. *Diagnostic and Statistical Manual*. American Psychiatric Association Mental Hospital Service.
- Aranguren, Martin. 2015. „Emotional mechanisms of social (re)production“. *Social Science Information Sur Les Sciences Sociales* 54(4):543–63. doi: 10.1177/0539018415598403.
- Bartlett, William, Hristina Cipuseva, Marjan Nikolov, и Miroljub Shukarov. 2010. „The Quality of Life and Regional Development in FYR Macedonia“. *Croatian Economic Survey* 12(1):121–62.

- Bartmanski, Dominik. 2011. „Successful icons of failed time: Rethinking post-communist nostalgia“. *Acta Sociologica* 54(3):213–31. doi: 10.1177/0001699311412625.
- Beck, Ulrich, и Elizabeth Beck-Gernsheim. 2002. *Individualization: Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences*. SAGE Publications Ltd.
- Bell, Duncan. 2006. „Memory, Trauma and World Politics“. doi: 10.1057/9780230627482.
- Berger, Peter, и Thomas Luckmann. 1991. *The Social Construction of Reality: A Treatise in Sociology of Knowledge*. Penguin Books.
- Bešić, Miloš. 2004. *Tranzicione traume i promene vrednosnih orijentacija - generacijski pristup*. Beograd: Fakultet političkih nauka u Beogradu, Čigoja štampa.
- Boduszynski, Mieczysław P. 2010. *Regime Change in the Yugoslav Successor States Divergent Paths toward a New Europe*. Baltimore. The Johns Hopkins University Press.
- Bohnet, Henri, и Daniela Bojadzieva. 2011. *Coming to terms with the past in the Balkans: The lustration process in Macedonia*.
- Boudon, Raymond. 1986. *Theories of Social Change: A Critical Appraisal*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Bourdieu, Pierre. 1990. *The Logic of Practice*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, Pierre. 2013. *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Carothers, Thomas. 2002. „The End of Transition Paradigm“. *Journal of Democracy* 13(1):5–21.
- Caruth, Cathy. 1995. *Trauma: explorations in memory*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Chang, Iris. 1997. *The Rape of Nanjing: The Forgotten Holocaust of World War II*. New York: Basic Books.
- Cohen, Jean, и Andrew Arrato. 1992. *Civil Society and Political Theory*. Cambridge: MIT Press.

- Cohen, Stanley. 1972. *Folk devils and moral panics: The creation of the Mods and Rockers*. London: MacGibbon and Kee.
- Coleman, James S. 1990. *Foundations of Social Theory*. Harvard: Belknap Press of Harvard University Press.
- Cvkil, Milan, Evan Kraft, и Milan Vodopivec. 1993. *The Costs and Benefits of Slovenian Independence*.
- Durkheim, Emile. 1951. *Suicide: A Study in Sociology*. Glencoe: Free Press.
- Durkheim, Emile. 1964. *The Division of Labour in Society*. New York: Free Press.
- Erikson, Kai. 1976. *Everything in its Path: Destruction of Community in the Buffalo Creek Flood*. New York: Touchstone, Simon and Schuster.
- Erikson, Kai. 1994. *A New Species of Trouble: Explorations in Disaster, Trauma, and Community*. New York: W.W. Norton & Co.
- Eyerman, Ron. 2013. „Social theory and trauma“. *Acta Sociologica* 56(1):41–53. doi: 10.1177/0001699312461035.
- Eyerman, Ron, Jeffrey C. Alexander, и Elizabeth Butler Breese. 2011. *Narrating Trauma: On the Impact of Collective Suffering*. Paradigm Publishers.
- Fogel, Joshua A. 2000. *The Nanjing Massacre in History and Historiography*. Berkeley: University of California Press.
- Freud, Sigmund. 1919. *Totem and Taboo: Resemblances Between the Mental Lives of Savages and Neurotics, or Totem and Taboo: Some Points of Agreement between the Mental Lives of Savages and Neurotics*. London: George Routledge & Sons Limited.
- Fukuyama, Francis. 1995. *Trust: the social virtues and the creation of prosperity*. New York: Free Press.
- Garfield, Eugene. 1987. „The Anomie-Deviant Behavior Connection: The Theories of Durkheim,

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

Merton, and Srole“. *Essays of an Information Scientist* 10:272.

Giddens, Anthony. 1986. *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge: Polity Press.

Halbwachs, Maurice. 1992. *On Collective Memory*. Chicago: The University of Chicago Press.

Haramija, Predrag, и Djuro Njavro. 2016. „Tranzicija i njezini rezultati — zašto tranzicija iz komunističkog u demokratski sustav tržišnog gospodarstva nije ostvarila očekivanja“. *Obnovljeni život : časopis za filozofiju i religijske znanosti* 71(4):515–28.

Hirsch, Marianne. 2008. „The Generation of Postmemory“. *Poetics Today* 29(1):103–28. doi: 10.1215/03335372-2007-019.

Hirschberger, Gilad. 2018. „Collective trauma and the social construction of meaning“. *Frontiers in Psychology* 9(AUG):1–14. doi: 10.3389/fpsyg.2018.01441.

Hobsbawm, Eric. 1994. *Age of extremes: the short twentieth century, 1914-1991*. London: Michael Joseph.

Hobsbawm, Eric, и Terence Ranger. 1993. *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.

Holton, Robert. 1987. „The idea of crisis in modern society“. *The British Journal of Sociology* 38(4):502–20.

Holton, Robert. 1990. „Problems of Crisis and Normalcy in the Contemporary World“. Стр. 39–52 у *Rethinking Progress*, уредио J. C. Alexander и P. Sztompka. London: Unwin Hyman.

Hranova, Albena. 2010. „Textbook Memori(al)izing: Literature Textbooks in Bulgaria“. Стр. 317–34 у *Remembering Communism: Genres of Representation*. Social Science Research Council.

Hranova, Albena. 2014. „„Loan Memory“: Communism and the Youngest Generation“. Стр. 233–50 у *Remembering Communism: Private and Public Recollections of Lived Experience in Southeast Europe*. Budapest: Central European University Press.

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

- Inglehart, R., C. Haerpfer, A. Moreno, C. Welzel, K. Kizilova, J. Diez-Medrano, M. Lagos, P. Norris, E. Ponarin & B. Puranen et al., yr. 2018a. *World Values Survey: Round Four - Country Pooled Datafile*. Madrid & Vienna: JD Systems Institute & WVSA Secretariat.
- Inglehart, R., C. Haerpfer, A. Moreno, C. Welzel, K. Kizilova, J. Diez-Medrano, M. Lagos, P. Norris, E. Ponarin & B. Puranen et al., yr. 2018b. *World Values Survey: Round Three - Country Pooled Datafile*. JD Systems Institute & WVSA Secretariat.
- Inglehart, Ronald, и Wayne E. Baker. 2000. „Modernization, Cultural Change, and the Persistence of Traditional Values“. *American Sociological Review* 65(19):19–51.
- Inglehart, Ronald, и Christian Welzel. 2005. *Modernization, Cultural Change, and Democracy: The Human Development Sequence*. Cambridge University Press.
- Jedlowski, Paolo. 2001. „Memory and Sociology: Themes and Issues“. *Time & Society* 10(1):29–44.
- Jeffries, Ian. 2002. *The Former Yugoslavia at the Turn of the Twenty-first Century: A Guide to the Economies in Transition*. London: Routledge.
- Karatnycky, Adrian, Alexander J. Motyl, и Charles Graybow. 1999. *Nations in Transit*. New York.
- Kennedy, Michael D. 2002. *Cultural Formations of Postcommunism: Emancipation, Transition, Nation and War*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Liu, James H., и Denis J. Hilton. 2005. „How the past weighs on the present: Social representations of history and their role in identity politics“. *British Journal of Social Psychology* (44):537–56.
- MacIver, Robert. 1967. „The Dynamic Assessment“. y *The Substance of Sociology: Codes, Conduct & Consequences*, уредио E. H. Mizruchi. New York: Meredith Corporation.
- Main, Isabella. 2014. „The Memory of Communism in Poland“. Стр. 97–119 y *Remembering Communism: Private and Public Recollections of Lived Experience in Southeast Europe*. Budapest: Central European University Press.

- Mannheim, Karl. 1952. „The problem of generation“. y *Essays on the Sociology of Knowledge*, уредио Р. Кеcскеmetи. London: Routledge and Kegan Paul Ltd.
- Markovikj, Nenad. 2013. „From Post-Communist to Uncivil Society in Macedonia“. Стр. 155–69 y *Civil Society and Transitions in the Western Balkans*.
- Martindale, Don. 1962. *Social life and cultural change*. Princeton: Van Nostrand.
- Matevski, Zoran. 2008. „The challenges of sociology of religion in Macedonia after 1991“. Стр. 51–55 y *The Sociology of Religion in the Former Yugoslav Republics*. Nis: YUNIR.
- Meek, Allen. 2010. *Trauma and Media: Theories, Histories, and Images*.
- Menard, Scott. 1995. „A Developmental Test of Mertonian Anomie Theory“. *Journal of Research in Crime and Delinquency* 32(2):136–74.
- Merton, Robert K. 1938. „Social Structure and Anomie“. *American Sociological Review* 3(5):672–82.
- Merton, Robert K. 1973. *The Sociology of Science: Theoretical and Empirical Investigations*. Chicago: University of Chicago Press.
- Merton, Robert K. 1976. „Social Knowledge and Public Policy“. *Sociological Ambivalence* 156–79.
- Merton, Robert K. 1995. „The Thomas Theorem and the Matthew Effect“. *Social Forces* 74(2):379–422. doi: 10.1093/sf/74.2.379.
- Minoski, Konstantin, Aleksandar Jovanoski, Mihajlo Popovski, и Antoanela Petkovska. 2013. „The attitudes of Macedonian citizens towards certain aspects of democracy and the processes of European integration“. y *The Balkans Between Past and Future: Security, Conflict Resolution and Euro-Atlantic Integration*.
- Mladenovski, George. 2009. „Republic of Macedonia: Mosaic of Cultures or New Cultural Complex“. y *Culture in Transition - Transition in Culture*, уредио М. Niezgodа, М. Swiatkiewicz-Mosny, и А. Wagner. Krakow: Jagiellonian University, Institute of Sociology.

- Moscovici, Serge. 1988. „Notes towards a description of Social Representations“. *European Journal of Social Psychology* 18:211–50.
- Parsons, Talcott. 1937. *The Structure of Social Action: A Study in Social Theory with Special Reference to a Group of Recent European Writers*. New York: Free Press.
- Perry, Duncan. 1997. „The Republic of Macedonia: Finding Its Way“. у *Politics, Power, and the Struggle for Democracy in South-East Europe*, уредио К. Dawisha и В. Parrott. Cambridge: Cambridge University Press.
- Polanyi, K. 1944. „The great transformation“. *New York: Rinehart* 317.
- Popovski, Mihajlo, Antoanela Petkovska, Konstantin Minoski, и Aleksandar Jovanoski. 2012. „Certain characteristics of the religious beliefs and practices of the citizens of the Republic of Macedonia“. *Sociological Review*.
- Putnam, Robert. 1993. *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.
- Sanfey, Peter, и Utku Teksoz. 2007. „Does transition make you happy?“. *Economics of Transition* 15(4).
- Shukarov, Miroljub. 2011. *Macedonia: Transition – Widely Perceived as Unsuccessful Project – state dominance in social and economic life*.
- Shukarov, Miroljub. 2012. „Perceptions of Transition and the Crisis in Macedonia“. *Croatian Economic Survey* 14(1):107–31.
- Sorokin, Pitirim A. 1941. *The crisis of our age: the social and cultural outlook*. New York: Dutton.
- Sorokin, Pitirim A. 1962. *Social and cultural dynamics*. New York: Bedminster Press.
- Sorokin, Pitirim A. 1967. *The Sociology of Revolution*. H. Fertig.
- Stepnisky, J. 2005. „Global memory and the rhythm of life“. *American Behavioral Scientist* 48(10):1383–1402. doi: 10.1177/0002764205277015.

- Sztompka, Piotr. 1979. *Sociological Dilemmas: Toward a Dialectic Paradigm*. New York: Academic Press.
- Sztompka, Piotr. 1991. *Society in Action: The Theory of Social Becoming*. Cambridge.
- Sztompka, Piotr. 1993. *The Sociology of Social Change*. Wiley-Blackwell.
- Sztompka, Piotr. 2000. „The Ambivalence of Social Change Triumph or Trauma?“ *The Polish Sociological Review* 131(N° 3):275–90. doi: 10.2307/41274760.
- Sztompka, Piotr. 2004. „The Trauma of Social Change“. Стр. 155–95 y *Cultural Trauma and Collective Identity*. Berkeley: University of California Press.
- Sztompka, Piotr. 2008. „The Ambivalence of Social Change in Post-Communist Societies“. *Kultura i Polityka : zeszyty naukowe Wyższej Szkoły Europejskiej im. ks. Józefa Tischnera w Krakowi* 2(3):131–53.
- Thomas, William I., и Dorothy S. Thomas. 1928. *The Child in America*. New York: Knopf.
- Thompson, Kenneth. 1998. *Moral panics*. London: Routledge.
- Todorova, Maria, yп. 2004. *Balkan Identities: Nation and Memory*. New York: New York University Press.
- Todorova, Maria, yп. 2010. *Remembering Communism: Genres of Representation*. Social Science Research Council.
- Todorova, Maria, Augusta Dimou, и Stefan Troebst, yп. 2014. *Remembering Communism: Private and Public Recollections of Lived Experience in Southeast Europe*. Budapest: Central European University Press.
- Todorova, Maria, и Zsuzsa Gille, yп. 2012. *Post-Communist Nostalgia*. Berghahn Books.
- Tonnies, Ferdinand, и Charles P. Loomis. 2002. *Community and Society*. Mineola: Dover Publications.
- Trajkovski, Ilo. 2017. „The traumatizing politics of transitional justice policies: The Macedonian

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

case of lustration“. *Sociological Review* 39–50.

Trajkovski, Ilo, Natalija Nikolovska, Ljubomir Kekenovski, Cvetan Cvetkovski, Gjorge Ivanov, Maria Donevska, Vasil Pluskovski, Ilija Aceski, и Hristo Kartalov. 1999. *National Human Development Report Macedonia 1999 Civil Society in Transition*. Скопје.

Ugresic, Dubravka. 1996. „The confiscation of memory“. *New Left Review* 218.

UNDP Macedonia. 2009. *Social Exclusion Survey*. Скопје: UNDP Macedonia.

Vankovska, Biljana. 2013. „Constitutional Engineering and Institution-Building in the Republic of Macedonia (1991-2011)“. y *Civic and Uncivic Values in Macedonia: Value Transformation, Education and Media*, ур. S. P. Ramet, O. Listhaug, и A. Simkus. London: Palgrave Macmillan.

Yoshida, Takashi. 2006. *The Making of the “Rape of Nanking”: History and Memory in Japan, China, and the United States*. Oxford: Oxford University Press.

Znaniecki, Florian. 1927. „The Object Matter of Sociology“. *American Journal of Sociology* 32(4). doi: <https://doi.org/10.1086/214184>.

Ацески, Илија. 2002. *Општеството и човекот во транзиција трет дел*. Скопје: Филозофски факултет - Скопје.

Ацески, Илија. 2008. *Социолошки огледи*. Скопје: Филозофски факултет - Скопје.

Габер, Виктор. 2017. *Од објект до субјект Македонија во меѓународните односи*. Скопје : Фондација "Фридрих Еберт".

Гиденс, Ентони. 2003. *Забеган свет: како глобализацијата ги преобликува нашите животи*. Скопје: Филозофски факултет - Скопје.

Ѓуровска, Милева. 2007. „Социолошките аспекти на глобализацијата“. *Годишен зборник на Филозофскиот факултет - Скопје* 60.

Димитриевска, Весна. 2001. „Квалитативна анализа на сиромашните домаќинства во

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

Македонија“. у *Тенденциите на сиромаштијата и можностите за нејзино намалување*, уредио Ј. Јакимовски. Скопје: Фондација „Фридрих Еберт“ Канцеларија Скопје.

Државен завод за статистика. 2000а. *Анкета на работна сила*. Скопје: Државен завод за статистика.

Државен завод за статистика. 2000б. *Вработеноста и невработеноста во Република Македонија*. Скопје: Државен завод за статистика.

Закон за амнестија (Службен весник на Република Македонија“ бр. 18/2002).

Закон за реструктурирање на дел од претпријатијата кои во своето работење покажале загуби (Службен весник на Република Македонија“ бр. 38/93 од 21.06.1993 година).

Закон за приватизација на државниот капитал во претпријатијата („Службен весник на Република Македонија“ бр. 38/1993).

Законот за специјални права на членовите на безбедносните сили и нивните семејства („Службен весник на Р Македонија” бр. 02/02, 17/03, 30/04 и 66/07).

Закон за трансформација на претпријатијата со општествен капитал („Службен весник на Република Македонија“ бр. 38/1993 од 21.07.1993).

Закон за трансформација на претпријатијата и задругите кои стопанисуваат со земјоделско земјиште („Службен весник на Република Македонија“ бр. 19/1996 од 19.04.1996).

Јакимовски, Јорде. 2001. „Структурни тенденции на сиромаштијата“. Стр. 11–20 во *Тенденциите на сиромаштијата и можностите за нејзино намалување*, уредио Ј. Јакимовски. Скопје: Фондација „Фридрих Еберт“ Канцеларија Скопје.

Јовевска, Анета. 2012. „Граѓаните меѓу социјализмот и капитализмот“. во *Политичката култура и идентитетите*, ур. С. Инџевска и Е. Симоска. Скопје: Фондација Отворено општество – Македонија Институт за социолошки и политичко правни истражувања.

Каракамишева-Јовановска, Тања, и Александар Спасеновски. 2020. „Од партиски монизам до партиски плурализам - трансформацијата на македонскиот партиски систем низ

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

призмата на идеолошко-програмскиот профил на прворегистрираните партии“. *Политичка мисла* 60:39–56.

Клековски, Сашо, ур. 2005. *По 15 години транзиција - од стабилизација кон граѓанско општество*. Скопје: Македонски центар за меѓународна соработка.

Кљусев, Никола, Таки Фити, Михаил Петковски, Трајко Славески, и Владимир Филиповски. 2002. *Економијата на Македонија во транзиција (проблеми, дилеми, цели)*. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите.

Корубин, Јован. 1999. *Збогум интелектуалци*. Скопје: Матица македонска.

Миноски, Константин. 2013. „Етничката оддалеченост (дистанца) и етнополитичката мобилизација во Македонија“. *Политичка мисла* 11(44).

Мојсоска-Блажевски, Никица. 2011. *Стратегии за поддршка на заздравувањето од кризата во Југоисточна Европа*. Будимпешта: Меѓународна Канцеларија на трудот, на Тимот за техничка поддршка на МОТ за пристојна работа и на Националната канцеларија за Централна и Источна Европа.

Новковска, Благица. 2001. „Квантитативна анализа на сиромаштијата Република Македонија“. во *Тенденциите на сиромаштијата и можностите за нејзино намалување*. Скопје: Фондација „Фридрих Еберт“ Канцеларија Скопје.

Петковска, Антоанела. 2009. „The Revitalization of Small Cultures and Their Postmodern Concept - The Case of Republic of Macedonia“. во *Есеи од социологијата на културата*. Скопје: АЗ-БУКИ.

Петковска, Антоанела, Михајло Поповски, Александар Јованоски, и Константин Миноски. 2010. „Сондирање европски вредности во Република Македонија“. *Социолошка ревија* 9(10):225–59.

Саркањац, Бранислав. 2001. *Македонски катахрезис*. Скопје: 359 - Мрежа за локални и субалтерни херменевтики.

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

Ташева, Марија, Антоанела Петковска, Милева Ѓуровска, и Константин Миноски. 1998. *Етничките групи во Македонија - современи состојби*. Скопје: Филозофски факултет - Скопје.

Узунов, Никола. 1997. „Преструктурирањето на стопанството на Република Македонија во периодот на економската транзиција“. Стр. 45–58 у *Економската транзиција во Македонија и Бугарија*, уредио К. Богоев, Н. Узунов, и Н. Кљусев. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите.

АНЕКС 1 - ПРАШАЛНИК

ПРАШАЛНИК

П1. Ве молам изјаснете се колку ви е важна секоја од овие сфери:

		Многу важно	Важно	Не многу важно	Воопшто не е важно	НЗ	БО
v1	Работа	1	2	3	4	88	99
v2	Семејство	1	2	3	4	88	99
v3	Пријатели и познаници	1	2	3	4	88	99
v4	Слободно време	1	2	3	4	88	99
v5	Политика	1	2	3	4	88	99
v6	Религија	1	2	3	4	88	99

П2. Дали би рекле дека сте:

v7

- 1 – многу среќен
- 2 – прилично среќен
- 3 – не многу среќен
- 4 – несреќен

88 – не знам

99 – без одговор

П3. Општо земено, како би го оцениле вашето здравје?

v8

- 1 – многу добро
- 2 – добро
- 3 – солидно
- 4 – лошо
- 5 – многу лошо

88 – не знам

99 – без одговор

П4. Дали во последните шест месеци сте се занимавале со некаква доброволна работа?

v9

- 1 – да
- 2 – не

88 – не знам

99 – без одговор

П5. Дали членувате во некоја од следните организации?

(можни се повеќе одговори)

Варијабла		Да	Не
v10	Верска организација	1	2
v11	Образовна или културно-уметничка организација	1	2
v12	Синдикат	1	2
v13	Политичка партија	1	2
v14	Здружение за заштита на животната средина/животните	1	2
v15	Професионална асоцијација	1	2
v16	Спортско или рекреативно здружение	1	2
v17	Хуманитарна организација	1	2
v18	Групи за самопомош и заемна поддршка	1	2
v19	Друга организација (да се допише)	1	2
v20	Ниту една (спонтано)	1	2

П6. Колку, според вас, е важно учеството во граѓански организации?

v21

1 – многу е важно

2 – важно е

3 – не е многу важно

4 – не е важно

88 – не знам

99 – без одговор

П7. Некои луѓе сметаат дека имаат целосна слобода на избор и контрола над сопствените животи, додека други сметаат дека што и да направат нема ефект врз она што им се случува. Ве молам на скала од 1 до 10 означете колкава слобода на избор и контрола имате врз сопствениот живот?

v22

Воопшто немам контрол										Имам целосна контрол	Не знам	Без одговор
	1	2	3	4	5	6	7	8	9			
											88	99

П8. Колку сте задоволни од сопствениот живот на скала од 1-10?

v23

Незадоволен										Задоволен	Не знам	Без одговор
	1	2	3	4	5	6	7	8	9			
											88	99

П9. Дали припаѓате на одредена религија?

v24

- 1 – да → оди на прашање 9а
2 – не, атеист сум → оди на прашање 10
3 – агностик → оди на прашање 10

88 – не знам → оди на прашање 10
99 – без одговор → оди на прашање 10

П9а. На која религија и припаѓате:

v24а

(се поставува само ако учесникот одговорил со „да“ на прашање 9)

- 1 – христијанство (православие)
2 – ислам
3 – христијанство (католицизам)
4 – христијанство (протестантизам)
5 – јудеизам
6 – Јеховини сведоци
7 – будизам
8 – Друго (напиши што)

П10. На страна од венчавки, погребни и крштемки, колку често посетувате верски храмови?

v25

- 1 – повеќе од еднаш неделно
2 – еднаш неделно
3 – еднаш месечно
4 – само за посебни празници
5 – еднаш годишно
6 – ретко
7 – никогаш, речиси никогаш
8 – посетувам, но не од религиски причини

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

88 – не знам

99 – без одговор

П11. Ќе Ви набројам неколку групи луѓе. Ве молам кажете ми кои не би сакале да ги имате за соседи?

(можни се повеќе одговори)

Варијабла		Да	Не
v26	Луѓе од друга раса	1	2
v27	Тешки алкохоличари	1	2
v28	Имигранти/работници од странство	1	2
v29	Зависници од дрога	1	2
v30	Хомосексуалци	1	2
v31	Христијани	1	2
v32	Муслимани	1	2
v33	Евреи	1	2
v34	Роми	1	2
v35	Македонци	1	2
v36	Албанци	1	2
v37	Турци	1	2
v38	Срби	1	2
v39	Власи	1	2
v40	Металци и рокери	1	2
v41	Панкери	1	2

П12. Ќе ви прочитам листа на вредности што децата можат да ги усвојат во процесот на воспитување. Според Вас, кои се најпосакуваните вредности. Ве молам изберете пет најважни и рангирајте ги по значајност (1-најважно, 5-најмалку важно).

В		Да	Не	Ранг	НЗ	БО
v41 v41a	Добри манири	1	2		88	99
v42 v42a	Независност	1	2			
v43 v43a	Напорна работа	1	2			
v44 v44a	Одговорност	1	2			
v45 v45a	Имагинација	1	2			
v46 v46a	Толеранција и почит кон други луѓе	1	2			

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

v47 v47a	Штедливост	1	2			
v48 v48a	Одлучност, издржливост	1	2			
v49 v49a	Религиозност	1	2			
v50 v50a	Послушност	1	2			
v51 v51a	Ниту една	1	2			

П13. Ке ви прочитам неколку форми на политичка акција и ве молам да ми одговорите, за секоја од прочитаните, дали некогаш сте ја практикувале, дали би ја примениле или не би ја примениле.

В		Сум учествувал	Би учествувал	Никогаш не би учествувал	НЗ	БО
v52	Потпишување петиција	1	2	3	88	99
v53	Учество во бојкот	1	2	3	88	99
v54	Учество во ненајавени протести	1	2	3	88	99
v55	Учество во неофицијални штрајкови	1	2	3	88	99

П14. На следната скала ќе видите неколку спротивставени гледишта по неколку прашања. Каде би ги сместиле своите гледишта на оваа скала (од 1 до 10)?

В			НЗ	БО
v56	Поединците треба да водат грижа за она што им е потребно	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10	88	99
v57	Невработените треба да прифатат било каква работа или да ги изгубат бенефициите	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10	88	99
v58	Натпреварот е корисен	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10	88	99

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

v59	Приходите треба да бидат поеднакви	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10	Треба да постои поголем поттик за индивидуалната иницијатива	88	99
v60	Приватната сопственост над бизнисот и индустријата треба да се зголеми	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10	Државната сопственост над бизнисот и индустријата треба да се зголеми	88	99

П15. Општо земено, дали сметате дека на повеќето луѓе може да им се верува? v61

На повеќето луѓе може да им се верува										На луѓето не може да им се верува	Не знам	Без одговор
	1	2	3	4	5	6	7	8	9			

П16. Колку им верувате на следните групи луѓе?

(да се прочитаат опциите)

В		Целосна доверба	Прилична доверба	Не многу голема доверба	Воопшто немам доверба	НЗ	БО
v62	Семејството	1	2	3	4	88	99
v63	Пријателите	1	2	3	4	88	99
v64	Луѓето од вашето соседство	1	2	3	4	88	99
v65	Луѓе што лично ги познавате	1	2	3	4	88	99
v66	Луѓе што за прв пат ги среќавате	1	2	3	4	88	99
v67	Луѓе од друга религија	1	2	3	4	88	99
v68	Луѓе од друга етничка група	1	2	3	4	88	99
v69	Луѓе што поддржуваат различна политичка партија од вашата	1	2	3	4	88	99
v70	Колегите на работа	1	2	3	4	88	99

П17. Ве молам одговорете ми колкава доверба имате во секоја од наведените институции?

(да се прочитаат опциите)

В		Целосна доверба	Прилично доверба	Не многу голема доверба	Воопшто немам доверба	НЗ	БО
v71	Црква/цамија	1	2	3	4	88	99
v72	Војската	1	2	3	4	88	99
v73	Образовниот систем	1	2	3	4	88	99
v74	Медиумите	1	2	3	4	88	99
v75	Синдикатите	1	2	3	4	88	99
v76	Полицијата	1	2	3	4	88	99
v77	Собранието	1	2	3	4	88	99
v78	Државната администрација	1	2	3	4	88	99
v79	Системот на социјална заштита	1	2	3	4	88	99
v80	Европската Унија	1	2	3	4	88	99
v81	Обединетите нации	1	2	3	4	88	99
v82	НАТО	1	2	3	4	88	99
v83	Здравствениот систем	1	2	3	4	88	99
v84	Правниот систем	1	2	3	4	88	99
v85	Големите компании	1	2	3	4	88	99
v86	Организации за заштита на животната средина	1	2	3	4	88	99
v87	Политичките партии	1	2	3	4	88	99
v88	Владата	1	2	3	4	88	99
v89	Граѓанските организации	1	2	3	4	88	99
v90	Социјалните медиуми	1	2	3	4	88	99

П18. Дали во моменти на животни кризи и проблеми имате кому да му се обратите за поддршка и помош?

v91

1 – да

2 – не

П19. Кому му се обраќате за поддршка и помош во моменти на животни кризи и проблеми?

v92

1 – партнерот/партнерката, сопругот/сопругата

2 – децата

- 3 – родителите
- 4 – близок пријател
- 5 – професор
- 6 – лекар
- 7 – соседот
- 8 – раководителот на работа
- 9 – соседите
- 10 – граѓанска организација (НВО)
- 11 – проблемите ги решавам сам/а, не сметам дека можам да се потпрам на некого
- 12 – Друго (*напиши што*)

П20. Како ја гледате иднината на нашата земја во следните пет години? v93

- 1 – сметам дека работите ќе бидат драстично променети кон подобро
- 2 – сметам дека работите постепено ќе се менуваат кон подобро
- 3 – работите ќе останат исти и за пет години
- 4 – не сметам дека ситуацијата ќе биде подобра
- 5 – убеден/а сум дека работите ќе се променат кон полошо
- 6 – не знам што да очекувам во иднина

99 – без одговор

П21. Како ја гледате сопствената иднина во следните пет години? v94

- 1 – имам планови кои очекувам успешно да ги реализирам
- 2 – имам планови но не сум сигурен дали ќе можам да ги остварам со оглед на околностите во земјата
- 3 – не планирам, бидејќи иднината е премногу неизвесна
- 4 – во принцип не правам планови за иднината

88 – не знам

99 – без одговор

П22. Дали гласавте на последните одржани избори? v95

- 1 – да
- 2 – не

88 – не знам

99 – без одговор

П23. Општо земено, колку сте задоволен/а со развојот на демократијата во нашата земја? v96

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

- 1 – многу задоволен
 2 – задоволен
 3 – ниту задоволен, ниту незадоволен
 4 – незадоволен
 5 – многу незадоволен

- 88 – не знам
 99 – без одговор

П24. Многу нешта се пожелни, но не сите се суштински карактеристики на демократијата. Ве молам да ми кажете кое од следните претставува карактеристика на демократијата, на скала од 1 до 5, каде 1 значи „не е карактеристика на демократијата“, а 5 значи „суштинска карактеристика на демократијата“.

В		Не е карактеристика на демократијата			Суштинска карактеристика на демократијата			НЗ	БО
		1	2	3	4	5			
v97	Владата ги оданочува богатите и субвенционира сиромашните.	1	2	3	4	5	88	99	
v98	Луѓето ги бираат своите водачи на слободни избори.	1	2	3	4	5	88	99	
v99	Луѓето добиваат државна помош во случај на невработеност.	1	2	3	4	5	88	99	
v100	Армијата ја презема контролата кога власта е неспособна.	1	2	3	4	5	88	99	
v101	Граѓанските права ги штитат луѓето од угнетување.	1	2	3	4	5	88	99	
v102	Државата ги изедначува приходите на луѓето.	1	2	3	4	5	88	99	

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

v103	Луѓето се покоруваат на своите лидери.	1	2	3	4	5	88	99
v104	Жените ги имаат истите права како и мажите.	1	2	3	4	5	88	99
v105	Малцинствата имаат право да ја негуваат својата култура.	1	2	3	4	5	88	99
v106	Малцинствата имаат право на образование на мајчин јазик.	1	2	3	4	5	88	99
v107	Малцинствата имаат право на исповедање на својата религија.	1	2	3	4	5	88	99
v108	Афирмативни мерки за поголемо учество на немнозинските групи во сите сфери на општеството.	1	2	3	4	5	88	99
v109	Сите граѓани, без оглед дали работат, имаат здравствено осигурување.	1	2	3	4	5	88	99

П25. Кој, според Вас, е најдобриот начин за менување на нашето општество? v110

- 1 – нашето општество треба да се менува на радикален начин
- 2 – нашето општество треба да се менува постепено, со реформи
- 3 – на нашето општество не му се потребни промени

88 – не знам

99 – без одговор

П26. Колку сте горд што сте државјанин на Република Македонија? v111

- 1 – многу сум горд/а
- 2 – прилично сум горд/а
- 3 – не сум многу горд/а
- 4 – воопшто не сум горд/а

88 – не знам
99 – без одговор

П27. Дали, доколку ви се укаже можност, би продолжиле да ја градите својата иднина во странство? v112

1 – да
2 – не

88 – не знам
99 – без одговор

П28. Според вас, во Македонија најдобро се живееше во периодот: v113

1 – 1945-1990
2 – 1991-2000
3 – 2001-2010
4 – 2010-2017

88 – не знам
99 – без одговор

П29. Во Македонија најлошо се живееше во периодот: v114

1 – 1945-1990
2 – 1991-2000
3 – 2001-2010
4 – 2010-2017

88 – не знам
99 – без одговор

П30. Според вас, како се развиваше македонското општество во периодот 1990-2001 во следните сфери:

(да се прочитаат опциите)

В		Добро се развиваше	Стагнираше	Лошо се развиваше	НЗ	БО
v115	Демократија	1	2	3	88	99
v116	Економија	1	2	3	88	99
v117	Образование	1	2	3	88	99
v118	Здравствениот систем	1	2	3	88	99
v119	Културата	1	2	3	88	99
v120	Социјалната заштита	1	2	3	88	99
v121	Меѓуетничките односи	1	2	3	88	99
v122	Солидарноста меѓу луѓето	1	2	3	88	99

П31. Ке ви прочитам неколку аспекти на личниот живот. Ве молам да се изјасните кој од наведените периоди најповолно се одразил на следниве аспекти на живот:

В		1945-1990	1991-2000	2001-2010	2011-2017	НЗ	БО
v123	Слободно време	1	2	3	4	88	99
v124	Работа	1	2	3	4	88	99
v125	Односи во семејството	1	2	3	4	88	99
v126	Слобода на движење (патување)	1	2	3	4	88	99
v127	Слобода на мислење и изразување	1	2	3	4	88	99
v128	Религија	1	2	3	4	88	99
v129	Обезбедување на средства за пристоен живот	1	2	3	4	88	99

П32. А кој од наведените периоди најнеповолно се одразил на наведените аспекти на живот:

В		1945-1990	1991-2000	2001-2010	2011-2017	НЗ	БО
v130	Слободно време	1	2	3	4	88	99
v131	Работа	1	2	3	4	88	99
v132	Односи во семејството	1	2	3	4	88	99
v133	Слобода на движење (патување)	1	2	3	4	88	99
v134	Слобода на мислење и изразување	1	2	3	4	88	99
v135	Религија	1	2	3	4	88	99
v136	Обезбедување на средства за пристоен живот	1	2	3	4	88	99

П33. Ќе ви прочитам неколку тврдења врзани за развојот на нашата земја. Ве молам да се изјасните дали целосно се согласувате, се согласувате, ниту се согласувате ниту не се согласувате, не се согласувате или воопшто не се согласувате со секое од прочитаните тврдења.

В		Целосна се согласувам	Се согласувам	Ниту се согласувам ниту не се согласувам	Не се согласувам	Воопшто не се согласувам	НЗ	БО
v137	Во Македонија најдобро се живееше во времето на поранешна Југославија.	1	2	3	4	5	88	99
v138	Порано луѓето повеќе се дружеа, денес ни соседите не си ги знаеме.	1	2	3	4	5	88	99
v139	Здравствениот систем денес полошо функционира отколку во минатото.	1	2	3	4	5	88	99
v140	Образованието денес е со полош квалитет отколку во минатото.	1	2	3	4	5	88	99
v141	Би ги прекршил правилата и законите, ако тоа ми овозможи подобар живот.	1	2	3	4	5	88	99
v142	Подобар беше животот во федерација, отколку во мала и невлијателна самостојна држава.	1	2	3	4	5	88	99
v143	Без оглед на волјата на граѓаните, политиката на државата зависи од надворешни сили.	1	2	3	4	5	88	99
v144	За да завршиш било каква работа во државните институции, неопходни се врски.	1	2	3	4	5	88	99
v145	Процесот на транзиција создаде криза во Република Македонија.	1	2	3	4	5	88	99

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

v146	Голем дел од проблемите во општеството денес имаат корени во транзицијата.	1	2	3	4	5	88	99
v147	Процесот на транзиција се уште не е завршен.	1	2	3	4	5	88	99
v148	Последиците од транзицијата ги чувствуваме и денес.	1	2	3	4	5	88	99
v149	Транзицијата беше тешка, но неопходна за развојот на земјата	1	2	3	4	5	88	99
v150	Транзицијата е причината за лошиот развој на земјата.	1	2	3	4	5	88	99

П34. До која мера сте загрижени за условите во кои живеат:

В		Многу сум загрижен/а	Загрижен/а сум	Загрижен/а сум до одредена мера	Не се грижам многу	Воопшто не сум загрижен/а	НЗ	БО
v151	Вашето семејство	1	2	3	4	5	88	99
v152	Вашите соседи	1	2	3	4	5	88	99
v153	Вашите сонародници	1	2	3	4	5	88	99
v154	Европејците	1	2	3	4	5	88	99
v155	Сите луѓе во светот	1	2	3	4	5	88	99
v156	Сиромашните	1	2	3	4	5	88	99
v157	Бездомниците	1	2	3	4	5	88	99
v158	Лицата со инвалидитет	1	2	3	4	5	88	99
v159	Старите лица	1	2	3	4	5	88	99

П35. Ве молам, изјаснете се дали следните поведенија се оправдани, на скала од 1 до 10, каде 1 значи „никогаш не е оправдано“, а 10 значи „секогаш е оправдано“.

В		Никогаш					Секогаш					НЗ	БО
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10		
v160	Да се земаат бенефиции на кои се нема право	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	88	99
v161	Да се прават измами со даноци доколку се има можност	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	88	99
v162	Да се користат врски за исполнување на саканата цел	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	88	99
v163	Да се препишува на испит	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	88	99
v164	Да се прима мито	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	88	99
v165	Да се фаворизира некој наш близок наспроти прописите.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	88	99
v166	Хомосексуалност	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	88	99
v167	Абортус	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	88	99
v168	Развод	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	88	99
v169	Евтаназија	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	88	99
v170	Самоубиство	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	88	99
v171	Да се има необврзан секс	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	88	99
v172	Да се избегне плаќање карта во јавен превоз	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	88	99
v173	Проституција	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	88	99
v174	Ин-витро оплодување	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	88	99
v175	Уништување или демолирање на јавни објекти	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	88	99
v176	Смртна казна	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	88	99

П36. Род:

v177

1 – машки

2 – женски

3 – друго -----

99 – без одговор

П37. Година на раѓање

v178

П38. Етничка припадност

v179

1 – Македонец/ка

2 – Албанец/ка

3 – Турчин/ка

4 – Србин/ка

5 – Ром/ка

6 – Влав/Влаинка

7 – Друго

88 – не знам

99 – без одговор

П39. Живеам во:

v180 v180a

1 – град -----

2 – село -----

П40. Брачен статус:

v181

1 – немажена/неженет

2 – мажена/женет

3 – разведен/а

4 – вдовец/вдовица

5 – во регистрирано партнерство

88 – не знам

99 – без одговор

П41. Највисоко завршено образование:

v182

1 – без образование

2 – некомплетирано основно образование

3 – основно образование

4 – тригодишно средно образование

5 – четиригодишно средно образование

6 – вишо образование

7 – високо образование

8 – магистратура

9 – докторат

10 – студирам во моментов

88 – не знам

99 – без одговор

П42. Занимање

v183

П43. Дали работите некаде?

v184

(вклучува било каква работа, без оглед дали лицето има постојано вработување)

1 – да

2 – не

99 – без одговор

П44. Број на вработени членови во вашето домаќинство:

v185

1 – ниту еден

2 – еден

3 – двајца

4 – тројца или повеќе

88 – не знам

99 – без одговор

П45. Живеам со:

v186+

(можни се повеќе одговори)

1 – сам

2 – со партнер/ка

3 – со децата

4 – со моите родители

5 – со браќа/сестри

6 – со браќа/сестри и нивните семејства

7 – со баба/дедо

8 – со други роднини

9 – со цимери

99 – без одговор

АНЕКС 2 – РЕЗУЛТАТИ ОД ЕМПИРИСКО ИСТРАЖУВАЊЕ

		Род			Кумулативен процент
		Фреквенција	Процент	Валиден процент	
Валидни	машки	225	45,5	45,7	45,7
	женски	267	53,9	54,3	100,0
	Вкупно	492	99,4	100,0	
Невалидни	без одговор	2	,4		
	Системски	1	,2		
	Вкупно	3	,6		
Вкупно		495	100,0		

		Етничка припадност			Кумулативен процент
		Фреквенција	Процент	Валиден процент	
Валидни	Македонец/ка	326	65,9	66,0	66,0
	Албанец/ка	146	29,5	29,6	95,5
	Турчин/ка	8	1,6	1,6	97,2
	Србин/ка	6	1,2	1,2	98,4
	Ром/ка	3	,6	,6	99,0
	Влав/Влаинка	1	,2	,2	99,2
	Друго	4	,8	,8	100,0
	Вкупно	494	99,8	100,0	
Невалидни	без одговор	1	,2		
Вкупно		495	100,0		

		Возраст			Кумулативен процент
		Фреквенција	Процент	Валиден процент	
Валидни	18-32	225	45,5	49,3	49,3
	33-50	102	20,6	22,4	71,7
	51+	129	26,1	28,3	100,0
	Total	456	92,1	100,0	
Невалидни	Системски	39	7,9		
Вкупно		495	100,0		

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

Место на живеење

		Фреквенција	Процент	Валиден процент	Кумулативен процент
Валидни	град	366	73,9	74,7	74,7
	село	124	25,1	25,3	100,0
	Вкупно	490	99,0	100,0	
Невалидни	Системски	5	1,0		
Вкупно		495	100,0		

Брачен статус

		Фреквенција	Процент	Валиден процент	Кумулативен процент
Валидни	немажена/неженет	218	44,0	45,6	45,6
	мажена/женет	235	47,5	49,2	94,8
	разведен/а	7	1,4	1,5	96,2
	вдовец/вдовица	12	2,4	2,5	98,7
	во регистрирано партнерство	6	1,2	1,3	100,0
	Вкупно	478	96,6	100,0	
	Невалидни	не знам	10	2,0	
	без одговор	7	1,4		
	Вкупно	17	3,4		
Вкупно		495	100,0		

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

Образование

		Фреквенција	Процент	Валиден процент	Кумулативен процент
Валидни	без образование	12	2,4	2,4	2,4
	некомплетирано основно образование	7	1,4	1,4	3,9
	основно образование	45	9,1	9,1	13,0
	тригодишно средно образование	26	5,3	5,3	18,3
	четиригодишно средно образование	153	30,9	31,1	49,4
	вишо образование	23	4,6	4,7	54,1
	високо образование	115	23,2	23,4	77,4
	магистратура	20	4,0	4,1	81,5
	докторат	6	1,2	1,2	82,7
	студирам во моментов	85	17,2	17,3	100,0
	Вкупно	492	99,4	100,0	
Невалидни	не знам	1	,2		
	без одговор	2	,4		
	Вкупно	3	,6		
Вкупно		495	100,0		

Дали има работа

		Фреквенција	Процент	Валиден процент	Кумулативен процент
Валидни	да	346	69,9	71,9	71,9
	не	135	27,3	28,1	100,0
	Вкупно	481	97,2	100,0	
Невалидни	без одговор	12	2,4		
	Системски	2	,4		
	Вкупно	14	2,8		
Вкупно		495	100,0		

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

Број на вработени членови во домаќинството

		Фреквенција	Процент	Валиден процент	Кумулативен процент
Валидни	ниту еден	64	12,9	13,4	13,4
	еден	108	21,8	22,6	36,0
	двајца	197	39,8	41,2	77,2
	тројца или повеќе	109	22,0	22,8	100,0
	Вкупно	478	96,6	100,0	
Невалидни	не знам	5	1,0		
	без одговор	12	2,4		
	Вкупно	17	3,4		
Вкупно		495	100,0		

Важност на животни сфери - работа

		Фреквенција	Процент	Валиден процент	Кумулативен процент
Валидни	многу важно	304	61,4	62,2	62,2
	важно	151	30,5	30,9	93,0
	не многу важно	23	4,6	4,7	97,8
	воопшто не е важно	10	2,0	2,0	99,8
	11,00	1	,2	,2	100,0
	Вкупно	489	98,8	100,0	
Невалидни	без одговор	6	1,2		
Вкупно		495	100,0		

Важност на животни сфери - семејство

		Фреквенција	Процент	Валиден процент	Кумулативен процент
Валидни	многу важно	425	85,9	86,6	86,6
	важно	61	12,3	12,4	99,0
	не многу важно	3	,6	,6	99,6
	воопшто не е важно	2	,4	,4	100,0
	Вкупно	491	99,2	100,0	
Невалидни	не знам	1	,2		
	без одговор	3	,6		
	Вкупно	4	,8		
Вкупно		495	100,0		

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

Важност на животни сфери - пријатели

		Фреквенција	Процент	Валиден процент	Кумулативен процент
Валидни	многу важно	146	29,5	30,1	30,1
	важно	284	57,4	58,6	88,7
	не многу важно	47	9,5	9,7	98,4
	воопшто не е важно	8	1,6	1,6	100,0
	Вкупно	485	98,0	100,0	
Невалидни	не знам	1	,2		
	без одговор	9	1,8		
	Вкупно	10	2,0		
Вкупно		495	100,0		

Важност на животни сфери – слободно време

		Фреквенција	Процент	Валиден процент	Кумулативен процент
Валидни	многу важно	163	32,9	34,0	34,0
	важно	258	52,1	53,9	87,9
	не многу важно	53	10,7	11,1	99,0
	воопшто не е важно	5	1,0	1,0	100,0
	Вкупно	479	96,8	100,0	
Невалидни без одговор		16	3,2		
Вкупно		495	100,0		

Важност на животни сфери - политика

		Фреквенција	Процент	Валиден процент	Кумулативен процент
Валидни	многу важно	19	3,8	4,0	4,0
	важно	117	23,6	24,4	28,3
	не многу важно	196	39,6	40,8	69,2
	воопшто не е важно	148	29,9	30,8	100,0
	Вкупно	480	97,0	100,0	
Невалидни	не знам	1	,2		
	без одговор	14	2,8		
	Вкупно	15	3,0		
Вкупно		495	100,0		

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

Важност на животни сфери - религија

		Фреквенција	Процент	Валиден процент	Кумулативен процент
Валидни	многу важно	136	27,5	28,3	28,3
	важно	155	31,3	32,2	60,5
	не многу важно	129	26,1	26,8	87,3
	воопшто не е важно	61	12,3	12,7	100,0
	Вкупно	481	97,2	100,0	
Невалидни	не знам	2	,4		
	без одговор	12	2,4		
	Вкупно	14	2,8		
Вкупно		495	100,0		

Степен на среќа

		Фреквенција	Процент	Валиден процент	Кумулативен процент
Валидни	многу среќен	108	21,8	22,6	22,6
	прилично среќен	294	59,4	61,6	84,3
	не многу среќен	65	13,1	13,6	97,9
	несреќен	10	2,0	2,1	100,0
	Вкупно	477	96,4	100,0	
Невалидни	не знам	9	1,8		
	без одговор	9	1,8		
	Вкупно	18	3,6		
Вкупно		495	100,0		

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

Самооценка на здравствена состојба

		Фреквенција	Процент	Валиден процент	Кумулативен процент
Валидни	многу добро	125	25,3	25,5	25,5
	добро	247	49,9	50,4	75,9
	солидно	108	21,8	22,0	98,0
	лошо	9	1,8	1,8	99,8
	многу лошо	1	,2	,2	100,0
	Вкупно	490	99,0	100,0	
Невалидни	не знам	2	,4		
	без одговор	3	,6		
	Вкупно	5	1,0		
Вкупно		495	100,0		

Доброволна работа во последните 6 месеци

		Фреквенција	Процент	Валиден процент	Кумулативен процент
Валидни	да	179	36,2	37,3	37,3
	не	301	60,8	62,7	100,0
	Вкупно	480	97,0	100,0	
Невалидни	не знам	8	1,6		
	без одговор	7	1,4		
	Вкупно	15	3,0		
Вкупно		495	100,0		

Важност на граѓански организации за демократски развој

		Фреквенција	Процент	Валиден процент	Кумулативен процент
Валидни	многу се важни	104	21,0	22,3	22,3
	важни се	240	48,5	51,4	73,7
	не се многу важни	97	19,6	20,8	94,4
	не се важни	26	5,3	5,6	100,0
	Вкупно	467	94,3	100,0	
Невалидни	не знам	19	3,8		
	без одговор	9	1,8		
	Вкупно	28	5,7		
Вкупно		495	100,0		

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

Слобода на избор и контрола

		Фреквенција	Процент	Валиден процент	Кумулативен процент
Валидни	воопшто немам контрола	10	2,0	2,2	2,2
	3,00	5	1,0	1,1	3,3
	4,00	13	2,6	2,9	6,2
	5,00	46	9,3	10,2	16,5
	6,00	38	7,7	8,5	24,9
	7,00	49	9,9	10,9	35,9
	8,00	68	13,7	15,1	51,0
	9,00	63	12,7	14,0	65,0
	имам целосна контрола	157	31,7	35,0	100,0
	Вкупно	449	90,7	100,0	
Невалидни	не знам	30	6,1		
	без одговор	16	3,2		
	Вкупно	46	9,3		
Вкупно		495	100,0		

Задоволство од сопствениот живот

		Фреквенција	Процент	Валиден процент	Кумулативен процент
Валидни	незадоволен	18	3,6	3,8	3,8
	2,00	2	,4	,4	4,2
	3,00	8	1,6	1,7	5,9
	4,00	12	2,4	2,5	8,5
	5,00	44	8,9	9,3	17,8
	6,00	44	8,9	9,3	27,1
	7,00	62	12,5	13,1	40,3
	8,00	88	17,8	18,6	58,9
	9,00	67	13,5	14,2	73,1
	задоволен	127	25,7	26,9	100,0
	Вкупно	472	95,4	100,0	
Невалидни	не знам	11	2,2		
	без одговор	12	2,4		
	Вкупно	23	4,6		
Вкупно		495	100,0		

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

Дали се припаѓа на одредена религија

		Фреквенција	Процент	Валиден процент	Кумулативен процент
Валидни	да	440	88,9	90,0	90,0
	не, атеист сум	36	7,3	7,4	97,3
	агностик	13	2,6	2,7	100,0
	Вкупно	489	98,8	100,0	
Невалидни	не знам	4	,8		
	без одговор	2	,4		
	Вкупно	6	1,2		
Вкупно		495	100,0		

Припадност на верска заедница

		Фреквенција	Процент	Валиден процент	Кумулативен процент
Валидни	христијанство (православие)	282	57,0	63,7	63,7
	ислам	151	30,5	34,1	97,7
	христијанство (католицизам)	6	1,2	1,4	99,1
	христијанство (протестантизам)	3	,6	,7	99,8
	будизам	1	,2	,2	100,0
	Вкупно	443	89,5	100,0	
Невалидни	без одговор	12	2,4		
	Системски	40	8,1		
	Вкупно	52	10,5		
Вкупно		495	100,0		

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

Вредности при воспитување – добри манири

		Фреквенција	Процент	Валиден процент	Кумулативен процент
Валидни	да	309	62,4	70,9	70,9
	не	127	25,7	29,1	100,0
	Вкупно	436	88,1	100,0	
Невалидни	не знам	11	2,2		
	без одговор	47	9,5		
	Системски	1	,2		
	Вкупно	59	11,9		
Вкупно		495	100,0		

Вредности при воспитување - независност

		Фреквенција	Процент	Валиден процент	Кумулативен процент
Валидни	да	250	50,5	59,4	59,4
	не	171	34,5	40,6	100,0
	Вкупно	421	85,1	100,0	
Невалидни	не знам	11	2,2		
	без одговор	63	12,7		
	Вкупно	74	14,9		
Вкупно		495	100,0		

Вредности при воспитување – напорна работа

		Фреквенција	Процент	Валиден процент	Кумулативен процент
Валидни	да	191	38,6	45,2	45,2
	не	230	46,5	54,4	99,5
	9,00	1	,2	,2	99,8
	22,00	1	,2	,2	100,0
	Вкупно	423	85,5	100,0	
Невалидни	не знам	11	2,2		
	без одговор	61	12,3		
	Вкупно	72	14,5		
Вкупно		495	100,0		

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

Вредности при воспитување - одговорност

		Фреквенција	Процент	Валиден процент	Кумулативен процент
Валидни	да	353	71,3	82,5	82,5
	не	75	15,2	17,5	100,0
	Вкупно	428	86,5	100,0	
Невалидни	не знам	11	2,2		
	без одговор	56	11,3		
	Вкупно	67	13,5		
Вкупно		495	100,0		

Вредности при воспитување - имагинација

		Фреквенција	Процент	Валиден процент	Кумулативен процент
Валидни	да	123	24,8	29,1	29,1
	не	298	60,2	70,6	99,8
	9,00	1	,2	,2	100,0
	Вкупно	422	85,3	100,0	
Невалидни	не знам	11	2,2		
	без одговор	62	12,5		
	Вкупно	73	14,7		
Вкупно		495	100,0		

Вредности при воспитување – толеранција и почит кон други луѓе

		Фреквенција	Процент	Валиден процент	Кумулативен процент
Валидни	да	317	64,0	74,2	74,2
	не	109	22,0	25,5	99,8
	999,00	1	,2	,2	100,0
	Вкупно	427	86,3	100,0	
Невалидни	не знам	11	2,2		
	без одговор	57	11,5		
	Вкупно	68	13,7		
Вкупно		495	100,0		

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

Вредности при воспитување - штедливост

		Фреквенција	Процент	Валиден процент	Кумулативен процент
Валидни	да	150	30,3	35,8	35,8
	не	268	54,1	64,0	99,8
	9,00	1	,2	,2	100,0
	Вкупно	419	84,6	100,0	
Невалидни	не знам	11	2,2		
	без одговор	65	13,1		
	Вкупно	76	15,4		
Вкупно		495	100,0		

Вредности при воспитување - одлучност

		Фреквенција	Процент	Валиден процент	Кумулативен процент
Валидни	да	242	48,9	57,8	57,8
	не	177	35,8	42,2	100,0
	Вкупно	419	84,6	100,0	
Невалидни	не знам	11	2,2		
	без одговор	65	13,1		
	Вкупно	76	15,4		
Вкупно		495	100,0		

Вредности при воспитување - религиозност

		Фреквенција	Процент	Валиден процент	Кумулативен процент
Валидни	да	111	22,4	26,5	26,5
	не	308	62,2	73,5	100,0
	Вкупно	419	84,6	100,0	
Невалидни	не знам	11	2,2		
	без одговор	65	13,1		
	Вкупно	76	15,4		
Вкупно		495	100,0		

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

Вредности при воспитување - послушност

		Фреквенција	Процент	Валиден процент	Кумулативен процент
Валидни	да	180	36,4	42,7	42,7
	не	242	48,9	57,3	100,0
	Вкупно	422	85,3	100,0	
Невалидни	не знам	11	2,2		
	без одговор	62	12,5		
	Вкупно	73	14,7		
Вкупно		495	100,0		

Политички ставови

		Фреквенција	Процент	Валиден процент	Кумулативен процент
Валидни	поединците треба да водат грижа за она што е потребно	64	12,9	13,4	13,4
	2,00	24	4,8	5,0	18,4
	3,00	38	7,7	7,9	26,3
	4,00	27	5,5	5,6	31,9
	5,00	81	16,4	16,9	48,9
	6,00	38	7,7	7,9	56,8
	7,00	36	7,3	7,5	64,3
	8,00	38	7,7	7,9	72,2
	9,00	33	6,7	6,9	79,1
	државата треба повеќе да се грижи за сите да бидат обезбедени	100	20,2	20,9	100,0
Вкупно		479	96,8	100,0	
Невалидни	не знам	7	1,4		
	без одговор	9	1,8		
	Вкупно	16	3,2		
Вкупно		495	100,0		

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

Политички ставови

		Фреквенција	Процент	Валиден процент	Кумулативен процент
Валидни	невработените треба да прифатат било каква работа или да ги изгубат бенефициите	30	6,1	6,4	6,4
	2,00	16	3,2	3,4	9,9
	3,00	41	8,3	8,8	18,6
	4,00	18	3,6	3,9	22,5
	5,00	70	14,1	15,0	37,5
	6,00	30	6,1	6,4	43,9
	7,00	37	7,5	7,9	51,8
	8,00	52	10,5	11,1	63,0
	9,00	39	7,9	8,4	71,3
	невработените имаат право да одбијат работа што не ја сакаат	134	27,1	28,7	100,0
Вкупно	467	94,3	100,0		
Невалидни	не знам	10	2,0		
	без одговор	18	3,6		
	Вкупно	28	5,7		
Вкупно		495	100,0		

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

Политички ставови

		Фреквенција	Процент	Валиден процент	Кумулативен процент
Валидни	Натпреварот е корисен	97	19,6	20,5	20,5
	2,00	45	9,1	9,5	30,0
	3,00	43	8,7	9,1	39,1
	4,00	39	7,9	8,2	47,4
	5,00	91	18,4	19,2	66,6
	6,00	31	6,3	6,6	73,2
	7,00	26	5,3	5,5	78,6
	8,00	26	5,3	5,5	84,1
	9,00	21	4,2	4,4	88,6
	натпреварот е штетен	54	10,9	11,4	100,0
	Вкупно	473	95,6	100,0	
Невалидни	не знам	9	1,8		
	без одговор	13	2,6		
	Вкупно	22	4,4		
Вкупно		495	100,0		

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

Политички ставови

		Фреквенција	Процент	Валиден процент	Кумулативен процент
Валидни	приходите треба да бидат поеднакви	35	7,1	7,6	7,6
	2,00	15	3,0	3,2	10,8
	3,00	20	4,0	4,3	15,1
	4,00	27	5,5	5,8	21,0
	5,00	88	17,8	19,0	40,0
	6,00	32	6,5	6,9	46,9
	7,00	44	8,9	9,5	56,4
	8,00	73	14,7	15,8	72,1
	9,00	59	11,9	12,7	84,9
	треба да постои поголем поттик за индивидуалната иницијатива	70	14,1	15,1	100,0
	Вкупно	463	93,5	100,0	
Невалидни	не знам	12	2,4		
	без одговор	20	4,0		
	Вкупно	32	6,5		
Вкупно		495	100,0		

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

Политички ставови

		Фреквенција	Процент	Валиден процент	Кумулативен процент
Валидни	приватната сопственост над бизнисот и индустријата треба да се зголеми	34	6,9	7,4	7,4
	2,00	25	5,1	5,5	12,9
	3,00	40	8,1	8,7	21,6
	4,00	33	6,7	7,2	28,8
	5,00	114	23,0	24,9	53,7
	6,00	35	7,1	7,6	61,4
	7,00	40	8,1	8,7	70,1
	8,00	45	9,1	9,8	79,9
	9,00	34	6,9	7,4	87,3
	државната сопственост над бизнисот и индустријата треба да се зголеми	58	11,7	12,7	100,0
Вкупно		458	92,5	100,0	
Невалидни	не знам	14	2,8		
	без одговор	23	4,6		
	Вкупно	37	7,5		
Вкупно		495	100,0		

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

		Доверба во луѓе		Валиден процент	Кумулативен процент
		Фреквенција	Процент		
Валидни	на повеќето луѓе може да им се верува	21	4,2	4,6	4,6
	2,00	16	3,2	3,5	8,1
	3,00	20	4,0	4,4	12,5
	4,00	38	7,7	8,3	20,8
	5,00	64	12,9	14,0	34,9
	6,00	41	8,3	9,0	43,9
	7,00	50	10,1	11,0	54,8
	8,00	41	8,3	9,0	63,8
	9,00	29	5,9	6,4	70,2
		на луѓето не може да им се верува	136	27,5	29,8
	Вкупно	456	92,1	100,0	
Невалидни	не знам	24	4,8		
	без одговор	15	3,0		
	Вкупно	39	7,9		
Вкупно		495	100,0		

		Поддршка и помош од други лица			Кумулативен процент
		Фреквенција	Процент	Валиден процент	
Валидни	да	430	86,9	87,0	87,0
	не	64	12,9	13,0	100,0
	Вкупно	494	99,8	100,0	
Невалидни	без одговор	1	,2		
Вкупно		495	100,0		

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

Лице за помош во кризи и проблеми

		Фреквенција	Процент	Валиден процент	Кумулативен процент
Валидни	партнерот/ката, сопругот/ата	256	51,7	52,0	52,0
	децата	20	4,0	4,1	56,1
	родителите	128	25,9	26,0	82,1
	близок пријател	42	8,5	8,5	90,7
	лекар	3	,6	,6	91,3
	сосед	1	,2	,2	91,5
	проблемите ги решавам сам/а, не сметам дека можам да се потпрам на некого	39	7,9	7,9	99,4
	12,00	3	,6	,6	100,0
	Вкупно	492	99,4	100,0	
Невалидни Системски	3	,6			
Вкупно	495	100,0			

Дали гласал на избори

		Фреквенција	Процент	Валиден процент	Кумулативен процент
Валидни	да	391	79,0	81,1	81,1
	не	91	18,4	18,9	100,0
	Вкупно	482	97,4	100,0	
Невалидни	не знам	3	,6		
	без одговор	10	2,0		
	Вкупно	13	2,6		
Вкупно	495	100,0			

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

Задоволство од развојот на демократијата во Македонија

		Фреквенција	Процент	Валиден процент	Кумулативен процент
Валидни	многу задоволен	24	4,8	4,9	4,9
	задоволен	67	13,5	13,7	18,6
	ниту задоволен, ниту незадоволен	220	44,4	45,0	63,6
	незадоволен	132	26,7	27,0	90,6
	многу незадоволен	46	9,3	9,4	100,0
	Вкупно	489	98,8	100,0	
Невалидни	не знам	1	,2		
	без одговор	5	1,0		
	Вкупно	6	1,2		
Вкупно		495	100,0		

Дали Македонија ќе опстои како држава

		Фреквенција	Процент	Валиден процент	Кумулативен процент
Валидни	да	268	54,1	63,5	63,5
	не	154	31,1	36,5	100,0
	Вкупно	422	85,3	100,0	
Невалидни	не знам	54	10,9		
	без одговор	19	3,8		
	Вкупно	73	14,7		
Вкупно		495	100,0		

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

Менување на општеството

		Фреквенција	Процент	Валиден процент	Кумулативен процент
Валидни	нашето општество треба да се менува на радикален начин	153	30,9	35,2	35,2
	нашето општество треба да се менува постепено, со реформи	266	53,7	61,1	96,3
	на нашето општество не му се потребни промени	16	3,2	3,7	100,0
	Вкупно	435	87,9	100,0	
Невалидни	не знам	48	9,7		
	без одговор	12	2,4		
	Вкупно	60	12,1		
Вкупно		495	100,0		

Гордост да се биде државјанин на Македонија

		Фреквенција	Процент	Валиден процент	Кумулативен процент
Валидни	многу сум горд/а	110	22,2	24,4	24,4
	прилично сум горд/а	186	37,6	41,2	65,6
	не сум многу горд/а	110	22,2	24,4	90,0
	воопшто не сум горд/а	45	9,1	10,0	100,0
	Вкупно	451	91,1	100,0	
Невалидни	не знам	21	4,2		
	без одговор	23	4,6		
	Вкупно	44	8,9		
Вкупно		495	100,0		

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

Иднина во странство

		Фреквенција	Процент	Валиден процент	Кумулативен процент
Валидни	да	300	60,6	65,9	65,9
	не	155	31,3	34,1	100,0
	Вкупно	455	91,9	100,0	
Невалидни	не знам	31	6,3		
	без одговор	9	1,8		
	Вкупно	40	8,1		
Вкупно		495	100,0		

Во Македонија најдобро се живеело...

		Фреквенција	Процент	Валиден процент	Кумулативен процент
Валидни	1945-1990	158	31,9	40,7	40,7
	1991-2000	123	24,8	31,7	72,4
	2001-2010	59	11,9	15,2	87,6
	2010-2017	48	9,7	12,4	100,0
	Вкупно	388	78,4	100,0	
Невалидни	не знам	75	15,2		
	без одговор	32	6,5		
	Вкупно	107	21,6		
Вкупно		495	100,0		

Во Македонија најлошо се живееше

		Фреквенција	Процент	Валиден процент	Кумулативен процент
Валидни	1945-1990	30	6,1	7,4	7,4
	1991-2000	43	8,7	10,6	18,1
	2001-2010	92	18,6	22,8	40,8
	2010-2017	239	48,3	59,2	100,0
	Вкупно	404	81,6	100,0	
Невалидни	не знам	59	11,9		
	без одговор	32	6,5		
	Вкупно	91	18,4		
Вкупно		495	100,0		

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

Перцепции – младите денес имаат понизок животен стандард отколку што имале нивните родители

		Фреквенција	Процент	Валиден процент	Кумулативен процент
Валидни	целосно се согласувам	182	36,8	37,4	37,4
	се согласувам	108	21,8	22,2	59,7
	ниту се согласувам ниту не се согласувам	101	20,4	20,8	80,5
	не се согласувам	65	13,1	13,4	93,8
	воопшто не се согласувам	30	6,1	6,2	100,0
	Вкупно	486	98,2	100,0	
Невалидни	не знам	4	,8		
	без одговор	5	1,0		
	Вкупно	9	1,8		
Вкупно		495	100,0		

Перцепции – здравствениот систем денес полошо функционира отколку во минатото

		Фреквенција	Процент	Валиден процент	Кумулативен процент
Валидни	целосно се согласувам	183	37,0	38,5	38,5
	се согласувам	116	23,4	24,4	62,9
	ниту се согласувам ниту не се согласувам	92	18,6	19,4	82,3
	не се согласувам	47	9,5	9,9	92,2
	воопшто не се согласувам	37	7,5	7,8	100,0
	Вкупно	475	96,0	100,0	
Невалидни	не знам	6	1,2		
	без одговор	14	2,8		
	Вкупно	20	4,0		
Вкупно		495	100,0		

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

Перцепции – образованието денес е со полош квалитет отколку во минатото

		Фреквенција	Процент	Валиден процент	Кумулативен процент
Валидни	целосно се согласувам	196	39,6	40,6	40,6
	се согласувам	131	26,5	27,1	67,7
	ниту се согласувам ниту не се согласувам	70	14,1	14,5	82,2
	не се согласувам	46	9,3	9,5	91,7
	воопшто не се согласувам	40	8,1	8,3	100,0
	Вкупно	483	97,6	100,0	
Невалидни	не знам	3	,6		
	без одговор	9	1,8		
	Вкупно	12	2,4		
Вкупно		495	100,0		

Перцепции – би ги прекршил правилата и законите доколку тоа ми обезбеди подобар живот

		Фреквенција	Процент	Валиден процент	Кумулативен процент
Валидни	целосно се согласувам	98	19,8	20,5	20,5
	се согласувам	96	19,4	20,1	40,7
	ниту се согласувам ниту не се согласувам	95	19,2	19,9	60,6
	не се согласувам	98	19,8	20,5	81,1
	воопшто не се согласувам	90	18,2	18,9	100,0
	Вкупно	477	96,4	100,0	
Невалидни	не знам	6	1,2		
	без одговор	12	2,4		
	Вкупно	18	3,6		
Вкупно		495	100,0		

Перцепции – подобар е животот во сојуз со други држави отколку во самостојна држава

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

		Фреквенција	Процент	Валиден процент	Кумулативен процент
Валидни	целосно се согласувам	93	18,8	20,1	20,1
	се согласувам	118	23,8	25,5	45,6
	ниту се согласувам ниту не се согласувам	134	27,1	28,9	74,5
	не се согласувам	61	12,3	13,2	87,7
	воопшто не се согласувам	57	11,5	12,3	100,0
	Вкупно	463	93,5	100,0	
Невалидни	не знам	16	3,2		
	без одговор	16	3,2		
	Вкупно	32	6,5		
Вкупно		495	100,0		

Перцепции – политиката на државата зависи од надворешни сили независно од волјата на граѓаните

		Фреквенција	Процент	Валиден процент	Кумулативен процент
Валидни	целосно се согласувам	147	29,7	31,7	31,7
	се согласувам	160	32,3	34,6	66,3
	ниту се согласувам ниту не се согласувам	103	20,8	22,2	88,6
	не се согласувам	25	5,1	5,4	94,0
	воопшто не се согласувам	28	5,7	6,0	100,0
	Вкупно	463	93,5	100,0	
Невалидни	не знам	11	2,2		
	без одговор	21	4,2		
	Вкупно	32	6,5		
Вкупно		495	100,0		

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

Перцепции – за да завршиш било каква работа неопходни се врски

		Фреквенција	Процент	Валиден процент	Кумулативен процент
Валидни	целосно се согласувам	185	37,4	38,9	38,9
	се согласувам	169	34,1	35,5	74,4
	ниту се согласувам ниту не се согласувам	64	12,9	13,4	87,8
	не се согласувам	33	6,7	6,9	94,7
	воопшто не се согласувам	25	5,1	5,3	100,0
	Вкупно	476	96,2	100,0	
Невалидни	не знам	8	1,6		
	без одговор	11	2,2		
	Вкупно	19	3,8		
Вкупно		495	100,0		

Перцепции – транзицијата создаде криза во Македонија

		Фреквенција	Процент	Валиден процент	Кумулативен процент
Валидни	целосно се согласувам	139	28,1	31,4	31,4
	се согласувам	135	27,3	30,5	61,9
	ниту се согласувам ниту не се согласувам	125	25,3	28,2	90,1
	не се согласувам	33	6,7	7,4	97,5
	воопшто не се согласувам	11	2,2	2,5	100,0
	Вкупно	443	89,5	100,0	
Невалидни	не знам	22	4,4		
	без одговор	30	6,1		
	Вкупно	52	10,5		
Вкупно		495	100,0		

Перцепции – денешните проблеми имаат корени во транзицијата

		Фреквенција	Процент	Валиден процент	Кумулативен процент
Валидни	целосно се согласувам	114	23,0	25,4	25,4
	се согласувам	157	31,7	35,0	60,5
	ниту се согласувам ниту не се согласувам	137	27,7	30,6	91,1
	не се согласувам	30	6,1	6,7	97,8
	воопшто не се согласувам	10	2,0	2,2	100,0
	Вкупно	448	90,5	100,0	
Невалидни	не знам	20	4,0		
	без одговор	27	5,5		
	Вкупно	47	9,5		
Вкупно		495	100,0		

Перцепции – транзицијата не е завршена

		Фреквенција	Процент	Валиден процент	Кумулативен процент
Валидни	целосно се согласувам	128	25,9	29,5	29,5
	се согласувам	109	22,0	25,1	54,6
	ниту се согласувам ниту не се согласувам	155	31,3	35,7	90,3
	не се согласувам	25	5,1	5,8	96,1
	воопшто не се согласувам	17	3,4	3,9	100,0
	Вкупно	434	87,7	100,0	
Невалидни	не знам	28	5,7		
	без одговор	33	6,7		
	Вкупно	61	12,3		
Вкупно		495	100,0		

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

Перцепции – последиците од транзицијата ги чувствуваме и денес

		Фреквенција	Процент	Валиден процент	Кумулативен процент
Валидни	целосно се согласувам	131	26,5	29,8	29,8
	се согласувам	140	28,3	31,9	61,7
	ниту се согласувам ниту не се согласувам	124	25,1	28,2	90,0
	не се согласувам	26	5,3	5,9	95,9
	воопшто не се согласувам	18	3,6	4,1	100,0
	Вкупно	439	88,7	100,0	
Невалидни	не знам	27	5,5		
	без одговор	29	5,9		
	Вкупно	56	11,3		
Вкупно		495	100,0		

Перцепции – транзицијата беше тешка, но неопходна

		Фреквенција	Процент	Валиден процент	Кумулативен процент
Валидни	целосно се согласувам	96	19,4	21,8	21,8
	се согласувам	115	23,2	26,1	48,0
	ниту се согласувам ниту не се согласувам	159	32,1	36,1	84,1
	не се согласувам	44	8,9	10,0	94,1
	воопшто не се согласувам	26	5,3	5,9	100,0
	Вкупно	440	88,9	100,0	
Невалидни	не знам	27	5,5		
	без одговор	28	5,7		
	Вкупно	55	11,1		
Вкупно		495	100,0		

Перцепции – транзицијата е причина за лошиот развој на земјата

		Фреквенција	Процент	Валиден процент	Кумулативен процент
Валидни	целосно се согласувам	76	15,4	17,7	17,7
	се согласувам	84	17,0	19,6	37,3
	ниту се согласувам ниту не се согласувам	184	37,2	42,9	80,2
	не се согласувам	60	12,1	14,0	94,2
	воопшто не се согласувам	25	5,1	5,8	100,0
	Вкупно	429	86,7	100,0	
Невалидни	не знам	36	7,3		
	без одговор	30	6,1		
	Вкупно	66	13,3		
Вкупно		495	100,0		

Загриженост за условите на живот на одредени групи

	N	Minimum	Maximum	Просечна вредност	Стандардна девијација
семејство	480	1,00	5,00	1,7042	1,06176
соседи	466	1,00	5,00	2,8112	1,20160
сонародници	468	1,00	5,00	3,0940	1,13901
Европејци	462	1,00	5,00	3,9762	1,07499
сите луѓе во светот	455	1,00	5,00	3,6330	1,22358
сиромашните	472	1,00	5,00	2,4555	1,09725
бездомниците	474	1,00	5,00	2,4114	1,04727
лицата со инвалидитет	463	1,00	5,00	2,3283	1,01940
старите лица	471	1,00	5,00	2,4989	1,06965
Валидни N	437				

Културната траума како генератор на криза: проблемот на општествена и културна репродукција

Оправданост на поведенија

	N	Minimum	Maximum	Просечна вредност	Стандардна девијација
Да се земаат бенефиции на кои се нема право	474	1,00	10,00	2,18	1,86
Да се прават измами со даноци доколку се има можност	480	1,00	10,00	2,40	2,22
Да се користат врски за исполнување на саканата цел	482	1,00	10,00	3,85	2,85
Да се препишува на испит	477	1,00	10,00	3,57	2,51
Да се прима мито	465	1,00	10,00	2,21	2,22
Да се фаворизира некој наш близок наспроти прописите,	468	1,00	10,00	2,99	2,37
Хомосексуалност	466	1,00	10,00	3,68	2,91
Абортус	466	1,00	10,00	4,51	3,02
Развод	468	1,00	10,00	4,98	3,00
Евтаназија	432	1,00	10,00	4,11	2,93
Самоубиство	459	1,00	10,00	2,35	2,25
Да се има необврзан секс	466	1,00	10,00	4,25	3,04
Да се избегне плаќање карта во јавен превоз	477	1,00	10,00	3,85	2,79
Проституција	467	1,00	10,00	3,05	2,57
Ин-витро оплодување	461	1,00	10,00	6,41	3,41
Уништување или демолирање на јавни објекти	475	1,00	10,00	2,28	2,17
Смртна казна	460	1,00	10,00	3,97	3,14
Валидни N	375				